

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192713

UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M909/P53 B Accession No. M4651

Author फाटक, न. र.

Title भारतीय राष्ट्रवादाचा विकास. 194८

This book should be returned on or before the date
last marked below.

सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमाला : पुष्प ४८ वें

भारतीय राष्ट्रवादाचा विकास

लेखक

प्रा. न. र. फाटक

जून १९४९]

[मूल्य ४॥ रुपये

प्रकाशक
रघुनाथ गणेश जोशी
टिळक रोड, पुणे २

संपादक
आचार्य शं. द. जावडेकर
आचार्य स. ज. भागवत

मुद्रक
रा. ना. सरनार्ईक
सुलभ मुद्रणालय,
२९१ शनिवार, पुणे २

आमचें प्रकाशन

(शिल्क नसलेल्या पुस्तकांची किंमत दिलेली नाही.)

- १-२ सत्याचे प्रयोग (द्वितीयावृत्ति) : म. गांधी
३ खादी-मीमांसा (द्वितीयावृत्ति) : बाळुभाई मेहता
४ स्वराज्य-शिष्टार्थ : म. गांधी
५ संयम कीं स्वैराचार ? (खंड १-ला) : म. गांधी
६ हिंडलग्याचा प्रसाद : काका कालेलकर
७ हिंदुधर्माचीं मूलतत्त्वे व पुनर्घटना (द्वितीयावृत्ति)
लेखक : डॉ. राधाकृष्णन् २४
८ उपनिषदांतील दहा गोष्टी (तृतीयावृत्ति)
लेखक : शंकरराव देव १॥
९ विद्यार्थी-जीवन (द्वितीयावृत्ति) : श्री. स. महाजन
१० फिलिपाइन्सच्या स्वातंत्र्याचा इतिहास
लेखक : ज्य. र. देवगिरीकर २१
११ काँग्रेसचा इतिहास (द्वितीयावृत्ति)
लेखक : डॉ. पट्टाभिसातारामय्या
१२ समाजवादच कां ? (द्वितीयावृत्ति)
लेखक : जयप्रकाश नारायण २
१३ खानबंधू : महादेवभाई देसाई
१४ पं. जवाहरलाल नेहरू : आत्मचरित्र (द्वितीयावृत्ति) पं. नेहरू १२॥
१५ विश्राम (पंचमावृत्ति) : साने गुरुजी १॥
१६ भारतीय संस्कृति (चतुर्थावृत्ति) : साने गुरुजी ३
१७ प्रसाददीक्षा : म. गांधी
१८ भिल्ल खाधु गुलामहाराज : शं. वि. ठकार
१९ आधुनिक भारत : आचार्य जावडेकर
२० हिमालयांतील प्रवास (तृतीयावृत्ति)
लेखक : काका कालेलकर २१
२१ गांधीजींचे विविध दर्शन (द्वितीयावृत्ति)
संकलनकार : डॉ. राधाकृष्णन् २४

२२ जिवंत व्रतोत्सव (द्वितीयावृत्ति) : काका कालेलकर	३॥॥
२३ गांधी-विचार-दोहन : किशोरलाल मथूवाला	
२४ सत्याग्रही महाराष्ट्र : प्रेमा कटक	३
२५ अर्थशास्त्र की अनर्थशास्त्र ? (द्वितीयावृत्ति)	
लेखक : जॉन रस्किन	२
२६ जीवन-दर्शन (तृतीयावृत्ति)	
लेखक : महाकवि खलिल जिब्रान	१॥॥
२७ ग्रामोद्योगाचें अर्थशास्त्र : जे. सी. कुमारअप्पा	
२८ बापू : घनश्यामदास चिडला	
२९ संस्कृतीचें भवितव्य (द्वितीयावृत्ति) : डॉ. राधाकृष्णन्	१।
३० महात्मा गौतमबुद्ध : डॉ. राधाकृष्णन्	
३१ जीवन आणि साहित्य : आचार्य स. ज. भागवत	२॥
३२ प्राचीन साहित्य : कविसम्राट् रवींद्रनाथ ठाकुर	१॥
३३ संयम कीं स्वैराचार ? (खंड २ रा) : म. गांधी	१॥॥
३४ हिंदु-मुसमान-ऐक्य : आचार्य जावडेकर	३
३५ गीता-हृदय (तृतीयावृत्ति) : साने गुरुजी	॥॥
३६ हिंदूचें समाजकारण : काका कालेलकर	२।
३७ द्विखंड हिंदुस्थान : डॉ. बाबू राजेंद्रप्रसाद	११
३८ काँग्रेस-कथा (द्वितीयावृत्ति) : गो. आ. देशपांडे	४॥
३९ भगवान् बुद्धासाठीं : शंकरराव देव	३॥
४० आचार्य कृपलानी : निवडक लेख व भाषणें	३
४१ वाल्मिकी-आश्रमांतील प्रवचन : आचार्य जावडेकर	१
४२ संपूर्ण स्वदेशी : म. गांधी	२।
४३ प्रवासी : महाकवि खलिल जिब्रान	२
४४ ज्ञानेश्वरी-अंतरंग : डॉ. रा. द. रानडे	२॥
४५ गांधीजीचें मानस : म. गांधी	४
४६ दिल्ली-डायरी : म. गांधी	६
४७ मानवजातीची कथा : डॉ. हेन्री थॉमस	८
४८ भारतीय राष्ट्रवादाचा विकास : प्रा. न. र. फाटक	४॥॥

प्रस्तावना

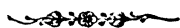
सुमारे तीन वर्षांमागे श्री. गोपीनाथ तळवळकर यांचें 'साधना' नांवाचें पुस्तक प्रसिद्ध झालें. त्यावर अभिप्राय लिहावा व तोहि शक्य तेवढा सविस्तर लिहावा असा 'यशवंत' मासिकाचे संपादक श्री. गो. वा. पाध्ये यांचा तीव्र आग्रह पाहून 'यशवंत' मासिकांत कांहीं लेख लिहिले. त्यानंतर ते लेख एकत्र छापल्यास जिज्ञासूंना उपयोगी होतील असा आचार्य जावडेकर व भागवत या उभयतांचा अभिप्राय पडल्यामुळें 'सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमाले'च्या व्यवस्थापकांनी 'यशवंत' मासिकांतले व त्यानंतर 'मौजे'च्या दिवाळी-अंकांतला एक (जातीय दंग्याची मीमांसा) असे लेख छापून काढले. या लेखांतील विषयाची पूर्तता नवा मजकूर जोडल्याशिवाय होणार नाही, असें वाटल्यामुळें नव्या मजकुरासाठी हें पुस्तक सुमारे दोन वर्षे रखडलें. या दिरंगाईचा दोष सर्वस्वी लेखकाचा आहे. प्रकाशक श्री. र. ग. जोशी व आचार्यद्वय यांनी दिरंगाईच्या बाबतीत दाखविलेल्या सहनशीलतेबद्दल साभार कृतज्ञता कितीहि व्यक्त केली तरी ती अपुरीच ठरेल. हे लेख लिहून घेतले म्हणून 'यशवंत'चे श्री. गो. वा. पाध्ये यांचेहि आभार मानणें हें कर्तव्य आहे.

'साधने'वरील टीका हें मूळच्या लेखाचें स्वरूप आतांच्या संग्रहांत राहूं नये असा प्रयत्न केला असला, तरी श्री. तळवळकर किंवा त्यांचें पुस्तक यांचे निर्देश कुठें कुठें राहून गेले आहेत. शिवाय लेखांचा काळ व आजचा काळ यांत अंतर पडल्यामुळें मूळ लेखांचा रोख आतां तितकासा परिणामकारक न वाटणेंहि शक्य आहे. पण अर्वाचीन हिंदी राजकीय लढ्याचा शक्य तो सर्वांगीण इतिहास या दृष्टीनें लेखांत सादर केलेल्या माहितीचें महत्त्व कमी वाटूं नये अशी समजूत आहे. काचित् पुनरुक्तीचा दोषहि वाचकांच्या प्रत्ययास येईल. दुसऱ्या आवृत्तीचा योग आल्यास आतांच्या दोपांचें परिमार्जन होईल.

मूळच्या व नंतर जोडलेल्या लेखांतील माहितीसाठी हिंदी, इंग्रजी, उर्दू व बंगाली वगैरे भाषांतील अनेक ग्रंथांचें साह्य झालेलें आहे. त्या ग्रंथांच्या कर्त्यांचें व ते मिळवून देणारांचे आभार मानणें अवश्य आहे.

—न. र. फाटक

अनुक्रमणिका

प्रथम खंड

१ प्रास्ताविक	...	...	१
२ काँग्रेसपूर्व जागृतीची चिकित्सा	...	...	८
३ हिंदुस्थानच्या राजकीय साधनेची तपस्या	...	...	२३
४ सत्य आणि अहिंसा	...	...	५५
५ हिंदु-मुसलमान (पूर्वरंग)	...	...	६६
६ हिंदु-मुसलमान (उत्तररंग)	...	...	८४
७ जातीय दंग्यांची मीमांसा	...	...	९५
८ हिंदी संस्थानें	...	...	१०५

द्वितीय खंड

९ किसान-कामगारांचें राजकारण	...	...	११९
१० स्वराज्यवादार्ची स्थित्यंतरे	...	...	१४५
११ दुसऱ्या महायुद्धार्ची वर्षे	...	...	१८६
१२ म. गांधींची अवतारसमाप्ति	...	...	२१२

प्रथम खंड

अलीकडे काँग्रेसने हिंदुस्थानांत घडवून आणलेले राजकीय स्थित्यंतराचे बरेच इतिहास प्रसिद्ध झाले असून त्यांमध्ये प्रायः म. गांधींनी काँग्रेसचीं सूत्रे हातीं घेतल्यापासून पुढे झालेल्या घडामोडींची हकिगत फार मोठया प्रमाणांत आस्थेने देण्याचा प्रघात पडला आहे. म. गांधींनी राजकीय चळवळीच्या दृष्टीने विलक्षण मन्वंतर घडवून आणले यांत मुळीच शंका नाही. परंतु त्यांचा हिंदी राजकारणांत पुढारीपणाने प्रवेश होण्यापूर्वी देशामध्ये मुळीच जागृति नव्हती किंवा असल्यास उपेक्षणीय होती, ही भावना या विषयाकडे नव्याने लक्ष देणारांना सोयीची असली, तरी इतिहासदृष्ट्या खरी नाही. एवढ्यासाठी ज्यांना सगळ्या माहितीची आवश्यकता असेल त्यांनी इंग्रजी राज्याच्या प्रारंभापासून लोकांमध्ये कोणत्या आचार-विचारांच्या लाटा उत्पन्न झाल्या होत्या, त्यांत कोणत्या भावनांचे प्राबल्य होतें, याचा बारीक शोध करणे अवश्य ठरतें. म. गांधींनी राजकारणाला आपले गुरु गोखले यांच्या शिकवणीप्रमाणें नित्य आचरण्याच्या धर्माचे रूप देण्याला सुरुवात करण्यापूर्वी हिंदुस्थानांत सामाजिक दुहीचा पाया इंग्रजी राज्यव्यवस्थेने घातला होता. म. गांधी राजकारणांत आले तेव्हां नुकतेंच पहिलें महायुद्ध संपलें होतें. हिंदी मुसलमान तुर्की खिलाफतीच्या प्रभामुळे क्षुब्ध होऊन देशव्यापी चळवळीच्या उद्योगांत असल्याचें पाहून म. गांधींनी हिंदु-मुसलमानांच्या ऐक्यानिमित्त मुसलमानांची खिलाफतीची चळवळ आपल्या कार्यास जोडली. १९२० ते १९२२ ही दोन वर्षे या दोन्ही समाजांच्या ऐक्याने खुललेली दिसली. १९२२ मध्ये तुर्कस्तानांत केमालपाशाचा उदय होऊन त्याच्या पुढारीपणाखाली तुर्कीनीच खिलाफत विल्हेस लावल्यावर हिंदी मुसलमानांच्या

चळवळीचा आधारच नष्ट झाला व ते हताशेने पूर्वस्थळी आले, म्हणजे ते हिंदी स्वराज्याच्या चळवळीपासून निवृत्त झाले. हिंदुस्थानांत यानंतर हिंदु-मुसलमानांचे द्वैत वाढून जिकडे तिकडे आपसांतील दंग्यांची सांघ उठली ! ही आपसांतल्या कलहाची समस्या समाधानकारक रीतीने कशी निकालांत निघेल हा सर्व प्रकारच्या हिंदू पुढाऱ्यांना चितेचा विषय होऊन बसला आहे. कित्येकजण म्हणतात की, हा प्रश्न कायमच्या द्वैताचा असल्याने दोन्ही समाजांना वेगवेगळ्या टांपूत अगदीं निराळे राहू दिल्यासच तो सुटण्याचा संभव आहे. कोणाचा निश्चित अभिप्राय असा आहे की, हा प्रश्न इंग्रजी राज्याने उत्पन्न केला असल्यामुळे तो त्या राज्याबरोबरच लढास जाईल व देशांत सलोखा नांदू लागेल. म्हणून प्रथम काँग्रेसच्या स्थापने-पर्यंतचा स्थूल दृष्टिक्षेप करून हिंदु-मुसलमान-संबंधाचा व इतर बेवनावाच्या प्रकरणांचा पूर्वेतिहास पाहणे योग्य वाटते.

१८८५ साली काँग्रेसची स्थापना होऊन हिंदी राष्ट्रीय जागृतीला उंचटित स्वरूप आले. पुढे या जागृतीचा विस्तार होत जाऊन तिचे बळ पडले. जागृतीच्या अंतिम ध्येयांत वेळोवेळी फरक होऊन त्याबरोबर शासनहि बदलली. हिंदुस्थानच्या राजकीय इतिहासाला १८८५ पासून गारंभ झाला हे काही अंशी खरे आहे. परंतु काँग्रेसची स्थापना ही त्या वर्षी एकाएकी झालेली नाही. तिच्यामागे जवळजवळ दहा वर्षे निरनिराळ्या प्रांतांचे पुढारी आपापल्या परीने नेटाची चळवळ करीत होते. हिंदुस्थानांतील निरनिराळे प्रांत एकाच वेळी इंग्रजांनी जिकळे नसल्यामुळे त्यांच्यामध्ये एकजिनसीपणा आलेला नव्हता. उदाहरणार्थ, पेशवाईचा अन्त १८१८ मध्ये झाला, तरी पंजाब १८४८ पर्यंत स्वतंत्र होता. मुंबई, मद्रास, कलकत्ता येथे विद्यापीठे १८५७ त स्थापन झाली, तरी पंजाब, संयुक्तप्रांत इत्यादि इतर प्रदेशांमध्ये तीं मागाहून कितीतरी वर्षांनी अस्तित्वांत आली. मध्यंतरी १८५७ च्या बंडाळीचा तडाखा हिंदी जन्मलेला व इंग्रज राज्यकर्त्यांना सोसावा लागला. लष्कराचे बंड म्हणून त्याचा शेवट करण्यांत आला, तरी त्याने इंग्रजांच्या राजकीय घोरणाला नवी दिशा काढलीच. १८६० मध्ये काबदेमंडळाची मुहूर्तमेढ रोवली गेली. शिवराय या काळापर्यंत इंग्रजांनी कितीतरी असे काबदे अंमलांत आपले

की, व्याख्यामुळे हिंदी जनतेला 'आपण सारे एक आहोत; प्रांत, भाषा व किरकोळ चालीरीती भिन्न दिसल्या, तरी राष्ट्र वा नात्याने आढ येण्यासारखे हे भेद नाहीत, सर्वोची राजकीय हिताची दिशा एकच आहे,' अशा विचारांची जाणीव होऊं लागली.

जागृतीचा प्रारंभ बहुजनसमाजांत झालेला नव्हता. जमीनदार व मोठ्या मांडवलाचे व्यापारी यांच्यावर इंग्रजी राज्यकर्तृत्वाचा परिणाम प्रथम झाल्या-मुळे जागृतीच्या पहिल्या संस्था त्यांनी काढल्या. शिक्षण वाढल्यानंतर, बहुजनसमाजाने आपल्या कल्याणाचा मार्ग निराळा आखल्याशिवाय गत्यंतर नाही, ही खूण कित्येक पुढाऱ्यांना पटली व त्यांनी जुन्या जमीनदारांसारख्या बऱ्या लोकांच्या नेतृत्वाला सोडचिठ्ठी देऊन आपला सवता सुभा सुरू केला. बहुजनसमाजाचें लक्ष इंग्रजी राज्यपद्धतीच्या इष्टानिष्ठतेकडे वेधून घेण्याला सामाजिक सुधारणेचे जे पुष्कळसे कायदे १८६० पूर्वीच्या ३०।४० वर्षांमध्ये इंग्रजांनी जारी केले, त्यांचा उपयोग विशेष रीतीने झालेला आहे. या कायद्यांपैकीं कित्येकांनी देशांत अतिशय मोठ्या प्रमाणांत तीव्र असंतोष उत्पन्न केल्याचे दाखले आहेत. असंतोष वरून विझल्यासारखा दिसला तरी तो निःशेष कधीच झालेला नव्हता. त्यांतच संस्थाने खालसा करण्याचा धूमधडाका सुरू झाला, संस्थाने म्हणजे जुन्या वैभवाची आश्रयस्थाने असा लोकांचा आजही समज आहे. १८५७ पूर्वी तो फारच उत्कट आणि व्यापक स्वरूपाचा होता. शिवाय नवीन तऱ्हेच्या इंग्रजी शिक्षणाचा प्रसार जोराने चालूच होता. हें शिक्षण नव्या पिढीची बुद्धिमत्ता धार्मिक व सामाजिक शुद्धतेच्या दृष्टीने भ्रष्ट करणारे आहे, अशा समजुतीने लोक या शिक्षणाचा द्वेष करीत होते. १८५७ च्या बंडाळीत इंग्रजांच्या हिंदी लष्कराचा धुमाकूळ प्रचंड स्वरूपाचा असला, तरी त्या बंडाळीची सारीच कारणे लष्करी नाहीत. त्या कारणाना लष्करी असंतोष हें निमित्त सांपडलें. बंडाळीचा मोड केल्यावर इंग्रजी राज्यकर्त्यांनी हिंदी जनतेच्या विविधतेचा व तिच्या मुळाशी असलेल्या लहान-मोठ्या भेदभावांचा फार बारीक अभ्यास करून आपल्या राज्यपद्धतीला नवी दिशा लाविली. काँग्रेसपूर्व काळासंबंधाचा प्रस्तुत ऊहापोह, अर्वाचीन हिंदी राजकारणाचा इतिहास योग्य रीतीने आकलन करून ध्यावयाचा शास्त्रात

केवळ काँग्रेसच्या स्थापनेनंतरच्या उलाढाली लक्षांत घेऊन चालावयाचें नाहीं हें-गळीं उतरविण्यासाठीं केलेला आहे.

हिंदू-मुसलमानांच्या दुहीचा विचार केल्यास वरील प्रतिपादन जास्त स्पष्ट होण्याचा संभव आहे. हिंदुस्थानांत अरब लोक प्रचीन काळापासून व्यापारा-निमित्त येत होते. नंतर इस्लामधर्म अरबस्तानांत उदयास आला तेव्हां तेच अरब मुसलमान म्हणून हिंदुस्थानांत आपला व्यवहार करूं लागले. मात्र आतां नव्या धर्माचा आग्रह धरून त्यांनीं आपली निराळी व्यवस्था हिंदू राज्यांत करून घेतली. इस्लामच्या उदयानंतर सुमारे दोनशें वर्षांनीं अरब-मुसलमानांची धाड राज्य जिंकण्यासाठीं हिंदुस्थानांत उतरली. परंतु पुढें आणखी चारशें वर्षे गेल्यावर मुसलमानांचें हिंदुस्थानांत राज्य सुरू झालें. या चारशें वर्षांत सरासरी सव्वाशें दीडशें वर्षांच्या अंतरांनीं मुसलमानी स्वान्यांचे कमी जास्त जोराचे धक्के हिंदू राज्यांना सोसावे लागले. या अवधींत मुसलमान धर्मप्रसारकांनीं पश्चिम हिंदी किनाऱ्यालगतच्या मुलुखांत आपल्या उपदेशाच्या प्रभावानें पुष्कळशा हिंदूंना आपल्या धर्माची दीक्षा दिली. तलवारीचा धाक दाखवून आपल्या धर्मांत हिंदूंना ओढण्याचा मामला पुढें सुरू झाला. मुसलमानांच्या धंदेरोजगारांचा अभ्यास केल्यास मुसलमान झालेले बहुतेक हिंदू कारागिरांच्या वर्गांतले होते असें आढळतें. मुसलमानांचा दरबार व राज्यकारभार प्रामुख्याने छकरी वळणाचा होता. या वळणाला उपयोगी पडणाऱ्या वर्गाला मुसलमान राजकर्त्यांनीं आपल्या धर्मांत खेचलें. इमारती बांधणारांत, इत्यारें घडवणारांत सर्वत्र मुसलमानच अतोनात दिसतात. नालबंद, भिस्ती, पाथरवट, रंगारी, चाबुकस्वार, बागवान, मांडव उभारणारे, यांच्याकडे व यांसारख्याच इतर धंदेवाल्यांकडे नजर टाकल्यास हिंदुस्थानांतील मुसलमानांची संख्या कोणत्या वर्गानें वाढविली, याचा बोध होईल. लष्करी राज्याचे आधारस्तंभ या नात्यानें शिपाईगिरी हाच मुसलमानांचा मुख्य पेशा होता.

ब्रिटिशांचें राज्य होण्यापूर्वीं सगळ्या राज्यांतील फौजांत मुसलमानांचा भरणा जास्त होता. घोडा, भाला, बंदुक, तलवार इतकें साहित्य असलें, कीं कुणाहि मुसलमानाला फौजेंत दाखल होण्याला उशीर लागत नसे. सैन्यांत रहाण्याचा आणखी एक फायदा म्हणजे पोटाची ददात नसणें हा होय. पराक्रम,

साहस हे गुण उघडकीस येण्याला संची मिळाल्यास सैन्यांतला मोठा अधिकार व इनाम—जहागीर मिळविणे सोपे होते. लष्करावरच राज्याची मदद असल्याने ते संतुष्ट राखण्याचा कटाक्ष बहुतेक राजेरजवाड्यांना बाळगावा लागे. यामुळे साध्या शिपाईगिरीलाहि खाण्यालेण्याची टंचाई सहसा भासत नसे. स्वारी—शिकारीत लूटफाट हा कमाईचा रस्ता खुला होताच. यामुळे व्यापार किंवा शेतकी बांधू न देतां बहुतेक सारा मुसलमान हिंदुस्थानांतील लष्करांतच गुरफटलेला होता. इंग्रजी राज्याचा जसजसा विस्तार होऊं लागला, तसतसा मुसलमानांचा लष्करी व्यवसाय आंखडत चालला. १८१७ सालांतील पेंढाऱ्यांची वावटळ ही मुसलमानांच्या लष्करी दृष्ट्या होऊं लागलेल्या गळचेपीतून सुटण्याची घडपड म्हणावी लागते. १८५७ साली त्यांनीं दुसऱ्यांदा जोराची दंगल केली आणि ती बायां गेल्यावर मुसलमान समाज काही काळपर्यंत अगदींच थंड राहिला. १८५७ सालच्या बंडाळीचें पुढारीपण मुसलमानांचें असल्याने हा समाज इंग्रजी राज्याचा कायमचा शत्रु आहे असें ठरवून इंग्रज राज्यकर्त्यांनीं त्याच्याबद्दल बरीच वर्षे मनांत अढी धरली होती.

१८५७ नंतरच्या काळांत जिकडे तिकडे इंग्रजी राज्यकारभारांत हिंदु समाज सरसावला. पण हळूहळू त्याला आपण इंग्रजांचें अंकित आहेत, याची जाणीव टोंचूं लागली. विशिष्ट मर्यादेच्या पलीकडे राज्याधिकारांत इंग्रज आपल्याला फिरकूं देत नाहीत, ही स्थिति हिंदूंच्या हृदयाला जाचूं लागली. लायकी असेल त्याला वाटेत त्या उंच अधिकारावर चढतां येईल असा नियम असला, तरी हिंदी माणसाच्या वाटेत अनेक विघ्ने उभों केलेलीं असल्याचा प्रत्यय हिंदु समाजाला येत चालला. इंडियन सिव्हिल सर्व्हिसच्या परीक्षेत वयाच्या व इतर अटी अद्या होत्या, कीं हिंदी तरुणाला या परीक्षेचा नादच सोडावा लागे. [अगदीं पहिली चळवळ सिव्हिल सर्व्हिसच्या परीक्षेबद्दलची असल्यामुळे तिचा निर्देश येथें केलेला आहे.]

इंग्रजी राज्यांत हिंदूंचा आघाडीवर असल्याने त्यांच्यांत जेव्हां जास्त जास्त राज्याधिकार इस्तगत करण्याची लालसा उत्पन्न झाली, तेव्हां अगदीं मागासलेल्या स्थितीत रखडणाऱ्या मुसलमानांच्या हिताचा कळवळा इंग्रजांमध्ये उतरत झाला ! मुसलमानांचा पाठिंबा हा इंग्रजी राज्यरक्षणाचा एक

सह होऊं शकेल, अशी कल्पना १८७०-७५ च्या सुमारास इंग्रज राज्यकर्त्यांकडून स्वीकारली गेली व त्या कल्पनेला अलीगढच्या मुसलमान कॉलेजानें मूर्त रूप आणलें. मुसलमान संस्कृति, भाषा, महति इत्यादिकांच्या भेदाची कल्पना या सुमारास रुजत घातली गेल्यावर १९०६ सालीं तिचा 'मुस्लिम लीग' या संस्थेच्या रूपांत मोठा वृक्ष होऊं लागल्याचें आढळून आलें. मुस्लिम सवत्या सुभ्याच्या पायावर ही इमारत उभी ठाकली. १८९३ सालीं जो कायदेमंडळाच्या सुधारणेचा कायदा झाला, त्यांत सवत्या सुभ्याला अवकाश देण्याइतका मुसलमान समाज जंगृत व संघटित नव्हता. मोल्ले-मिटो-सुधारणांच्या वेळीं मुसलमानांना वेगळे करण्याची कल्पना तडीस नेण्यांत आली. त्या सुधारणा विलायतेस घडविल्या जात असतां १९०५ मध्ये कर्शनसाहेबांनीं बंगाल-प्रांताचीं शकलें पाडलीं. राज्यकारभाराची सोय हें या शकलीकरणाचें एक निमित्त सांगण्यांत आलें असलें, तरी हिंदु-मुसलमानांची फूट सावण्याचा डाव त्या चिरफाडींत होता, असें मानण्याला जागा आहे. हिंदु-मुसलमानांचे दंगे अधूनमधून १०।२० वर्षांनीं क्वचित् होत असत. परंतु बंगालच्या फाळणीनंतरच्या वर्षांत प्रथम बंगालमध्ये व नंतर इतरत्र हे दंगे फार मोठ्या प्रमाणांत होऊं लागल्याचें सिद्ध करणें कठिण नाहीं. किंबहुना, हे अनिष्ट प्रकार सांप्रत हिंदी राजकीय जीवनाचें एक अपरिहार्य अंगच बनत आहे कीं काय, असा संशय बाळगण्याजोगी या प्रकाराची सध्यांची स्थिति आहे. मुसलमानांना सवता सुभा दिल्याचेंच ताजें फळ म्हणजे पाकिस्तानची मागणी हें होय.

हिंदु-मुसलमानांच्या द्वैतानेंच हिंदी समाजाची विभागणी थांबली नाहीं. पंजाबांत शिखांची वस्ती मोठी असून शीख हा हिंदुस्थानांतील लष्कराचा महत्त्वाचा आधार आहे. मोल्ले-मिटो-सुधारणा अमलांत येण्याच्या सुमारास १९११ सालीं झालेल्या शिरगणतींत शिखांची निराळी जात ठरविली गेली. व्यापूरी शीख हा हिंदू समाजाचा एक पोटविभाग मानला जात होता. हिंदूमध्ये पूर्वी जसे शैव, वैष्णव, जैन, बौद्ध हे धर्मपंथ होते, त्यांतलाच शीख हा एक अर्वाचीन संप्रदाय, ही वस्तुस्थिति १९११ साली शिरगणतीनें बदलून टाकली. शीख हे मुसलमानी अरेरावीच्या प्रतिकारार्थ आज पुष्कळां हिंदु-कहासभावास्थांच्या जोडीनें दिसतात खरे; पण ते स्वतःला हिंदू समजत नाहींत हें देखील तितकेंच खरें आहे. शीख हिंदु-समाजांतून बाहेर पडल्यावर

दहा वर्षांनी पंजाबांत शिखांच्या अकाली पंथानें जी चळवळ केली, ती आपल्या गुरुद्वारांच्या सुधारणेसाठीं असली, तरी तिनें हिंदुसमाजाचेंहि थोडें-फार नुकसान केल्याची उदाहरणें विचारवंत संशोधकांना सांपडतील. मुसलमानांच्या सवस्या सुण्याला पंजाबांत बळकटी येऊं शकणार नाही व हिंदूंनाहि जोर करतां येणार नाही, अशी तजवीज हिंदूंतून शीख बाहेर पडल्यामुळें झाली.

आधीं मुसलमान, नंतर शीख यांना विभक्त केल्यावर १९१६ मध्ये या विभक्तपणाच्या प्रयोगाला नवी शाखा फुटली. तिचेंहि मूळ राज्यसुधारणेच्या नांवानें चालणाऱ्या उद्योगांत आहे. हिंदुस्थानांत अस्पृश्य [Untouchable] किंवा दलित [Depressed] या शिक्यानें ओळखले जाणारे वर्ग हजारों वर्षांपासून आहेत. इंग्रजी राज्यांतहि ह्या वर्गाची परंपरागत दुर्दशा बदलली नाही. इंग्रज राज्यकर्त्यांनी त्या हलाखीच्या स्थितीकडे कधीं स्वयंप्रेरणेनें लक्ष दिल्याचा पुरावा नाही. तथापि १९१६ मध्ये लखनौस काँग्रेस-लीगाचा समेट झाल्याचें दिसल्यावर नव्या राज्यसुधारणेची विवंचना चालवितांना दलितवर्गाच्या कैवाराचा झटका राज्यकर्त्यांच्या ठिकाणीं उद्भवल्याचा अनुभव येऊं लागला. माटेग्यू-चेम्फर्ड—सुधारणांच्या कच्च्या खड्यांत या झटक्याचे परिणाम उमटले आहेत, व तेव्हांपासून अस्पृश्यांचें हित हें हिंदी राजकारणांत नवें कलम सुरू झालें आहे. या कलमाबद्दलचें राज्यकर्त्यांमधील उसनें अवसान पाहूनच प. वा. लाला लजपतराय यांनी एकदां मध्यवर्ति कायदेमंडळात वेतागानें राज्यकर्त्यांची झणझणीत कानउघाडणी केल्याचा प्रसंग पुष्कळ जाणत्यांना येथे आठवण्याला हरकत नाही. हें विभक्तपणाचें खूळ आतां मोठमोठाल्या समाज-विभागांतच न थांबतां किती खोलवर जाऊं पहात आहे याचा अंदाज येण्यासाठीं गुजराती-दक्षिणी, कोंकणस्थ-देशस्थ, कोंकणस्थांत पुनः ऋग्वेदी-आपस्तंब अध्यासारख्या सौम्य-उग्र किंवा व्यापक-संकुचित वादांचा निर्देश केल्यास अनुचित होणार नाही. हिंदी एकराष्ट्रीयत्वाचा हा देखावा पहातांना प्रांताप्रांतांमधील दुजाभाव दृष्टिआड न करणें चांगलें.

काँग्रेसपूर्व जागृतीची चिकित्सा : : : २

लोकहितवादींची भविष्यवाणी

हिंदी राजकीय जागृतीला संघटित स्वरूप काँग्रेसच्या स्थापनेमुळे आले. तेव्हापासूनच हिंदी राजकीय चळवळीचा इतिहास सुरू झाला, असे मानण्यांत येते; परंतु खोल अभ्यास करणारांना तो इतिहास इंग्रजांच्या राजवटीबरोबरच जन्मास आल्याचे दिसून येईल. राममोहन रॉय ही या इतिहासातील पहिली ठळक व्यक्ति दृष्टीस पडते. १८१३ साली कंपनीसरकारच्या कारभाराची नवी दिशा मुक्रर करण्यांत आली. तिचे व्यापार हे ध्येय संपुष्टांत येऊन राज्यकर्तृत्वाच्या ध्येयाची दीक्षा कंपनीच्या व्यवस्थेला मिळाली. पुढे दर वीस वर्षांनी या ध्येयाचा अंमल कितपत झाला याचा आढावा घेऊन कंपनीवर राज्यकर्तृत्वाच्या नवीन नवीन जबाबदाऱ्या लादल्या जाऊ लागल्या. १८३३ च्या सुमारास हिंदी समाजातील विचारवंत माणसे राजकीय दृष्टींनी किती पुढारली होती याची कल्पना राममोहनांच्या विस्तीर्ण साक्षीवरून सहज होईल. १८५३ च्या फेरतपासणीच्या वेळी तर कांही प्रांतांतून आपली राजकीय गान्हाणी पद्धतशीरपणे ब्रिटिश पार्लमेंटासमोर दाखल करण्यासाठी स्वतंत्र संस्थाच निर्माण झाल्या होत्या. त्यांची गान्हाणी व इकांची मागणी नजरेखाली घातल्यास १८३३ ते १८५३ या वीस वर्षांत हिंदी समाजाने राजकारणाचे शान कोठवर आपलेसे केले होते, याचा बोध होण्याला उशीर लागत नाही. पुण्यांत निघालेल्या 'कल्याणोन्नायक मंडळ' नामक संस्थेने हिंदी समाजाच्या इकांचा एक मसुदा तयार केला होता. तो पार्लमेंटकडे रुजू करून, कमी-अधिक शिष्टाईसाठी आपल्यांतले जाणते वादपटू विलायतेस पाठविण्याचा या मंडळाने संकल्प सोडला होता. हा मसुदा हिंदी राजकीय जागृतीचा दर्शक

आहे. मंडळाचे एक पुरस्कर्ते सरदार गोपाळराव देशमुख उर्फ 'लोकहितवादी' यांनी १ एप्रिल १८४९ साली प्रसिद्ध केलेल्या पत्रातील मविष्य येथे सादर केल्यास तेव्हांच्या विचारवंतांच्या राजकीय आकांक्षा कळण्याला साधन होईल. इंग्रज हिंदुस्थानांत राज्य करूं लागले हें उत्तम झालें. असें त्यांनीं म्हटल्यामुळे त्यांच्यावर अनेकविध अभद्र आरोप करण्याचा एक शिष्टाचारच होऊन बसला आहे ! केवळ राजनिष्ठेच्या भावनेनें त्यांनीं इंग्रजी राज्याचें स्वागत मांडलें, हा ग्रह चुकीचा आहे ! 'हिंदी समाजांतील मूर्खपणा मोडण्यास व त्यास ताळ्यावर आणण्यास परदेशांतील सुधारलेले लोक यांची व त्यांची गांठ घालून देण्यापेक्षा उत्तम उपाय दुसरा कांहीं आहे, असें वाटत नाहीं. यास्तव ईश्वरानें या देशांत इंग्रजांची प्रेरणा केली आहे...तेव्हां या साक्षात् शहाणे लोकांची गांठ पडून हिंदू लोकांच्या वाईट चाली बहुत सुटल्या व आणखीहि कितीएक सुटतील. आणि यांचीं मनं शुद्ध होऊन यांस राज्यकारभार, व्यापारधंदा कसा करावा हें ज्ञान येईल. देशसुधारणा क्षणांत होत नाहीं. तीस पुष्कळ विलंब लागतो...अर्थातच दोनशें चारशें वर्षे लागतील. तोंपर्यंत या लोकांस दुःख आहे. परंतु त्यास उपाय नाहीं.' याप्रमाणें प्रस्तावना करून लोकहितवादी म्हणतात:—'लोक शहाणे झाले म्हणजे हळूच इंग्रजाजवळ म्हणतील कीं, आम्हांस तुमच्या देशांत आहे तसें पार्लमेंट द्या. नंतर आपले लोक त्यामध्ये बसूं लागले म्हणजे हळूच म्हणतील कीं, तुम्हांसारखेच आम्ही शहाणे आहों, मग आम्हांस अधिकार कां नसावे ? मग हिंदू लोकांचें बहुमत असें पडलें म्हणजे सरकारास देणें अगत्य होईल. इकडील लोक राज्याचे कारभार वगैरे चांगले करूं लागले, लांच खावयाचें सोडून दिलें म्हणजे बहुतकरून मोठालीं कामें गवर्नरीचीं सुद्धां यांचे हातीं येतील आणि मग अर्थातच इंग्रज फक्त व्यापार मात्र करून राहातील. म्हणजे जसे हिंदुस्थानांत प्रथम इंग्रज आले त्या स्थितीवर येतील आणि आपले लोक पार्लमेंट व स्वराज्य भोगतील. राज्यकारभारांत व व्यापारांत त्यांस महत्त्व प्राप्त होईल. आणि मग परदेशांचीं देखील व्यापार करतील. असे हे लोक प्रबल झाले म्हणजे इंग्रजांस कांहीं दिवसपर्यंत आभारी मानतील; कारण कीं त्यांचे योगानें हे ज्ञानी झाले. परंतु ज्या काळीं इंग्रज गडबड करूं लागतील किंवा कांहीं नवीन

कानू बसवावयाचा आग्रह धरतील त्या काळीं जसें अमेरिकेंत झालें तसें होऊन हे लोक आपल्यास स्वतंत्र करून घेतील. आणि इंग्रजांस सांगतील कीं तुम्हीं आपले देशास जावें, आतां आमचे देशाचा कारभार आम्हांस चांगला करतां येतो. तुमचें गुरुत्व नको. तुम्ही पाहिजे तर व्यापारापुरते इकडे येत जा. आमचे प्रजेचें जसें आम्ही रक्षण करतो, तद्वत् तुमचेंहि करूं; परंतु तुमचें वर्चस्व नको. याप्रमाणें या देशाची गति होईल... यांस दोनशें वर्षे तरी पाहिजेत. परंतु असें होईल यांत संशय नाही. [जाडा ठसा मुळांतला नाही.]

स्वदेशीचा उपदेश : व्यापारधंद्यांची उभारणी

लोकहितवादींनीं राजकीय दृष्टीनें मारलेल्या उडीत कायदेमंडळाच्या मागणीपासून तों संपूर्ण स्वातंत्र्याच्या आणि 'किट् इंडिया'च्या घोषणेपर्यंतचे सारे टप्पे ओलांडले आहेत. इंग्रजी राज्यापायी हिंदी समाज गुलामगिरीत बुडून नामशेष होईल म्हणून लोकांनीं इंग्रजांचें शहाणपण घेऊन आपल्या नशिवाचे दरवाजे उघडण्याचा उद्योग निकरानें केला पाहिजे, असा तळमळाचा विचार त्यांच्या 'शतपत्रा'त अनेकदां उत्कटतेनें प्रकट झाला आहे. आणखी एका उताऱ्यानें लोकहितवादींच्या विचारसरणीची जास्त स्पष्ट कल्पना होईल. हा उतारा १३ मे १८४९ रोजी लिहिलेल्या पत्रातील आहे:— 'ताररर्थ, विलायतेतील पार्लमेंट यास हा देश कसा वाटतो कीं जसा आपले घरी गडी आहे, त्यानें एकादा व्यापार केला व त्यांत त्यानें अन्याय केला तरी आपण तें मनास आणित नाही. कारण आपण आपलें घरचें काम टाकून गळ्याचा घरचा कारभार कशाला पाहूं ? ...सवतीचे मुलाची काळजी कोण करतो ? तेव्हां आमचे लोकांनीं एकत्र होऊन पार्लमेंट मागावें आणि मुंबई-कलकत्ता अशा ठिकाणीं तें नेमून तेथे काहीं इंग्रज व आपले सर्व जातीचे शहाणे लोक त्यांत ठेवावे आणि त्यांचे हुकुमानें कारभार करावा. म्हणजे विलायतेचे बादशहाजादीसहि नाही म्हणवणार नाही. कारण कीं विलायतेत पार्लमेंट असावें व येथें नसावें अशी आम्हीं काहीं चोरी केली नाही. हा एक मोठा उपाय साध्य व्हावयाजोगा आहे. ' राजकीय प्रगतीचें अंतिम साध्य दाखविस्वावर लोकहितवादींनीं 'स्वदेशी' चा सिद्धान्त निवेदन केला आहे. ' तूर्त दरिद्र मोडण्यास उपाय असा आहे कीं, ब्राह्मण लोकांनीं आपस्वा

मूर्खपणाच्या समजुती सोडाव्या आणि केवळ कारकून आणि मट हे दोनच रोजगार आम्ही करू असे म्हणू नये. या देशांत आणखी पुष्कळ रोजगार आहेत व तेहि आतां इंग्रज दिवसेंदिवस घेत चालले. सावकारी, शेतकरी वगैरे इंग्रज करू लागले. हेच रोजगार आपले लोकांनी करावे. म्हणाल तर कांच, कापड, सुरी, कात्री, लांकडी सामान, घड्याळें, चाबूक, यंत्रे इत्यादि पुष्कळ इकडे इंग्रज खपवितात. हीं सर्व आपले लोकांनीं करावयास शिकावें. व येथें जो माल खपणार नाही तो दुसऱ्या देशास घेऊन जावा आणि तेथें विकावा. पुष्कळ देश आहेत या गोष्टीचा शोष करावा व इंग्रजांचें देशाचें सामान बंद करावें; किंबहुना, आपलें सामान त्यांस द्यावें. परंतु त्यांचें आपण घेऊं नये. जो इकडे उत्पन्न होईल तितका माल घ्यावा. विलायती कापड घेऊं नये, यास्तव आपल्यास जाडी मोठी कापड नेसावयास लागली तर काय चिंता आहे ? परंतु आपले देशाचें रक्षण करावें, जो उठतो तो इंग्रजी शिकतो नोकरीच्या मार्गे लागतो, यामुळे बेकारीत खितपावें लागतें हा मुद्दा या प्रसंगी उजेडांत आणला आहे: 'जो तो इंग्रजी शिकतो. परंतु इतक्यांची गरज नाही. यामुळे दीनवाणी फिरतात.'

महाराष्ट्राची राजकीय जागृति

गेल्या शंभर वर्षांतील राजकीय जागृतीचा आढावा घेतल्यास लोकहितवादींनीं व्यक्त केलेल्या विचारांच्या पुढें मजल गेली आहे असें म्हणवत नाही. परंतु १८४९ सालांत विचार समजण्याची पात्रता समाजाच्या वरच्या जाणत्या ठरलेल्या वर्गातहि नव्हती. इंग्रजांचा हिंदुस्थानांतील दिग्विजय तेव्हां शिखरास चढत होता. पंजाबचें स्वतंत्र शीख राज्य नुकतेंच त्यांनीं पादाक्रान्त केलेलें होतें. किंबेक लहानमोठीं संस्थानें आपल्या विस्तारांत जिरविलीं होती व किंबेक गिळण्याकरितां तयारी केली होती. इनाम-कमिशनमार्फत जहागीरदार-इनामदारांचा चढामट्टा सुरूच होता. इंग्रजी राज्याच्या विस्ताराचा हा देखावा डोळ्यांसमोर ठळकठळीत दिसत असतां इंग्रजांचें राजकीय वर्चस्व नष्ट होण्याचें व करण्याचें भविष्य वर्तमानारा वेळीच गणला जाऊन त्याच्या विचाराकडे कुणाचेंच लक्ष जाऊं नये, हें सत्कारणीन कोकलितेची अटकळ बाळगल्यास स्वाभाविकच म्हणावें लागतें.

त्या दिवसांत पेशवाईतील जहागिरी व इनामें घेतखाऊपणाने भोगणारे लोक व शास्त्री-मिश्रकादि त्यांचे आश्रित हेच काय ते सशानांत मोडणारे वर्ग होते. बाकीच्या बहुजनसमाजाला पेशवाई गेली व इंग्रजशाही आली या क्रांतीचा अर्थ समजण्याजोगा नव्हता. या क्रांतीचा धक्का काहीसा जोराचा बसला तो जुन्या राजवटीमध्ये जहागिरी-इनामें खाऊन त्या राजवटीत अधिकाराने उठाठेवी करणाऱ्या लोकांना बसला. त्या धक्क्याने त्यांच्या जवळच्या आश्रितांनाहि गदगदां हालविले ! परंतु या क्रांतीचे पर्य-नसान कोणत्या वळणांनी कोठवर जाईल याची कल्पना करता येण्यासारखे संस्कार त्यांच्या बुद्धीला पूर्वी कधीच मिळालेले नव्हते. लोकहितवादींनी या क्रांतीच्या संबंधांत इतिहास व राज्यशास्त्राची पुस्तके वाचून आपली बुद्धि चालविली आणि हिंदी समाज कालान्तराने स्वराज्य प्राप्त करून घेईल, असे भाकीत निःशंकपणे बोलून टाकले. परंतु यासारख्या दूरदर्शी प्रगल्भ राजकीय विचारांची उपेक्षा करून जुन्या विद्या, भट्टाभिश्चकांचे धर्माच्या नांवाखाली चालणारे अनर्थावह उद्योग, नव्या परिस्थितीबद्दलची निराशा-मय उदासीनता, इत्यादिकांविषयी त्यांनी केलेल्या खरमरीत टीकेकडे व इतस्ततः त्यांनी केलेल्या इंग्रजांच्या स्तुतीकडे लक्ष पुरवून, त्यांची जी नालस्ती विचारांच्या भरीवपणापेक्षा आवेशाच्या सफाईदार भाषाशैलीने लोकांस झुलविणाऱ्या लेखकांनी जी एकदां सुरू केली, ती अजून पूर्णपणे यांबलेली नाही.

महाराष्ट्रीय समाजापुढे राजकीय जागृतीचा वृत्तांत सांगत असतां कुणालाहि असे सिद्ध करतां येण्याजोगे आहे की, महाराष्ट्राइतका राजकीय विचारांत बराच पुढे सरसावलेला दुसरा प्रांत त्या काळांत नव्हता. लोकहितवादींच्या मताची चर्चा थोडी पाल्हाळाने करण्याचे कारण असे की, लोकहितवादींच्या बाबर्तातला अन्याय व गैरसमज नाहींसा व्हावा.

इंग्रजी राज्य, कायदा, शिक्षण=हिंदी जागृति

हिंदी राजकीय तपश्चर्येचा उगम इंग्रजी राजवटीच्या प्रारंभापर्यंत मागे जाऊन पहावा लागतो. इंग्रजी राज्य, इंग्रजी कायदा, इंग्रजी शिक्षण आणि मिशनऱ्यांचा स्वधर्मप्रसारार्थ चाललेला उद्योग यांच्या तडाख्यांनी हिंदी जनतेला जागृत करून

स्वोद्धाराच्या तपश्चर्येकडे वळविले. १८६० पर्यंत स्वोद्धाराचा बल शिथिल व दुबळा होता. १८६० मध्ये कायदेमंडळी अस्तित्वांत आणून सरकार-मान्य हिंदी पुढाऱ्यांना आपली मते बळ्या अधिकाऱ्यांच्या कानांवर समक्ष धाडण्याची व्यवस्था सरकारने केली; परंतु हिंदी पुढाऱ्यांचे त्यामुळे समाधान होऊ शकले नाही. १८६० नंतर असे कित्येक कायदे एकामागून एक जारी झाले, की ज्यांच्या योगाने हिंदी जनतेला आपली राजकीय गुलामगिरी काळजास जाऊन झोबली. लिटनशाहीचे स्मरण या अनुसंधानांत सहज होणारे आहे. १८६०-१८८० ही वर्षे जुलमी कायदे, दुष्काळ, हिंदी जनतेच्या उपमर्दाचे प्रसंग यांनी भरलेली आहेत. या कालखंडाच्या अखेरीस संबंध देशांत रक्तपात, जाळपोळ, लुटालूट यांचा धूमधडाका माजण्याचा संभव ब्रिटिश राज्यकर्त्यांना दिसू लागला होता. महाराष्ट्रांत तर सावकारांची धरे लुटणे, त्यांना शारीरिक इजा करणे, त्यांची कागदपत्रे जाळणे, असल्या दंगलीतून स्वराज्यप्राप्तीच्या यत्नाची एक ठिणगी उडाल्याचे इतिहासज्ञांस अवगत आहे. लिटनशाहीमागून रिपनसाहेबांनी राज्यकारभाराची धुरा आपल्या खांद्यांवर घेऊन लोकांतील क्षोभाळा विरजण घातले, पण त्यांच्या कारकीर्दीतहि हिंदी जनतेला हीनत्वाने लेखण्याच्या ब्रिटिश प्रवृत्तीचा एक मासला दृष्टीस पडलाच ! लोकांचा असंतोष रिपनसाहेबांनी कमी केला, पण तो धुमसत होता. त्याचे एक प्रतीक म्हणजे कॉंग्रेस ही संस्था होय.

राष्ट्रीय जागृतीचे हक्कदार !

१८६० पासून १८८५ पर्यंतच्या पंचवीस वर्षांत युनिव्हर्सिटीचे शिक्षण घेतलेल्यांची संख्या पुष्कळच वाढली होती. देशपरदेशांतील राजकारणाचे शान देणारी व त्याचा साधकवाधक खल करणारी देशी व इंग्रजी भाषेतील वृत्तपत्रे वाढत्या संख्येने लोकमताला जागृत करण्याचे काम करीत होती. विलायतेस जाऊन तेथील शिक्षण घेतलेली माणसेहि देशांत बरीच होती. जमीनदार-कारखानदारांच्या कक्षांतून हिंदी राजकारणाची सूत्रे निसडून ती डॉक्टर, वकील, बॅरिस्टर, पेन्शनर, बिनसरकारी व निमसरकारी कारकून, वृत्तपत्रकार वगैरे मध्यमवर्गीतील लोकांच्या हाती आली होती. सुरेंद्रनाथ बानर्जींनी स्थापिलेली इंडियन असोसिएशन [१८७६] व मुंबईतील बॉके

प्रेसिडेन्सी असोसिएशन [१८८५] या संस्था मध्यम वर्गातील लोकांच्या क्रियाशील जागृतीची साक्ष देणाऱ्या आहेत. पुण्यातील सार्वजनिक सभेचें १८७० सालानंतरचें कर्तृत्व हें याच जागृतीचें प्रमाण आहे. याच काळांत हिंदी राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेला धर्माभिमानाची पुष्टि पुरविणाऱ्या आर्यसमाज, थिऑसफी यांसारख्या संस्था उदयास आल्या. राष्ट्रीयत्वाला आध्यात्मिकतेच्या रंगानें धर्माचा खुराक देण्याला रामकृष्ण परमहंसांच्या अनुयायांनीं याच काळांत प्रारंभ केला होता. वैष्णव भक्तिपंथाची कांस घरणाऱ्या शिशिरकुमार घोषासारख्या व्यक्ती नव्या राष्ट्रीयत्वाची जुन्या भक्तिसंप्रदायाच्या भूमिकेवर राहून जोपासना करणाऱ्या लोकांच्या प्रतिनिधी होत. महाराष्ट्रातील रानडे-भांडारकरांचा प्रार्थनासमाज किंवा ज्योतिषा फुल्यांचा 'सत्यशोधक' समाज यांमध्ये हिंदी धर्मश्रद्धेला नवें रूप देण्याची प्रेरणा होती. परंतु भौतिक शास्त्रांच्या ज्ञानाच्या चौकटींत जुन्या चमत्कारिक धर्माचाराला बसवून त्याचें मंडन करण्याचा व त्याविषयीं दुरभिमान वाढविण्याचा हेतु जसा इतर संप्रदायांमध्ये आढळतो तसा नव्हता; म्हणून ब्राह्म किंवा प्रार्थना समाज आणि सत्यशोधक समाज यांना इतरांहून थोडें निराळें मानावें लागतें.

हिंदी राष्ट्रीयत्वाला उदयास आणल्याचा हक्क आपल्या संप्रदायाचा आहे असें वरील वेगवेगळ्या संप्रदायाचे अनुयायी बजावतांना दिसतात. हिंदी जनतेच्या हक्कांचा पुरस्कार सार्वजनिक रीतीनें करणारा पहिला पुरुष राममोहन म्हणून ब्राह्मसमाजानें हिंदी राष्ट्रीयत्वाच्या उदयाचें पुण्य आपल्या गांठीस बांधावें, यांत नवल नाहीं. इंग्रजी शिक्षणानें होऊं लागलेल्या धार्मिक न्हासाला अडवून लोकांना वैदिक तत्त्वान्वयें स्वधर्मतत्पर करण्याची कामागिरी स्वामी दयानंदांची. यामुळें वैदिक धर्म हाच सर्व प्रकारच्या पराक्रमाचा पाया, हें लक्षांत बाळगून स्वामीजींचे भक्त हिंदी राष्ट्रीयत्वाच्या उठावणीचें श्रेय आपल्याकडे खेंचतात. थिऑसफीच्या योगानें कॉंग्रेसचें बीजारोपण झालें, तेव्हां या संप्रदायाला योग्य मान द्या, असा दावा प. वा. बेसंटबाईंच्या लिखाणांत नमूद आहे. प्रथम बाबू [आतां योगी] अरविंदानीं व पुढें देशबंधु दासांनीं हिंदी राष्ट्रीयत्वाचे जनक इतर कोणी नसून स्वामी रामकृष्ण परमहंसच ठरतात असें लोकांच्या कानांवर हळसूनखडसून सांगितल्याचे दाखले हिंदी राजकीय विचारांच्या प्रगतीचा अभ्यास करणाऱ्यांना अपरिचित नसावेत. हिंदी राष्ट्रीयत्वाच्या उभारणींत

धर्माभिमानाचा एक प्रबळ घटक दिसतो, याला मुळांत इंग्रजी कारभारच कारणीभूत आहे. इंग्रजी शिक्षण व कायदा बांनीं जुन्या समाजरचनेवर आतून— बाहेरून जोराचे आघात करून त्याची एकोणिसाव्या शतकाच्या दुसऱ्या पंचविशीत दुर्दशा उडविली होती. भौतिक शास्त्राच्या ओळखीने इंग्रजी शिक्षण वेणागांनीं जुन्या धर्माचरणाला तिळांजलि देण्याचा हव्यास धरला होता. सती जाण्याची बंदी, मरणोन्मुखांना गंगाकिनारीं असहाय्य स्थितीत टाकण्याच्या रिवाजाला मनाई, गुन्हेगारांची जातपात मनावर न घेतां सर्वांना सारखी शिक्षा देणे, नरमेघाचा व कन्यावधाचा प्रातिबंध, हिंदू देवतांच्या उत्सवांत सरकारतर्फे भाग न घेतला जाणे, [हा प्रकार लॉर्ड अ‍ॅम्हर्स्टच्या कारकीर्दीत अमलांत आला. त्यापूर्वी हिंदूंच्या उत्सवांत अधिकारी लोक जातीनें भाग घेत असत, तोफांची सलामी झडत असे व लष्कराची कवाईत होत असे] अशा तऱ्हेचे कायदे कंपनीसरकार घड्याळ्यानें जारी करीत होते. या कायद्यांना इंग्रजी शिकलेल्यांचा पाठिंबा मिळत होता. [पण युरोपियन मिशनऱ्यांचा आग्रह या बाबतीत विशेष होता.]

इंग्रजी शिक्षणाचा हेतु आणि फल

इंग्रजी भाषेचें शिक्षण देण्यांत तत्कालीन ब्रिटिशांचा हेतु उघड झालेला आहे. इंग्रजी ज्ञानाच्या जोरावर इंग्रजांच्या नोकरीत राहून त्यांच्या राज्यपद्धतीचा जुन्या राज्यपद्धतीच्या तुलनेनें आपल्या मनाशीं गौरव बाळगणारा हिंदी समाजांत एक नवा वर्ग निर्माण करावयाचा, ही त्या हेतूची एक शाखा असून दुसरी शाखा आपल्या व्यापाराला शहाणेसुतें गिन्हाइक मिळवावयाचें ही आहे. शहाणेसुतें गिन्हाइक याचा अर्थ विलायती वस्तूंची आवड उत्पन्न झालेले गिन्हाइक असा करावा लागतो. रानटी लोकांवर सदैव राज्य करण्यापेक्षा त्यांना शिकवून शहाणे करून त्यांच्या या संबंधांतील कृतशक्तेला आपल्या व्यापाराच्या विस्ताराकडे व पोषणाकडे जुंपणे अतोनात फायद्याचें आहे, अशा अर्थाचे लॉर्ड मेकॉलेचे उद्गार प्रसिद्ध आहेत. इंग्रजी शिक्षण आणि मुद्रणस्वातंत्र्य या दोन देणग्या कदाचित शेवटीं इंग्रजी राज्याला विघातक ठरतील, अशी शंका शंभर वर्षांमागच्या ब्रिटिश मुसल्यांना आली होती. हिंदी शिक्षितांना नोकऱ्या दिल्यानें त्यांची

अधिकारलालसा वाढत जाऊन अखेरीस ते ब्रिटिशांचे राज्य हिंदुस्थानांतू घालवितील असाहि अंदाज शंभर वर्षांमागे कित्येकांनी बोलून दाखविल होता. परंतु या शंकांची धास्ती मनांत न वागवितां इंग्रज राज्यकर्त्यांना आपले पाऊल पुढे टाकले. १८१५ पासून इंग्लंडांत मध्यमवर्ग आणि कामगार यांची राजकीय इकांसाठी जोराची धडपड सुरू होती. या वर्गांच्या धडपडीने नवे राजकीय तत्त्वज्ञान लोकांच्या हृदयांत ठाण मांडीत होते. एवढ्यांत यांत्रिक कारखानदारीचा जन्म होऊन तिने त्या तत्त्वज्ञानाच्या प्रसाराला आणखी अवसर करून दिले. इंग्लंडच्या उमरावांचे अधिका संपुष्टांत आले. मध्यमवर्गाला यश लाभले. पार्लमेंटची सुधारणा, चार्टरिस्ट चळवळ, अँटी-कॉर्न लॉ लीग इत्यादि घटनांची इंग्लंडांत गर्दी चालत असतांनाच इकडे हिंदुस्थानांत संस्थाने खालसा करणे, सामान्य जनतेमधील साक्षरांना सरकारी नोकऱ्या देणे शिक्षणाची उदार योजना अमलांत आणणे धार्मिक दुराचार कायद्याच्या सक्तीने थांबविणे, मुद्रणकार्यावरील निर्बंध काढून टाकणे वगैरे प्रकारांचा अंमल सुरू होता. इंग्लंड व हिंदुस्थान या देशांना राजकारण समान्तर पद्धतीने किंवा बिंब-प्रतिबिंब न्यायाने चालत असल्यामुळे हिंदी राजकारणाचा विचार करतांना विलायती राजकारणावरहि जिज्ञासून आपली दृष्टि असू द्यावी, असे प. वा. रमेशचंद्र दत्तांनी आपल्या एका ग्रंथात म्हटले असून त्याची यथार्थता अभ्यासकांना पटण्याजोगी आहे. इंग्लंडांत जमीनदार-उमरावांच्या खास इकांचे उच्चाटन करण्यांत आले, तसेच मोगला किंवा मराठेशाही यांच्या नाशातून बचावलेल्या हिंदी संस्थानिकांच्या बाबतींत वागावे, या इच्छेबरोबरच, जुन्या राजवटीतील या खोडांना उपटून टाकल्याने आपल्या राज्याचे उत्पन्न वाढेल हा लोभहि इंग्रज राज्यकर्त्यांना संस्थानिकांच्या खाणाखुणा हिंदी भूगोलावरून खरडून टाकण्याची प्रेरणा त्या काळांत देत होता. बेवारसांची संस्थाने गट्ट करण्याचा डाव या प्रेरणेमुळेच टाकला होता. हा डाव जोराने खेळण्याची कामगिरी डलहौसीवर पडली असली, तरी १९ व्या शतकाच्या अगदी सुरुवातीलाच कंपनीसरकारच्या विलायती डायरेक्टरांनी, या डावाचा संकल्प आपसांत पक्का केलेला होता. १८५७ च्या बंडाळीचे मूळ संस्थाने बुडविण्याच्या प्रचारांत आली एक समजूत आहे. पण ह्या बंडाळीत कोणीच राज्यकर्ता संस्थानिक

सामील नव्हता; कांहीं थोडेसे जमीनदार मात्र होते, तरीसुद्धा त्यांच्याकडे बंडाळीचा मोठासा पुढाकार नव्हता. विशेष प्रमाणांत लष्कर व त्या खालो-खाल ब्रिटिशांच्या शेतसारावसुलीच्या नव्या पद्धतीने असलेला बहुजनसमाज एवढेच काय ते त्या बंडाळीचे मनुष्यबळ होते; बंडाळीने फायदा मात्र जर कोणाचा झाला असेल तर तो संस्थानिकांचा व जमीनदारांचा झाला. इतके खरे की, या बंडाळीनंतर ब्रिटिशांचे पहिले, लोकसुधारणा कायद्याने करण्याचे धोरण बदलले.

बद्धावस्थेची तीव्र जाणीव होऊन त्या अवस्थेतून बाहेर पडण्याची धडपड सुरू झाली, की मनुष्य दुसऱ्या पायरीवर चढतो. साधकावस्था ही जवळ-जवळ सिद्धान्तस्थाच म्हणावी लागते. वेदान्ताच्या ग्रंथांतून या साधन-चतु-ष्टयाचा उलगाडा आहे. पहिली अवस्था आपल्या दैन्याची ओळख पटण्या-पुरती असून दुसरी अवस्था दैन्यांतून सुटण्याच्या धडपडीची असते. वेदान्तांतील आत्मसाक्षात्काराच्या मोक्षासारखाच राजकीय स्वातंत्र्याचा प्रकार मानल्यास प्रथम आपले दैन्य पूर्णपणे समजण्याची स्थिति उत्पन्न झाली पाहिजे. नंतरच ती स्थिति पालवून टाकणाऱ्या उपायांची अंमलबजावणी सुरू होऊ लागते. हिंदी जनतेला मुसलमानी राज्यांत धार्मिक दैन्याची क्वचित् ओळख झालेली होती. राजकीय पारतंत्र्याचा तिटकारा धर्मानिमित्त कधी वाटला, तरी आज ज्या समजुतीमुळे हा तिटकारा उत्पन्न झालेला आहे त्या समजुतींना मुसलमानी राजवटीतील हिंदी प्रजा पारखी होती. बादशहा-पासून तो तहत पाळेगार, देशमुख-देशपांड्यापर्यंत बहुजनसमाजावर सत्ता गाजविण्याची तन्हा एकच होती. ज्याचे मनगट चालेल त्याने आपला उत्कर्ष साधावा, त्याच्या साह्यकर्त्यांनी त्या उत्कर्षाचे वाटेकरी व्हावे, पहिल्या-वर मात करणारा कोणी नवा पुरुष सरसावला, की पहिल्याच्या साह्य-कर्त्यांपैकी कोणी खाल्ल्या अन्नाला जागून लढावे, मरावे किंवा कोणी नव्याचे अंकित व्हावे, कोणी पहिल्याचा द्रोह करून नव्याला मदत द्यावी, आणि आपला अधिक उत्कर्ष साधावा, असा धुमाकूळ कित्येक शतके या देशांत चालला होता. यामुळे बहुजनसमाजाला राजकारणाचे शाल कळण्याची कधीच संधि मिळाली नाही. एकाचा अंमल जाऊन दुसऱ्याचा आला यांत कांहीं चांगले झाले की वाईट, झाले, आणि

व्हाईट झालें असल्यास त्याचा प्रतिकार कसा करावयाचा, असले विषय बहुजनसमाजाच्या अंतःकरणाला पूर्वी केव्हांच शिवले नाहींत. इंग्रजी राज्यांत नव्या तंत्रामुळे बहुजनसमाजाचे डोळे उघडूं लागले. इंग्रजांनी सगळ्या अधिकाराच्या जागा आपल्या हाती ठेवल्या. मुसलमानांप्रमाणें ते हिंदुस्थानांत रहात नव्हते; हिंदी जनतेशी मिसळत नव्हते. त्यांच्या सगळ्या चालीरीती हिंदु-मुसलमानांहून निराळ्या होत्या. पूर्वीच्या राजवटीत लुटालूट झाली तरी तिचा विनियोग या देशांतच होत असे. इंग्रजांनी लुटालूट, रक्तपात, दंगे-घोपे, लोकांची आपसातील जुलूमजबरदस्ती नाहींशी केली. प्रजा निर्भय झाली, पण त्याबरोबरच निष्कांचनहि होत चालली. मागील काळांत वंश-परंपरेने अधिकार चालत असल्याने अधिकारांच्या ठिकाणी जे राजत्वाचे अंश वसत असत त्यांचा इंग्रजी तंत्रानें लोप केला. जमीनदारासारख्या माण-साला आपल्या टापूंत मुख्य राजाचे कितीतरी हक्क गाजवितां येत असत. इंग्रजांनी त्याचें राजत्व हिरावून घेतलें. 'एक विस्तीर्ण प्रदेशाचा धनवान् शेतकरी' यापेक्षा त्याची योग्यता जास्त राहूं दिली नाहीं. नव्यानव्या फौज-दारी व मुलकी कायद्यांनी न्यायमनसुब्यांतील हिंदु-मुसलमानांच्या शास्त्रग्रंथांचें प्रामाण्य नष्ट करून टाकलें. इतकेंच नव्हे, तर एकदा धर्माच्या नांवावर राजसत्तेच्या मान्यतेने चालणारे प्रकार त्यांनी बंद केले. व्यापाराचा अगदी नवा प्रघात सुरू करून येथील उद्योगधंदे संपुष्टांत आणले. ही क्रांति बहुजन-समाजाला जाणवली. इंग्रजांनी शिक्षण देऊन लोकांना सज्ञान केलें नसतें व शिकलेल्यांना मुद्रण-स्वातंत्र्य, वाक्स्वातंत्र्य वगैरे हक्क दिले नसतें, तर राजकीय बद्धावस्थेचा संताप उत्पन्न होण्याला अवकाश लागला असता. इंग्रजांच्या वरच्यासारख्या उदारपणानें तिची जाणीव व तिच्यांतून सुटण्याची तळमळ लवकर उद्भवली. बद्धावस्थेच्या जाणिवेला सौम्य वाचा फोडण्याचें काम राममोहन व त्यांचे सहकारी यांनी केलें. इंग्रजांच्या आमदानींत हिंदी जनता स्वोद्धाराच्या मार्गास लागल्याशिवाय रहात नाहीं अशी राममोहनांची खात्री होती. पण या जाणिवेचें क्षेत्र लहान होतें. शहरांत रहाणाऱ्या व इंग्रजी ग्रंथा-भ्यासानें आणि संसर्गानें दृष्टि फांकलेल्या लोकांतच ही जाणीव होती. पुढें शिक-लेल्यांची संख्या वाढली, शहरें वाढलीं, बहुतेक जिल्ह्यांच्या शहरांतून शिकले-ल्यांनी उत्तरतिर्नाहारां मार्गें दिलें. तेव्हां ब्रह्मसंस्थेची जाणीव फैलावली १८७६

सालची बंडाळी ही स्वराज्यप्राप्तीची घडपड खरी, पण तिच्यामागे इंग्रजांनी शहाणा केलेला समाज नव्हता. या समाजाला पेशवाईचें किंवा मोगलाईचें पुनरुज्जीवन व्हावें अशी मनापासून इच्छा नव्हती. आपल्या राज्यपद्धतीची-श्रेष्ठता जाणणारा समाज निर्माण करावा ही मागे नमूद केलेली इंग्रजांची मनीषा यावेळीं सफळ झाली. इंग्रजी राज्याची श्रेष्ठता समजणारा वर्गाचे राजकीय तपश्चर्येचा आद्य घटक ठरतो.

पूर्वग्रहांचा गोंधळ

इतिहासाच्या स्पष्टीकरणाला कालानुक्रमान्या ज्ञानाचें भक्कम सुकाणू नसेल तर कल्पनांचा कसा गोंधळ होऊं शकतो, याच्या खुणांची तळवलकरांच्या प्रस्तुत लिखाणांत अनेक स्थळें आहेत. हिंदी लोकजागृतीच्या कारणांत त्यांनी इंग्रजांच्या यंत्रसंस्कृतीचा निर्देश केला आहे. राममोहनांचा अंत १८३३ त झाला. लोकहितवादी १८४८ मध्ये शतपत्रे लिहूं लागले. दादाभाईंनी राष्ट्रीय दृष्टीनें लोकसेवेला १८४५ मध्ये आरंभ केला. या काळांत इंग्रजांच्या यंत्र-संस्कृतीची पहांट नुक्तीच इंग्लंडांत फुटली होती. तिचा प्रकाश हिंदुस्थानांत पोंचलेला नव्हता. इंग्रजी कायदा, यंत्राऐवजी इंग्रजी वाङ्मयसुद्धां त्या दिवसांत इकडे फारसे येत नव्हतें. वाङ्मयाऐवजी इंग्रजी शिक्षण, शिवाय त्यांच्या व्यवहारानें घडणारा बोध, मुद्रणस्वातंत्र्यादि मतप्रसाराचीं साधनें, यांनी हिंदी राष्ट्रवादाला जन्म दिला, असें मानणें जास्त बिनचूक व सयुक्तिक आहे. इंग्रजी शिक्षण हें 'वाधिणीचें दूध' ठरलें, असें श्री. तळवलकर याच संदर्भांत एका ठिकाणीं सुचवितात. जणुं काय तें दूध कोणाचें हें इंग्रजांस माहीतच नव्हतें ! शिक्षणाचें व त्याच्या जोरावर मिळणाऱ्या अधिकाऱ्याचें पर्यवसान इंग्रजी राज्याला हिंदुस्थानांतून साफ घालवून देण्याच्या प्रयत्नांत होईल, असें भविष्य जेथें इंग्रजच वर्तवीत होते तेथें 'नवविचार व स्वातंत्र्याची स्फूर्ति' ही या दुघांतून निपजणार याविषयी इंग्रजांना कांहींच अटकळ नसावी, असा भास उत्पन्न करणाऱ्या शब्दांचा प्रयोग केवळ पूर्वग्रहांचा दर्शक ठरतो; वस्तुस्थितीच्या प्रामाणिक निवेदनाचा ठरत नाही.

काँग्रेसच्या स्थापनेची पार्श्वभूमी

यानंतर काँग्रेसच्या स्थापनेचें मंगलाचरण एका इंग्रजाच्या हातून झालें, हें 'काळाच्या करणीचें कौतुक' असें सांगून या कौतुकाच्या कल्पनेवर श्री. तळवलकरांनीं स्वतःच हरताळ फांसला आहे ! काँग्रेसच्या स्थापनेचें वर्ष लक्षांत बाळगल्यास 'जगांत फार मोठा प्रतिस्पर्धि नव्हता' 'जिकडे तिकडे आबादीआबाद होतें.' 'इंग्रजी मन जरा मोकळें व उदार होऊं शकलें.' 'हयूम व डफरिन या उदार मतवादी तत्त्वज्ञानानें भरलेले होते,' असलीं विधानें पोंचट वाटतात. या काळांत इंग्लंडचा मोठा प्रतिस्पर्धी रशिया होता. १८८५ चे सुमारास त्याची स्वारी हिंदुस्थानवर होते कीं काय असा धाक वाटत होता. काँसर्वेटिव्ह व लिबरल हे दोन्ही पक्ष तुल्य बळानें एकमेकांशीं झगडत होते. साम्राज्यशाहीच्या दुष्ट ग्रहांचा पगडा ब्रिटिश जनतेवर बसला होता. तथापि उदारमतवादी पक्षाविषयी हिंदी देशभक्तांना अग्रशा वाटत होती. ग्लॅडस्टनसाहेबांचा उदारमतवाद आयर्लंडच्या उद्धाराला हातभार लावतांना दिसत होता, यामुळें तो हिंदुस्थानची अनास्था करणार नाहीं, अशी समजूत या आशेच्या मुळशी होती. याच आशेनें १८८५ मध्ये एक हिंदी शिष्टमंडळ ब्रिटिश जनतेला आपली कैफियत सांगण्याकरितां गेलें होतें. हयूमसाहेबांचें सारें उभेदीचें आयुष्य हिंदुस्थानांत गेलें. १८८० पर्यंत येथेच त्यांनीं नोकरी केली, उदारमतवादाचा संपर्क त्यांना झालेला नव्हता. डफरिनसाहेबांचाहि उदारमतवादाशी संबंध नव्हता. हयूमसाहेबांना हिंदुस्थानांत दंगेघोषे, क्रिश्चुना, सार्वत्रिक बंडाळीं माजण्याची लक्षणे दिसत होती; डफरिनसाहेबांना हिंदी लोकमत नीट समजावें अशी उत्सुकता होती. दोघांचें खलबत झालें. १८८५ त काँग्रेस अवतरली पण १८८३ मध्ये [डफरिनसाहेब येण्यापूर्वी] हयूमसाहेबांनीं तरुण हिंदी पदवीधरांना अनुलक्षून एक जाहीरनामा काढला होता, त्याची वासलात कशी लावावयाची ? 'स्वतंत्र व्हावयाचें असेल तर तुम्ही स्वतःच तडाखा लागावला पाहिजे.' देशातील श्रेष्ठ दर्जाचे सुशिक्षित जर स्वार्थत्याग, आत्मसंयम, अढळ निश्चय, साहस या गुणांच्या जोरावर देशाच्या स्वातंत्र्यासाठीं अखंड झगडत रहाण्यास तयार नसतील, तर तुम्ही सदैव पारतंत्र्यांतच राहण्याला योग्य आहांत असें सिद्ध होईल. तुमच्याविषयी सहानुभूति बाळगणाऱ्या

इंग्रजांची मदत व्यर्थ आहे. तुमचीच तयारी पाहिजे. फक्त खऱ्या मदतीचा कर्तबगारीचें रहस्य कळतें, अशा अर्थाचा जळजळीत उपदेश हथूमसाहेबांच्या सदर जाहीरनाम्यांत आहे. ऐक्य, संघटना व निश्चित अशा स्वरूपाचें ध्येय असे तीन उपायहि त्यांनी सुचविले आहेत. या वर्षी कलकत्त्यास काँग्रेसच्या उभारणीची मुहूर्तमेढ रोवली गेली. १८८४ साली आणखी एकदां हिंदी पुढारी मद्रास शहरां एकत्र आले व त्यांनी जनतेपुढील कर्तव्याचा खल केला. १८८५ साली दोन वर्षांच्या बैठकींना काँग्रेसच्या स्थापनेचें फळ आलें.

साधनेंतील उणीवा

काँग्रेसच्या आधी सुमारे पन्नास वर्षे 'साधना' सुरू होती. बद्धावस्थेचें ज्ञान दृढ होत जाऊन मुमुक्षुत्वाच्या दर्शेत लोकांचें पाऊल पडलें होतें. पारधार्मिक साधनेंत जे अडथळे येतात तेच राजकीय साधनेलाहि भोंवतात. पहिला अडथळा आत्मविश्वासाचा अभाव हा होय. दुसरा अडथळा प्रकृतीचा. पूर्वपरंपरेनें ज्या संवर्षांची प्रकृति बनली असेल, त्या संवर्षी एकदम सुटत नाहींत; त्यांना सोडतांना कित्येकदां त्याच मुमुक्षुवर वरचष्मा गाजवून त्याला स्वोद्धाराच्या मार्गापासून परावृत्त करतात. राजकारणांत जो नानाविध मतमतांतराचा गलबला दिसतो तो भिन्न भिन्न प्रकृतीचा परिणाम असल्याचें ध्यानांत येणें कठिण नाहीं. प्रकृतिधर्माचा प्रकोप सोसण्यापेक्षां आस्तेकदम जाणें बरें, असें या अडथळ्यांच्या प्रसंगीं साहजिकच वाटते. तिसरा अडथळा स्वायत्त्याचा. हा तर विशेषच बलवत्तर मानावा लागतो. योग्यांच्या मार्गांत सिद्धी उभ्या राहून त्याला भ्रष्ट करतात; राज्यकर्त्यांकडून दाखविलीं जाणारीं प्रलोभनें राजकीय मुमुक्षूचा बळी घेतात. समुदायाच्या कामांत तर या अडथळ्यांचा अनिष्ट परिणाम जास्तच भोगावा लागतो. काँग्रेसच्या आधींच्या पन्नास वर्षांतील साधनेला अशा विघ्नांच्या कांट्याकुट्यांतून, खाचखळग्यांतून रस्ता काढावा लागला. दडपशाही, लालूच स्वजनांचा विरोध असे सर्व प्रकारचे आघात त्या काळांत साधनेवर सुरू होते. सुरवातीला कांहीं इंग्रज राज्यकर्त्यांनीं तिचें कौतुक केलें. पण हा कौतुकाचा मनु फार दिवस टिकला नाहीं. १८६० ते १८८० पर्यंतच्या बीस

वर्षात राज्यकर्त्यांच्या प्रतिगामी धोरणाची चढती कमान पाहून साधनेत ध्येयाचा निश्चितपणा उत्पन्न झाला. काँग्रेसच्या स्थापनेनंतर राजकारणांत लहान लहान विजय मिळत गेल्याने साधनेच्या कर्तबगारीत प्रखरता बेळू लागली. लोकहितवादींनी म्हटल्याप्रमाणे देशाची स्वाद्धाराकरिता खरी तयारी होण्याला कालावधि गेल्याशिवाय भागत नाही. काँग्रेसच्या आघाडीची पन्नास वर्षे निरनिराळ्या अनुभवांची व तयारीची म्हणूनच अतिशय महत्त्वाची मानल्याशिवाय गत्यंतर नाही. साधनेचा पाया त्या काळांत भरला गेला. पण आश्चर्य हे की त्या काळांतील घडामोडींचा जितका बारीक अभ्यास व्हावयास पाहिजे तितका अजून होऊं लागलेला नाही. मराठीत व इंग्रजीत हिंदी राजकारणाच्या विकासासंबंधाने पुष्कळ पुस्तके झालेली आहेत. त्यानंतरचे साधना' हे पुस्तक. यामुळे वरील उणीव या पुस्तकाने नाहीशी केली असेल, या अपेक्षेच्या उत्सुकतेला जबर यत्पड बसल्याशिवाय रहात नाही.

हिंदुस्थानच्या राजकीय साधनेची तपस्या : : ३

ना. गोखले आणि काँग्रेसची २० वर्षे

काँग्रेसची १९०५ सालापर्यंतची वीस वर्षे पराक्रमाने रंगलेली नाहींत; यामुळे कित्येक आधुनिकांना ती निःसत्त्व वाटतात. पण उमेदवारीचा काळ केव्हाहि एकदम डोळ्यांत भरणारा नसतो हे लक्षांत ठेवणें बरें. बीजारोपण, अंकुरावस्था, मग नुसतीच शाखा—पल्लवांची वाढ, नंतर फुलें किंवा मोहर व शेवटीं फळें हा वनस्पतीसृष्टीचा न्याय माणसाच्या व्यवहारांतहि आढळतो. कर्तव्यगारीची पावले लटपटल्याशिवाय भराभर हवीं तेथें पडत जाऊन, मोठी मजल तुडविल्याचा अनुभव येण्यापूर्वी पुष्कळच पूर्वतयारी व्हावी लागते. ही पूर्वतयारी ज्या मानानें अव्यंग व बलसंपन्न असेल त्या मानानें पुढचा पराक्रम व्हावयाचा हे ठरलेलेच आहे. काँग्रेसची पहिली वर्षे तयारीची असल्याने तिच्यांत नेत्र वेधून घेणाऱ्या विक्रमाची उदाहरणे नाहींत हे खरें; पण भावी विक्रमाला उपयोगी पडणाऱ्या अनुभवांचें शहाणपण व बळ काँग्रेसनें याच वर्षांत संग्रहण केलें, याची उपेक्षा करण्यांत हंशील काय ? काँग्रेसनें या वर्षांत हिंदी लोकमताला एका केंद्रांत आणून सोडलें. ना. गोखल्यांनीं बनारस येथें २१ व्या काँग्रेसच्या अध्यक्षस्थानावरून काँग्रेसच्या कामगिरीचा जो थोडक्यांत आढावा दिला आहे, तो या काळांत काय साधले याची कल्पना होण्याला पुरेसा आहे. काँग्रेसनें एकराष्ट्रीयत्वाच्या भावनेची जोपासना केली; जाति, धर्म, पंथ इत्यादि भेदांची तीव्रता राजकारणापुरती पुष्कळच कमी केली; लोकांना राजकारणाची गोडी उत्पन्न करून शिक्षण दिलें; राजकारणाचा व्याप लोकांच्या चिंतन-क्षेत्रांत आणून सोडला; राजकीय स्वरूपाचे विजय अस्पृश्यत्वच मिळाले हे खरें;

तरीसुद्धां कांहीं वेळां काँग्रेस-प्रेरित लोकजागृतीसमोर राज्यकर्त्यांना आपलें प्रतिगामी घोरण आवरावें लागलें. अर्थात् तेवढी राजकीय पीछेहाट टळली. राज्यकर्त्यांच्या शक्तीचा प्रतिकार करण्याचे उपाय योजले गेले. गोखल्यांनीं म्हटलें आहे की, प्रतिकाराचा हेतु बहुत वेळां वायां गेला असला, तरी त्यानें सार्वजनिक जीवनाला चांगलाच भक्कमपणा आणलेला आहे. प्रतिकाराबद्दलची शंका मावळून निर्भयता उत्पन्न होणें, इतकेंच नव्हे, तर प्रतिकाराच्या साहसाची आवड वाटणें, ही प्रतिकारक्षमतेची पाहिली पायरी आहे. काँग्रेसच्या उद्योगानें या पायरोवर हिंदी लोकमताला पाहिल्या वीस वर्षांत चढविलें.

कोंडमारा म्हणजे स्वातंत्र्याची जाणीव

पारमार्थिक भाषेंत वरील गोष्टी स्पष्ट करावयाच्या झाल्यास राजकीय बद्धावस्थेची असह्यता त्या निष्फळ वाटणाऱ्या वीस वर्षांनीं लोकांना पटवून दिली. माणसाला आपण बद्ध आहोंत, हें कळायलाच आधीं पुष्कळ अवधि लागतो. बद्ध आहोंत, असें समजल्यावर ह्या स्थितीचा तिटकारा उत्पन्न व्हायला आणखी कांहीं काळ खर्ची पडतो. तो तिटकारा एकदम सक्रिय होत नाही. दीर्घकालीन संवयीमुळें बद्धावस्थेंतील क्षुद्र सुखें मोहक भासून त्यांतून आपला जीव बद्धावस्थेंतून सुटण्याच्या नव्या उद्योगांतील दुःखांत टाकायला मनुष्य धजत नाही. धजल्यास पाहिल्याच प्रतिकूल अनुभवांनं निराश होऊन तो सुटकेचा नवा उद्योग सोडून देतो. 'पण आपण गुलाम आहोंत' हो एकदां उद्भवलेली जाणीव मरत नाही. तिची टोंचणी आंतून चालू राहते. ह्या टोंचणीनें तो सुटकेच्या स्थितीचा-राजकीय भाषेंत स्वराज्याचा-अभ्यास करतो. इतर देशांनीं आपल्या गुलामगिरीचे पाश कोणत्या साधनांनीं तोडले, ते तोडतांना त्यांना कोणत्या बातनासोसाव्या लागल्या, याची माहिती अभ्यासांनं झाल्यावर व स्वराज्यसुखाचा आनंद कल्पनेच्या आटोक्यांत आल्यावर त्याला हातपाय हाकवावे असें वाटूं लागतें. आपली बुद्धिमत्ता, विद्वत्ता, कल्पकता, विद्यापीठाची देशीविदेशी थोर पदवी, कर्तृत्व, सांपत्तिक योग्यता, श्रेष्ठ संस्कृति वगैरे बच्चबावत् गुण राजकीय पारतंत्र्यामुळें मातीमोल ठरत आहेत, अद्यापि हेच्या नव्या नव्या कटु अनुभवांनीं बद्धावस्थेची जाणीव ह्रद्बाला झोंबता

शौबतां स्वस्थ बसवेनासैं होतें. अपमान, उपमर्द, असह्य वाटूं लागण्यापूर्वी मनांत जाज्वल्य स्वाभिमान पोसला जाण्याची आवश्यकता असते. 'आपण सर्वप्रकारें योग्य असतांहि केवळ राजकीय बद्धावस्थेमुळे आपण हॉन ठरलों आहोंत' हें जाचकपणानें गळीं उतरण्याला स्वपरतुलनात्मक अभ्यास व्हावा लागतो. आपले हक्क कोणते, त्याच्या आड कोण आहे, ते मिळविण्याचे उपाय कोणते, ते उपाय अयशस्वी कां होतात, त्या हक्कांचे फायदे कोणते, हक्क मिळविण्याच्या लढयांतील लोकांचीं कर्तव्ये कोणतीं, अशा कितीतरी गोष्टींची देशांत जाणत्या वर्गांच्या द्वारें सार्वजनिक व खासगी रीतीनें चर्चा होऊं लागल्याशिवाय बद्धावस्थेची असह्यता वाटत नाहीं.

वंगभंगानें लोकमत बळावलें !

एका बाजूस दारुण अज्ञान, परावलंबन व अनास्था आणि दुसऱ्या बाजूस ज्ञान, शिस्त, जुट, सहकार व चढेल राज्यकर्तेपणाचें बळ असें काँग्रेसच्या सुरवातीस हिंदी जनता आणि ब्रिटिश राज्यव्यवस्था यांच्यामध्ये जमीनअस्मानाप्रमाणें अंतर होतें. राज्यव्यवस्था लोकमताला बेजबाबदार असल्यामुळे हिंदी जनतेचा कोंडमारा होत आहे, याची कल्पना काँग्रेसच्या उद्योगानें लोकांत पसरली. सालोसाल काँग्रेसला जमणाऱ्या लोकांची वाढती संख्या या संबंधांत साक्ष देणारी आहे. ब्रिटिश राज्यकारभाराच्या गतीकडे आपल्या हक्कांच्या दृष्टीनें पाहण्याची संवय काँग्रेसच्या अधिवेशनानें लोकांस लावली. नियतकालिकांच्या मार्फत हिंदी राजकारणाची जी चर्चा चाले, तिला काँग्रेसकडूनच भांडवल पुरविलें जाई. सरकारकडून काँग्रेसची व तिच्या पुढाऱ्यांची सामान्यतः उपेक्षा व पुष्कळदां उघड उघड अवहेलना होत असली, तरी लोकांचें या दोघांवरील प्रेम वाढतच होतें. हिंदी जनतेचीं प्रत्यक्ष दुःखें काय आहेत, हें बळ्या सरकारी अंमलदारांच्या कानांवर एकमुखानें घालावें, हा काँग्रेसचा मूळ उद्देश सरकारी अधिकाऱ्यांच्या अरेरावीनें बाजूस पडून स्वराज्यप्राप्तीच्या दिशेनें काँग्रेसच्या अधिवेशनांचा रोख नाडला. राज्यकर्ते न्यायी आहेत, स्वातंत्र्यप्रिय आहेत, समंजस आहेत, विनतोड पुराव्यांच्या नम्र बुद्धिवादानें त्यांच्या गैरसमजुती नष्ट करता येतील, असें ब्रिटिश राज्यकर्त्यांविषयीचे भ्रम काँग्रेसच्या पहिल्या वीस वर्षांतील

काहीशा निष्कळ कामगिरीने नाहीसे होत चालले होते. ह्या भ्रमांचा डोलारा एकदम कोसळण्याला १९०५ साली वंगभंगाची उत्कृष्ट मदत झाली. ब्रिटिश-राज्यकारभाराची खातेवार सुधारणा करण्याची अपेक्षा सुटून सगळा राज्यकारभारच आपल्या हाती घेतला पाहिजे, अशी आकांक्षा बळावून ती बोलती होण्याचा योग १९०५ सालच्या वंगभंगमूलक प्रचंड क्षोभाने आला व गोखल्यांनी 'वसाहतीचे स्वराज्य' या शब्दांनी त्या आकांक्षेचा निश्चित स्वरूपांत उच्चार केला.

आयर्लंडच्या हक्कांचा लाभ

'वसाहतीचे स्वराज्य' हा शब्द आज थट्टेचा वाटतो. राज्यव्यवस्थेत लोकमताचा थोडाफार अंतर्भाव व्हावा, एवढीच इच्छा बाळगून काँग्रेसचे काम चालले होते व शेवटी वसाहतीच्या स्वराज्याच्या मागणीपर्यंत हिंदी पुढाऱ्यांची विचारसरणी प्रगल्भवस्था पावली. युनिव्हर्सिटीचे पदवीधर निपजण्यापूर्वी सरळ स्वराज्याची भाषा बोलणारी कित्येक माणसे होती. युनिव्हर्सिटीने इंग्रजी इतिहास शिकविल्यावर 'सनदशीर चळवळी'च्या विचाराचे वळग पदवीधरांच्या राजकीय मनारभाला लागले. प्रातिनिधिक (रिप्रेझेंटेटिव्ह) राज्य म्हणजे हिंदुस्थानांतील पुढाऱ्यांना पार्लमेंटांत बसण्याची संधि मिळावी, असा त्यांचा ग्रह होता. आयरिश लोकांना जो हक्क मिळाला तो हक्क या लोकांच्या डोळ्यांपुढे होता. १८७० पर्यंत आयरिशांनी पार्लमेंटांत राहून आपल्या राजकीय आकांक्षेची जोपासना चालविली होती. त्यानंतर होमरूलची हांक उठली. त्या हांकेचे पडसाद हिंदुस्थानांतहि गाज लागले. हिंदुस्थानलादेखील होमरूल द्यावे. अशी वाच्यता १८७५-७६ साली हिंदी वृत्तपत्रांतून चालली होती. तथापि आयर्लंडप्रमाणे हिंदी लोकनियुक्तांना पार्लमेंटांत बसण्याचा हक्क लाभल्यास आयरिश सभासदांच्या मदतीने हिंदी गरजासंबंधांत न्याय संपादन करता येईल, इतक्यावरच तेव्हाचे पुढारी संतुष्ट होते. १८७४ त हिंदुस्थानांतून प्रातिनिधिक राज्याच्या मागणीचा अर्ज हजारों सद्धानिशी पार्लमेंटासमोर गुदरला गेला होता. त्याच मागणीचा उच्चार पुढे थोडा वेळ काँग्रेसमध्ये होत राहिला. नंतर ही कल्पना जाऊन

हिंदी कायदेमंडळांतून लोकनियुक्तांची संख्या वाढावी, ही मागणी होऊ लागली.

‘ वसाहतीचें स्वराज्य ’

१९०५ मध्ये कै. ना. गोखल्यांनी ‘ वसाहतीचें स्वराज्य ’ हें अंतिम ध्येय लोकांसमोर मांडलें, याला कारण ‘ निर्भेळ स्वातंत्र्य ’ हा शब्द त्यांना माहीत नव्हता असें नाहीं. दक्षिण आफ्रिकेंतील बोअर वसाहतींच्या राज्य-व्यवस्थेची ब्रिटिश मुत्सद्दी या सुमारास वाटाघाट करीत होते. बोअर लोकांना जिंकून त्यांच्याशी तह करतांना त्यांना स्वराज्य देण्याची हमी ब्रिटिशांनी घेतली होती. ऑस्ट्रेलियाला ब्रिटिशांनी १९०१ मध्येच स्वराज्य दिलें होतें. त्यापूर्वीच कानडा वसाहतींच्या स्वराज्याचें सुख भोगूं लागला होता. तेव्हां ब्रिटिशांनी दूरच्या वसाहतींबरोबर जी वागणूक केली तिचा किता हिंदुस्थानाबाबत ब्रिटिशांच्या हातून गिरवला जाणें अवश्य आहे, असें गोखल्यांनी म्हटल्यास त्यांत कमीपणा कोणता ? ‘ होमरूल ’ या शब्दांत दुसऱ्याच्या वर्चस्वाचा ध्वनि नसला तरी ‘ ब्रिटिश साम्राज्यांतर्गत स्वराज्य ’ हें शब्दाचें स्पष्टीकरण ‘ वसाहतींच्या स्वराज्या ’ हून वेगळें असें काय सुचवितें ? दासबाबूंनी एकदां निर्भेळ स्वातंत्र्याचें स्तोत्र गावलें; पण मरण्यापूर्वी दोनच महिने फरीदपूरच्या भाषणांत निर्भेळ स्वातंत्र्याचें ध्येय हितावद्द होणार नाहीं, असा त्यांनीच लोकांना उपदेश केला. १९२८ साली कलकत्त्यास काँग्रेसनें ब्रिटिश राज्यकर्त्यांना जो निर्वाणीचा आदेश दिला, त्यांत वसाहतीचें स्वराज्य एका वर्षाच्या आंत आम्हांला द्या, हाच अभिप्राय आहे. १९३० साली ‘ स्वातंत्र्य ’ म्हणजे ‘ संपूर्ण स्वराज्य ’ अशी व्याख्या अस्तित्वांत आली. शब्द पालटले तरी वसाहतींच्या स्वराज्यानें दाखविल्या जाणाऱ्या अर्थांत कांही अंतर पडलेलें नाहीं. सध्यांच्या युद्धानें देशाच्या निर्भेळ स्वातंत्र्याबद्दल साशंक होऊन लढाऊ राष्ट्रांचे मुत्सद्दी जगाच्या भावी राजकारणाविषयी पूर्वीच्या कल्पनापेक्षां निराळ्या रीतीनें विचार करूं लागले आहेत. तिकडे विलायतेस ‘ वसाहतीचें स्वराज्य ’ या कल्पनेच्या मूळ व्याख्येला पुस्त्या जोडण्यांत येऊन ती लवचिक बनविण्यांत आली आहे.

स्वातंत्र्याची व्याख्या आणि 'ब्रह्म'

'स्वातंत्र्य' या शब्दांत मात्र एक प्रकारची जादू आहे यांत संशय नाही. त्याचा उच्चार मोहक वाटतो. 'स्वराज्य' शब्दाहि काहीसा चटकदार आहे. या शब्दांचा घोष १९०६ सालापासून [या वर्षी दादाभाईंनी कलकत्त्यास आपल्या भाषणांत हा शब्द योजून त्याच्या प्रचाराला परवाना दिला] लोकांच्या चळवळींत चालू आहे. परंतु 'ब्रह्म' शब्दासारखीच याची अवस्था आहे. ब्रह्म जसे निराकार अनिर्वचनीय, तसे स्वातंत्र्य आहे. स्वातंत्र्य व्यवहारांत कसे आणावयाचे हा प्रश्न सोडवायला बसणारे विचारवंत वसाहतीच्या स्वराज्याच्या आसपासच घोटाल्यांना आढळतात. स्वराज्य, स्वातंत्र्य याचा कारभार प्रत्यक्षपणे अजून दिसावयाचा असल्याने त्याविषयी जास्त चर्चा करण्याची तूर्त गरज नाही.

श्री. तळवलकरांचा साधना-गोंधळ

१९०५ मध्ये बंगालची फाळणी करण्यांत आल्याने लोकांत विलक्षण श्रोम उत्पन्न झाला. त्या श्रोमाने स्वदेशीचे व्रत लोकांना अंगीकरावयास लाविले. ब्रिटिश राज्यकर्त्यांच्या बेजबाबदार वर्तनाने कितीक वर्षे सांठत असलेल्या असंतोषाचा स्फोट वंगभंगान्या तडाख्यामुळे झाला. हिंदी राजकीय साधनेंतील तो एक महत्त्वाचा टप्पा आहे. काँग्रेस ही वरिष्ठ वर्गाची प्रतिनिधि होती. वंगभंगाने मध्यमवर्गाची प्रचंड फळी काँग्रेसच्या पाठीशी उभी केली. वस्तुतः काँग्रेस ही केव्हाहि वरिष्ठ वर्गाची प्रतिनिधि नव्हती. तिच्यांत असे मत क्वचित् दिसते; पण ते खरे नाही. अधिकाऱ्यांना [सरकारी नोकरांना] तिच्यांत भाग घेण्याला सरकारी प्रतिबंध होता. काँग्रेसला मोठाल्या जमीनदारांची किंवा कारखानदारांची सहानुभूति होती व केव्हा केव्हा मदतहि झाल्याची उदाहरणे आहेत; परंतु या लोकांनी काँग्रेसच्या चळवळींत प्रत्यक्षपणे फारसा भाग घेतलेला नाही.

आशियांतील जागृतीचे पडसाद

१९०५ पासून १९१४ ही वर्षे अतिशय धामधुमीची आहेत. या वर्षांत हिंदी चळवळ जशी जोरावली, तशीच सरकारी दडपशाही उग्रत्व पावली.

या कालावधीमध्ये आशियाखंडांत नवें चैतन्य संचारलें होतें. १९०५ मध्ये जपान देशानें रशियाला चीत मारुन युरोपियन अजिंक्यपणाच्या भ्रमाचा भोपळा फोडला व आशियाच्या जनतेमध्ये युरोपियनाविरुद्ध जाऊन स्वतःच उद्धार करून घेतां येतो असा आत्मविश्वास निर्माण केला. वंगभंगाच्या चळवळीमागे जपानी विजयाचें उत्तेजक चित्र उभें होतें. १९०४ सालीं एका अध्यक्षस्थानावरून बोलतांना स्वदेशीच्या मीमांसेत ना. गोखल्यांनीं जपानचा दाखला लोकांच्या कानांवर घातला आहे. जपानी विजय हा हिंदी जनतेच्या अभिमानाचें एकमेव केंद्र बनल्याचें तेव्हांच्या वाङ्मयावरून सहज पटणारें आहे. जपानी विजयानंतर थोड्याच वर्षांत इराण, तुर्कस्तान, या देशांतील तरुणांनीं आपापला देश वर आणावा, या उद्देशानें जोराच्या चळवळी केल्या. इजिप्तहि स्वस्थ नव्हता. या नंतर चीनमध्ये क्रांति होऊन तेथील बादशाही जमीनदोस्त झाली. तुर्कस्तानच्या पोटांतून बाल्कन राष्ट्रांनीं बाहेर निघण्याचा चंग बांधून प्रत्यक्ष लढाईच आरंभली. त्यापूर्वीं जपानी मारानें हबकून खंतावलेली रशियन झारशाही लोकांचें अस्वास्थ्य शमविण्यासाठीं ड्युमासारख्या संस्था निर्माण करण्याला प्रवृत्त झाली होती. इराण—तुर्कस्तानांतील जागृतीनें हिंदी मुसलमानांनाहि थोडी हुशारी वाटूं लागली. येथील मुसलमान आशियांतील इस्लामी राज्यांबद्दल सलगची भावना बाळगतो, हें जाणून त्या राज्यांतील जागृतीच्या झळीनें हा मुसलमान हिंदी राज्यकर्तृत्वाला कदाचित् तापदायक होण्याचा जो किंचित् संभव आहे, तो वेळींच निर्जोव करण्यासाठीं ब्रिटिशांनीं त्याच्या सवत्या सुभ्याच्या मागणीचें कोडकौतुक चालविलें. हिंदु समाजाच्या राष्ट्रीयत्वाला उतारा म्हणून येथील ब्रिटिश राज्यकर्तृत्वाला हिंदी मुसलमान आपल्या लगामी हवाच होता. इस्लामी राज्यांतील नवमताच्या धामधुमीनें हिंदी मुसलमान विथरूं न देण्याचें व त्याला राजी राखून आपली बळकटी टिकविण्याचें असें दुहेरी काम त्याला सवता सुभा देऊं करून ब्रिटिशांनीं साधलें.

दखपशाहीचा खरवंटा

जागृति व तिचा प्रतिकार ही स्थिति राजकीय व्यवहारांत कायमची दृष्टीस पडते. हिंदुस्थानांत लोकजागृतीच्या मागोमाग तिचे पाव ओढून

तिला जमीनदोस्त करण्यासाठी दडपशाहीने आपले काटेरी पाश झपाट्याने फेंकायला सुरवात केली होती. १९०७ मध्ये पंजाबांतील लजपतराय व अजितसिंग या दोघां पुढाऱ्यांना सरकारने चौकशीवांचून अटकेंत डांबलें व बहिष्काराची मर्यादा परदेशी मालापुरतीच न समजतां सरकारशीं कोणत्याहि प्रकारचा संबंध ठेवावयाचा नाहीं, अशा थरापर्यंत कांहीं पुढाऱ्यांनीं ताणली. स्वदेशी-बहिष्कारानें तडकाफडकीं स्वराज्याचें फळ हातीं पडणार नाहीं, या जाणिवेनें तरुणांचे गुप्त कट अस्तित्वांत आले. त्या कटाचा बाँब १९०८ सालीं पहिल्यांदा फुटला. आगगाड्या उलथून पाडून त्यांतील अधिकाऱ्यांचा जीव घेण्याचा प्रयत्न त्यापूर्वीच अमलांत आला होता. १९०६ सालीं बारिसाल येथें सभाबंदी व पोलिसांचा लाठीमार असें दडपशाहीचें कृत्य लोकांनीं अनुभविलें. राजद्रोही सभांना बंदी, 'वंदे मातरम्' चा उच्चार करण्याला बंदी, सुद्रणकार्याची मुस्कटदाबी, स्फोटक द्रव्याविषयीं निर्बंध, खुनाच्या चिथावणीचा प्रतिबंध, विद्यार्थ्यांवर कडक नजर, १८१८ च्या एका जुलमी कायद्याचें पुनरुज्जीवन, असे दडपशाहीचे कायदे एकामागून एक या वेळीं उगवले. सडत्या, जप्या, घरपकड, यांच्या परंपरेला तर अंतर्च राहिला नव्हता. याच्या उलट अधिकाऱ्यांचे खून, राजकीय दरवडे, कटाविरुद्ध असलेल्या साक्षीदारांचे खून, असल्या प्रकारची सांघ पसरली होती. परंतु आशिया खंडांतील क्रांतीच्या लाटांनीं हिंदी जनतेची उमेद खचूं दिली नाहीं. हिंदी राज्यसुधारणांच्या १९१० तील कायद्यानें या उमेदीला दुजोरा दिलेला होता. आपलें नशीब उघडण्याचे दिवस दूर नाहींत, असा हिंदी जनतेला धीर वाटत होता. इतक्यांत आयर्लंडामध्ये होमरूलच्या मागणीचा प्रचंड आवाज निघाला. मताधिकारासाठीं झगडणाऱ्या ब्रिटिश स्त्रियांनीं अवसान घेऊन ब्रिटिश प्रधानमंडळाला सतावण्याला सुरवात केली. आयर्लंड व सफ्रेजिस्ट [मताकांक्षी स्त्रिया] यांनीं हिंदी जनतेचा हुरूप वाढविला. ब्रिटिश मजूरपक्षाच्या पुढाऱ्यांनीं या देशाची प्रत्यक्ष पहाणी करून हिंदी राजकीय आकांक्षाचा पाठपुरावा केला.

दिल्लीदरबार आणि गुप्तकट

अशा ओढाताणीत बादशहाची स्वारी राज्याभिषेकासाठीं जातीनें

हिंदुस्थानांत आली. बादशहांनीं बंगालची फाळणी रद्द केली व असंतोषाचें एक मूळ उपद्रव टाकलें. राजधानीचा मान दिल्ली शहराला देऊन लोकांच्या भाविकपणाला आराम पोंचविला. चळवळीला या देणग्यांनीं कांहींसे क्षीणत्व आणलें तरी तिच्यांतील कटासारख्या कित्येक नांग्या मोडलेल्या नव्हत्या. यामुळें दडपशाहीची प्रखरता चालूच राहिली. १९१२ मध्ये व्हाइसरॉय-साहेबावर बाँबफेक होऊन गुप्त कटांच्या नांगीचा प्रत्यय आला. बाल्कन राष्ट्रांच्या लढाईचा निर्देश मार्ग आलाच आहे. युरोपियन महायुद्धाचें हें पूर्वचिन्ह असें पुष्कळांनीं त्या वेळीं ताडलें हातें. टिळक मंडालेहून परत आल्यावर महायुद्धाचा भडका उडाला. परंतु मध्यंतरी याप्रमाणें कितीतरी उलाढाली झाल्या होत्या. हिंदी राजकीय साधनेला बळकटी आणणाऱ्या या सान्या घडामोडी आहेत. कोणतीहि 'साधना' आंतरवाह्य विकार—विघ्नाच्या आर्गांत भाजून निघाल्याशिवाय पक्की होत नाही. तिच्यांत खरा कस नसेल तर ती जळून खाक होईल. कस असेल तर उजळून बळकट झाल्याचा अनुभव आणून देईल. १९०५ पूर्वी हिंदी स्वराज्यविषयक साधनेची कठोर परीक्षा केव्हाच झालेली नव्हती. या परीक्षेखेरीज लोकांच्या राजकीय स्वोद्धारविषयक तळमळीचा अंदाज लागला नसता. ही तळमळ संघटित असून, तिनें देश व्यापला आहे अशी राज्यकर्त्यांची खात्री या प्रसंगां पटली. दडपशाहीचा अक्राळविक्राळपणा अससल देश-भक्तीला भेडसावूं शकत नाही, उलट तिला जास्त जास्त धिटाईचें व साहसाचें शिक्षण देतो, हें तात्पर्य या दहा वर्षांतील घडामोडींनीं राज्यकर्त्यांच्या गळीं उतरविलें.

बेझंटबाईंची कामगिरी

गेल्या महायुद्धाच्या काळांत बेझंटबाईंनीं हिंदी लोकांप्रियतेचें अत्युच्च शिखर गांठलें होतें. टिळकांनीं होमरूलच्या मागणीनें जसा देश दणाणून सोडला, तसाच बेझंटबाईंनीं दणाणून सोडला. उत्तर—दक्षिण—हिंदुस्थानांतील किती तरी नव्या व्यक्ती बेझंटबाईंच्या प्रभावानें हिंदी राजकारणांत ईर्ष्या-पूर्वक उतरल्या. इथूम, फॉटन, बेडरबर्न, रिपन, वेब, यूल, ब्रॅडला प्रभृति अनेक पुरुषांनीं हिंदी राष्ट्राचें राजकीय ऊर्जित साधावें म्हणून पूर्वी उद्योग

केला होता. ब्राइट, फॉसेट, इत्यादिकांनी हिंदी प्रभाची पार्लमेंटांत उपेक्षा होऊं दिली नाही. बेसंटबाई त्यांच्यासारख्या इंग्रजच, पण त्यांनी हिंदुस्थानाला मातृभूमीचा मान देऊन स्वतःसाठी निराळाच दर्जा संपादन केला होता. त्यांच्या थिऑसफी संप्रदायाच्या द्वारे त्यांनी धार्मिक व शैक्षणिक क्षेत्रांत नव्या नव्या विचारांची पेरणी चालविली होती. १९१२ नंतर त्यांनी हिंदी राजकारणांत लक्ष घातलें. थिऑसफीचा पसारा जगभर असून बेसंटबाई या पसऱ्याच्या सूत्रधार, यामुळें त्यांची नजर राजकारणाकडे वळतांच त्यांच्या शेंकडों अनुयायांनी राजकारण अंगीकारलें. बेसंटबाईंच्या ठिकाणी उत्साह, आवेश, उरक, तडफ वगैरे अनेक गुण होते. शिष्यत्वानें अनन्यभाक्तीपूर्वक त्यांची पडेल ती सेवा करणारा अनुयायांचा जमाव त्यांच्या जवळ होता. हिंदी राजकारण हातीं घेतल्यापासून अवघ्या दीडदोन वर्षांच्या आतच त्यांनी सगळें वातावरण असें गरम करून सोडलें, कीं त्यांना अटकेंत कोंडून ठेवण्याची आवश्यकता सरकारला मासली. वृत्तपत्रें, व्याख्यानें, पत्रकें, यांचा विलक्षण घडाका त्यांनी चालू केला होता. हिंदुस्थानला होमरूल मिळावें, हेंच त्यांचें ध्येय होतें. सप्रू, पं. मोतीलाल नेहरू, चिंतामणी, सरोजिनी नाथडू अशीं किती तरी माणसे त्यांनी आपल्या होमरूलच्या राजकारणांत ओढून आणलीं. यांतलीं कित्येक अशीं होती, कीं जीं पूर्वीं टिळक किंवा दुसरे पुढारी यांना बहुधा दुरूनच नमस्कार करीत. बेसंटबाई युरोपियन होत्या, इतकेंच नव्हे, तर थिऑसफीच्या अध्यक्ष या नात्यानें त्या जगद्विख्यात होत्या. हिंदी राजकारणाचे इतर पुढारी फार झाल्यास विद्यार्थी म्हणून इंग्लंडांत चारदोन वर्षे राहिलेले किंवा शिष्टाईसाठीं चारदोन वेळां तिकडे फेरी मारून आलेले. म्हणजे इंग्लंडांत फार तर त्यांचें नांव कदाचित् ऐकून माहीत असावयाचें. पण बेसंटबाईंनीं पूर्ववयांत ब्रॅडलाबरोबर इंग्लंडांत नांव गाजविलें होतें. त्यांना जगभर ओळखीदेखीची कमतरता नव्हती. शिवाय थिऑसफीच्या अध्यक्ष यामुळें त्यांचें जिकडे तिकडे वजन होतें. त्यांनीं हिंदी राजकारणाच्या साघनेला नवें वळण लावणें व नवा जोम आणला, यांत संशय नाही.

परदेशी मित्रांची उपेक्षा कां ?

सुब्रह्मण्य अय्यर या महर्षितुल्य वृद्धानें प्रे. विल्सन यांना धाडलेले पत्र हें एक या नव्या जोमाचें उदाहरण आहे. १९१८ नंतर बाईच्या लोक-प्रियतेचा भाव खालावत जाऊन १९२० नंतर त्या बहुतेक मागासल्या. पावसाचें पाणी वहाळांतून निघून गेलें तरी त्याची ओल मार्गे रहाते, या दृष्टान्तानुसार त्यांनीं हिंदी राजकारणांत आपल्या प्रभावानें जीं माणसें पुरविलीं त्यांतल्या कित्येकांचें साह्य पुढें गांधीजींना लाभलें. त्यांच्या सान्य। कर्तबगारीचा पाढा वाचण्याचें हें स्थळ नाहीं. युरोपियन मित्रांनीं 'साधने' ला जो हातभार लावला त्याची मुळांच विचारपूस न केल्यानें साधनेचें एक अंग लपविल्याचा दोष घडतो. एखाद्या व्यक्तीनें साधना आरंभल्यास ज्याचा त्याचा निग्रही प्रयत्न हा मुख्य घटक असला तरी वजनदार मित्रामार्फत शाब्दिक उत्तेजनही ह्या प्रयत्नाच्या यशाविषयी त्या व्यक्तीला निःशंकतेचें समाधान देतें. मग ज्यांनीं प्रत्यक्ष साह्याचे भ्रम केले असतील, त्यांच्या कर्तृत्वाचा अंश साधनेच्या अभिवृद्धीला कारण झालाच पाहिजे हें काय सांगायला हवें ?

टिळक व गांधी

टिळक व गांधी यांची तुलना नेहेमीं केली जात असते. टिळक व गांधी यांच्यामध्ये कसलाच फरक नाहीं. टिळकांचा नवा अवतार गांधी असा म्हणणारा एक पक्ष आहे तर टिळक हे गांधीहून सर्व प्रकारें श्रेष्ठ, गांधींनीं टिळकांच्या राजकारणाची घडी विस्कटून टाकून देशाचें अतोनात नुकसान केलें, असें प्रतिपादन करणारा दुसरा पक्ष आहे. टिळकांचे कांहीं शिष्य व अनुयायी गांधींच्या निशाणाखालीं असून त्यांना गांधीं-टिळकांमध्ये कसलाच भेद दिसत नाहीं. परंतु टिळकांच्या मृत्यूनंतर गांधींच्या मार्गावर कांहीं काळ राहून येथून भ्रष्ट झालेले टिळकांचे दुसरे शिष्य, टिळक व गांधी यांमध्ये जमीनअस्मानाचें अंतर असून टिळकपक्षाला नेस्तनाबूद करण्यासाठीं गांधींचा अवतार आहे, असें वेळींअवेळीं कंठशोषानें बजावण्यास चुकत नाहींत. ज्यांना टिळक-गांधी यांत भेदभाव पहावासा वाटत नाहीं, ते गांधीभक्त टिळकशिष्यांच्या साक्षी काढून आपल्या मनोगताला दुजोरा देत असतात. ज्यांना दोघांमध्ये अंतर पाहून आपली बुद्धि रिक्षविण्याचा नाद आहे ते

गांधीचें नेतृत्व एकदां पत्करून नंतर झुगारणाऱ्या टिळकशिष्यांच्या मतांचा हवाला देऊन आपल्याप्रमाणें इतरांचेही समाधान करूं पाहतात. या ओढा-तार्णांतून सुटण्याकरितां टिळक व गांधी या दोघांयोर पुढपांच्या चरित्राचें व कार्याचें स्वतंत्र निरीक्षण ज्यानें त्यानें आपापल्या शानानुसार करून कोणता निर्णय सांपडतो तें पहावें. असें स्वतंत्र निरीक्षण बरेच उद्बोधक होण्याला हरकत नाही.

छा० टिळकांच्या राजकारणाची भूमिका

टिळकांचा स्वार्थत्याग, धैर्य, स्वीकृत कार्याबद्दल अढळ निष्ठा, विद्वत्ता इत्यादि गुणांविषयी कुणाचाच मतभेद असण्याचें कारण नाही. यांतील बरेच गुण गांधींच्या स्वभावांत आहेत व गांधींच्या पुष्कळशा अनुयायातही आहेत. टिळकांची दार्शनिक विद्वत्ता आणि व्यासंग गांधीजीपाशीं नाही. स्वार्थत्यागांत टिळक गांधीजींच्या बरोबरीला बसणार नाहीत. गांधींना मुलगे आहेत. पण त्यांच्यासाठीं गांधींनीं कसलीच तरतूद केलेली नाही व स्वतःचा असा निराळा परिग्रह त्यांनीं बाळगलेला नाही. अशीच त्यांच्या कितीतरी अनुयायांची स्थिति आहे. टिळक हे इंग्रजी सनदशीरपणाच्या राजकारणांत वाढलेले होते. त्यांना कायदेभंगाचें तत्व अंमलांत आणण्याची बुद्धि कधीं झाली नाही. उलट 'कायद्याची घार कितीही तीव्र व सूक्ष्म असली तरी तिचा धक्का लागणार नाही किंवा ती सुटणार नाही किंवा ती तुटणार नाही अशा कौशल्यानें आपण आपल्या मताचा प्रसार करूं' असें त्यांनीं आश्वासन दिल्याचें प्रसिद्ध आहे. त्यांना कायदेभंगाची संधि मिळाली नाही, असेंही नाही. मंडालेहून परत आल्यावर कर्नाटकांत एकदां तेथील कलेक्टराने त्यांच्यावर भाषण-बंदीचा हुकूम बजावला असतां टिळकांनीं जाहीर भाषण टाळून त्यांच्या हद्दीबाहेर प्रयाण केलें; कायदेभंगाचा उपाय स्वीकारला नाही. यावेळीं कायदेभंग त्यांना अपरिचित होता असेंही नाही. गांधीजींची दक्षिण आफ्रिकेंतील निःशस्त्र प्रतिकाराची चळवळ व कायदेभंग हे तिचें साधन टिळकांच्या माहितीचें होतें. परंतु टिळकांच्या मनोवर्तमानांमधें जुलमी हुकुमाचा या साक्षात् व तात्काळिक प्रतिक्रियेचा संस्कारच नव्हता. राज्यकर्त्यांच्या शिरजोरीचा निषेध, शिरजोरीनें अनिष्ट परिणाम भोगावे काम्यकीक असल्या

भाकितासह जोरदार निषेध, एवढीच त्या काळांतल्या सर्व पुढाऱ्यांच्या उद्वेगाची परिसीमा होती. मनुष्यासाठी कायदे आहेत, कायद्यासाठी माणसे नाहीत; कायद्यांनी हित होण्याऐवजी अहित घडू लागले तर ते कायदे धाव्यावर बसविणे अवश्य, हे तत्वज्ञान गांधींनी स्वतःच्या आचरणात उतरवून लोकांना शिकविले. टिळकांवर राजद्रोहाचे खटले झाले तर त्यांनी बचावाकरिता आपले सारे कायद्याचे ज्ञान खर्ची घातले. 'राजद्रोह करणे हा माझा धंदा आहे. हा धंदा नाइलाजाने पत्करला आहे. कां पत्करला याचा खुलासा मान्य असल्यास, जज्जसाहेब, तुम्ही आपले आसन सोडून माझ्या उद्योगांत सामील व्हा, मान्य नसेल तर तुमच्या कायद्याप्रमाणे मोठ्यांत मोठी शिक्षा मला द्या.' असे न्यायाधीशाला तोंडावर सांगण्याची रीत गांधींची आहे. कोणत्याही सुशिक्षित अर्वाचीनाच्या अंतरंगांत राजद्रोह सांपडायचा नाही, अशा ठाम समजुतीचे टिळक, तर राजद्रोह ही मतभेदाची बाब आहे; ब्रिटिशांनी आपले राज्यभ्रंश न सुधारल्यास या मतभेदाचा उपद्रव वाढला पाहिजे, असे छातीठोकपणाने जनतेला शिकविणारे गांधी आहेत.

लोकमान्य आणि क्रांतिकारक

राजद्रोहविषयक दृष्टिकोनासारखाच टिळकांचा क्रांतिवादाबद्दलचा दृष्टिकोन स्थूलमानाने होता. अहिंसा-हिंसेचा गांधींच्याप्रमाणे विधानिषेध नसल्यामुळे टिळकांच्या राजकीय प्रगतीच्या कल्पनांमध्ये एक विलक्षण कल्पना दडून बसलेली होती. चीन, अफगाणिस्तान किंवा नेपाळ यांसारख्या शेजारच्या देशांतून इंग्रजी राज्यकारभारावर संकट वाटण्याजोगे दडपण उत्पन्न व्हावे व या दडपणाच्या अडचणीत ब्रिटिश राज्यकर्ते सापडले की, आपल्या सहकारितेचा मोबदला म्हणून त्यांच्याकडून राजकीय सुधारणांची मोठाली घबाई मिळवावी, या कल्पनेची एक सूक्ष्म धार टिळकांच्या राजकारणात होती. तिच्या प्रभावाने कांही हालचाली त्यांच्या मित्रांनी व अनुयायांनी वरील देशांतून केल्या. त्या अर्थातच यशस्वी झाल्या नाहीत, हे निराळे सांगण्यास नको. अमेरिकेसारख्या देशांत हिंदी तरुणांनी लष्करी शिक्षण घ्यावे व त्याचा उपयोग हिंदी राजकारणांत करावा, या कल्पनेचेही कित्येक भोक्ते टिळकांच्या जिवलग अनुयायी परिवारांत होते. तथापि सारकर

पंथाची ओळख घडतांच टिळकांनी त्यांतील तरुणांची कानउवाडणी करून त्यांना जीव निष्कारण बळी पडेल, देशाचें राजकारण धिक्डेल, अशा अर्थाचा इशारा दिल्याची हकीकत उपलब्ध आहे. अर्वाचीन शिक्षितांच्या अंतःकरणांत राजद्रोहाचा प्रादुर्भाव घडणें शक्य नाहीं व देशाभिमानाला मायेफिरूपणाचें रूप येऊन एखाद्याच्या ठिकाणीं राजद्रोहच नव्हे तर राज्य उलथून पाडण्याच्या लालसेनें जन्म घेतल्यास ती गोष्ट लाभप्रद होण्याऐवजीं आत्मघातकीपणाची ठरण्याचाच संभव अतिशय, असें दोन्ही प्रकारचें टिळकांचें निश्चित राजकीय दृढत वरील प्रसंगानें उघडकीस आलें. कटाच्या कल्पनेचा निषेध केला तरी टिळकांना हिंसेचा गांधीसारखा अगदीं हाडांत मुरलेला तिटकारा नव्हता. तिटकारा नसला तरी टिळक हिंसेला मान्यता देणारांपैकीं नव्हते. हिंसेपासून इष्ट फलप्राप्ति व्हावयाची नाहीं, अशी खात्री व कायद्याचा हिंसेला असणारा कडक विरोध अशा दोन गोष्टींमुळे टिळक हिंसामार्गाला अनुकूलता दाखवीत नव्हते. पण परचक्रासारख्या संकटाच्या शहांत ब्रिटिश राज्यकर्तृत्व सांपडल्यास देशाचा फायदा होईल, ही त्यांची भावना ध्यानांत ठेवण्यालायक आहे.

जनजागृतीचा पाठपुरावा करणारे लोकमान्य

टिळकांनीं आपल्या ह्यातमर स्वतंत्र मताचा प्रसार करण्याऐवजीं देशांत जीं राजकीय मतें तीव्र असतील व ज्यांचा लोकांत असंतोष वाढविण्याला उपयोग होईल अशा इतर बहुमान्य विचारांचा धूमधडाक्यानें प्रसार केला. सुरुवातीपासून त्यांच्या कर्तृत्वाचा हाच मासला दिसतो. 'तुमच्या विचाराला उचलून धरणारीं दोन माणसें दाखविल्यास मी तुमच्या कार्याला मदत करतो ' असें टिळकांनीं पैसाफंडाबद्दल उद्गार काढल्याची गोष्ट पैसाफंड काळ्यांनीं प्रसिद्ध केली आहे. ज्या कल्पनेला कुठें थोडाफार पाठिंबा असेल त्या कल्पनेला [अर्थात् चित व इष्ट वाटली तर] धरावयाचें हा टिळकांच्या स्वभावाचा एक विशेष बरक्या गोष्टीनें सहज कळणारा आहे. न्यू इंग्लिश स्कूल-क्राफर्डची चौकशी, संमतिवयाच्या कायद्याविरुद्ध चळवळ, शिवाजीउत्सव, गणेशोत्सव, समर्थविद्यालय, पैसाफंड कांचशाळा, स्वदेशीबहिष्कार, दारू, गुप्त्यांचें पिकेटिंग, होमरूल इत्यादि ज्या ज्या गोष्टींशीं टिळकांनीं आपला संबंध जोडला, त्या त्या साऱ्या गोष्टी मुळामध्ये दुसऱ्यांच्या कल्पनेंतल्या, अशी माहिती उपलब्ध आहे. मात्र स्वीकृताची जोपासना वाटेल त्या उपा-

यांनी व संकटांस न जुमानतां करावयाची असा त्यांचा गुण कुणासहि कबूल करावा लागेल.

सनातनी पाठिव्याचा परिणाम

पूर्वोक्त अनेक गोष्टींचें केवळ प्रांतिक—किंबहुना महाराष्ट्रापुरतेंच—महत्त्व असल्यानें टिळकांना अखिल भारतीय महत्त्वानें ओळखण्याचा योग प्रथम राजद्रोहाच्या खटल्यानें आला. १९०७ सालीं सुरतेस काँग्रेसचा जो बखेडा झाला त्या योगानें त्यांचें नांव हिंदुस्थानभर झालें. काँग्रेसला ते बहुधा नियमानें हजर रहात असले तरी त्यांचें स्थान त्या मेळ्यांत बहुत वर्षें दुय्यम स्वरूपाचें होतें. गोखले-फिरोजशाह्यांच्या मृत्यूनंतर आयुष्याच्या अखेरीस टिळक खऱ्याखऱ्या अखिल भारतीय महत्त्वास चढले. पण महाराष्ट्रांत त्यांची लोकप्रियता असामान्य होती. त्यांतल्या त्यांत पांढरपेशा-वर्ग व त्यांत पुनः ब्राह्मणवर्ग त्यांना अधिक चढात होता, अशीहि वर्गा-वारी केल्यास चुकीची ठरणार नाहीं. ब्राह्मणांत त्यांच्याविषयांचें प्रेम जास्त कां दिसावें, याची मीमांसा केल्यास त्यांची जुन्या वळणाची रहाणी, पेशवाई दंगाचा पोशाख, सामाजिक सुधारणेबाबत टिळकांनीं स्वीकारलेलें प्रतिगामी धोरण, अशा गोष्टी विचारांत घ्याव्या लागतात. १८९१ मध्ये ते शाळा-कॉलेजाच्या कामांतून मोकळे होतांना त्यांनीं लोकांत आपली बैठक जमविण्यासाठीं संमतिवयाच्या विरोधांत जबरदस्त ईर्ष्येनें उडी घेतली. या विरोधामागें महाराष्ट्रांत ब्राह्मणवर्गच प्रामुख्याने व मोठ्या संख्येनें उभा होता. शिकलेल्या ब्राह्मणांना जुन्या आचारविचारांचें मंडन करण्यासाठीं या काळापर्यंत एक सोय झाली होती. संस्कृत ग्रंथांचा अभ्यास करणाऱ्या युरोपियन विद्वान मंडळींनीं श्रुतिस्मृतिपुराणांचा अधूनमधून निरनिराळ्या संदर्भांत जो गौरव केला असेल, तो जमेला घेऊन जुन्या चालीरीतींना या गौरवाच्या मुलाम्यानें अस्सल घोन्याच्या योग्यतेस नेऊन बसविणाऱ्यांचा एक पंथ या सुमारास जन्मलेला होता. [प्रो. जिनसीवाले व प्रि. म. शि. गोळे हीं दोन नांवे याचा उलगाडा होण्याला पुरेशी आहेत.] डार्विनचा उत्क्रांतिवाद, स्पेन्सरचें समाजशास्त्र, बांसारख्या शास्त्रांतील जेवढा भाग जुन्या आचारविचारांच्या तरफदारीला उपयोगी पडेल तेवढा घेऊन त्याच्या

बराच फोफावलेला होता. टिळकांनी या प्रकारची तळी उचलून भरल्या-मुळे भांडारकर, रानडे, तेलंग, आगरकर यांच्या विरुद्ध त्यांचा लोकांत जम बसण्याला पुष्कळच मदत झाली. टिळकांना बंगालमध्ये या चळवळीमुळे तिकडील संमंतिकायद्याच्या विरोधी गटांत मान्यता मिळाली. पण हा केवळ पुढारीपणा संपादन करण्याचा खटाटोप असून टिळकांचे अंतरंग निराळे आहे असा आगरकरांनी 'सुधारकां'तून टिळकांबद्दल लोकांना वेळोवेळी इषारा देण्याचे जे काम चालविले होते, ते येथे विसरून चालणार नाही. घर्माच्या नांवाने संपादिलेल्या लोकप्रियतेसाठी टिळकांना पुढे सामाजिक सुधारणेबद्दल कायमचे उदासीन किंवा विरोधी रहावे लागले. सामाजिक सुधारणेचा पुरस्कार स्वतः करावयाचा नाही व जे पुरस्कार करीत असतील त्यांना निंदावयाचे, असे त्यांचे धोरण होते.

लोकमान्य आणि कायदेभंग

जनतेची जागृति व शक्ति केवळ राजकारणांतच केंद्रित व्हावी, अशा उद्देशाने त्यांनी समाजसुधारणेकडे पाठ फिरविली असेल, पण सरकारचे दोष कायद्याच्या कक्षेत उबडकीस आणून लोकांना चालू राज्यकारभारा-विषयी निरंतर असंतुष्ट राखणे, एवढीच काय ती एक कामगिरी त्यांनी चालविली होती. लोकांत वाढणाऱ्या असंतोषाला मार्ग दाखविण्याची जबाबदारी त्यांनी कधीच अंगावर घेतली नाही. 'स्वराज्य' हा राजकीय ध्येयाचा शब्द निघाला तेव्हा त्याचा प्रचार त्यांनी केला. पण हे ध्येय गाठण्यासाठी लोकांनी कोणत्या क्रिया आचराव्या, याचे दर्शन त्यांच्या विचारसरणीत आढळत नाही. कलकत्त्याला १९०६ साली काँग्रेस भरली तेव्हा नव्या पक्षाची तत्त्वे म्हणून त्यांनी काही क्रियांचा पाल-अरविंद वगैरेंच्या धोरणाने उच्चार केला. पण त्या क्रिया आचरल्या जाण्यासाठी लोकसंघटनेचा जो प्रयोग व्हावयास पाहिजे होता तो त्यांच्या हातून कधीच घडला नाही. [येथे कोणास कदाचित् १८९६ सालातील दुष्काळाचे स्मरण होईल. पण गांधींनी खेड्यांत केलेल्या प्रयोगाचा विसर न पडू दिल्यास ते स्मरण गैरलागू असल्याचे ध्यानात घेण्याला उशीर लागणार नाही.] सदर नव्या पक्षाबद्दल टिळकांनी ना. मोखत्यावर टीका करताना जे म्हटले आहे ते टिळक आणि गांधी यांच्या

तुलनेला उपकारक होईल असे वाटते. 'कॉन्स्टिट्यूशनल चळवळ करा, या शब्दांनी जर पीनल कोडांतील सरकारच्या आज्ञा मोडून शिक्षा भोगू नका, एवढाच उपदेश करावयाचा असेल तर या उपदेशासंबंधाने नवीन पक्षाकडून काही हरकत होईल असे आम्हांस वाटत नाही. पीनल कोडाच्या आज्ञा मोडणे हे काही प्रसंगी नीतीचे व योग्य असले तरी तो व्यक्तिविषयक प्रश्न असल्यामुळे कायदा मोडून सरसकट शिक्षा भोगण्यास तयार व्हा असा उपदेश सर्व लोकांना करणे नवीन पक्षासहि संमत नाही. नवीन पक्ष सरकाराविरुद्ध बंड करा, असा उपदेश करीत सुटलेला नाही, किंवा कायदे मोडण्याचाहि या पक्षाने लोकांना आग्रह केलेला नाही. ना. गोखले, सर फेरोजशाहा मेथ, किंवा इतर कोणीहि जुन्या पक्षाचा पुढारी सरकारच्या कायद्याची महति जितकी उचलून धरील तितक्या प्रमाणानेच कायद्याच्या सीमेचे उल्लंघन न करणारा नवा पक्ष आहे.' टिळकांच्या लोकप्रियतेचे क्षेत्रफळ मुळांत किती होते, नंतर कसे व कुठवर वाढले, याची पहाणी करताना त्यांच्या 'ओरायन' व 'वेदांतील उत्तरध्रुवाची भूमि' या पुस्तकांचे कदाचित् स्मरण घडेल. या विद्वत्ताप्रचुर ग्रंथांनी परदेशांतील १०।५ विद्वानांकडे त्यांचे नांव पोचले, पण, ती ख्याति लोकप्रियतेच्या [राजकीय] हिशोबात घेण्याला पुरेशी नाही.

महाराष्ट्राच्या राजकीय अवस्था

टिळकांच्या राजकारणाचे संशोधन करीत असतां एकंदर महाराष्ट्राच्या राजकारणाची छाननी केल्यास वावगे होणार नाही. महाराष्ट्राचे इंग्रजी राज्यांतील राजकारण इतर कोणत्याहि प्रांताहून जास्त तेजस्वी व जास्त उंचीचे दिसले तरी आरंभानंतर काही काळपर्यंतच ते तसे राहिले, हे थोड्याशा विचाराने कळण्याजोगे आहे. संभाजीच्या वधानंतर महाराष्ट्राचे राजकारण जे एकदा ब्राह्मणांच्या हातांत गेले ते आजतागायत प्रामुख्याने त्यांच्याच हातांत आहे. इंग्रजी राज्य झाल्यावर ब्राह्मणांनी इंग्रजी शिक्षण घेतले, व त्यांच्या जोरावर सरकारी नोकरीत जिकडे तिकडे त्यांचा शिरकाव झाला. वकिली, डॉक्टरी हे धंदे त्यांनीच व्यापले. वृत्तपत्रे ह्यांनीच काढली व चालविली. कालान्तराने शिक्षणाचा व्यापार ह्यांनीच आरंभिला. महागणांतिल ब्राह्मणांना पेशवाईमुळे वर्चस्वाने राहण्याची संध्य जडली असल्यास नवले

नाही व त्याबद्दल त्यांना दोष देणे म्हणजे एक प्रकारे अन्यायच ठरेल. दोष द्यायचा झाल्यास त्यांनी इंग्रजी राज्याचे स्वरूप न ओळखतां गत-कालीन वर्चस्व टिकविण्याचा जो मार्ग स्वीकारला त्यासाठी देतां येईल. अव्वल इंग्रजशाहींत पुणे शहरामध्ये राजकारणाची घामधूम नव्हती. मुंबईत नव्या राजकारणाचे बीज प्रथम रुजत पडले होते. पुणे शहरातील लोकहितवादीसारख्या व्यक्ती मुंबईतील प्रभाकर पत्राच्या साहाय्याने आपलीं मते प्रकट करीत होत्या हे, मुंबई पुण्याहून अधिक जागृत असल्याचे एक लक्षण मानावे लागते. मुंबईत हिंदु, मुसलमान, पारशी या सगळ्यांचा दर्जा सारखा असल्याने ब्राह्मणांच्या मोठेपणाला क्व नव्हता. मुंबईत पुण्याप्रमाणे एकजिनसी ब्राह्मण वर्ग नाही. शिवाय भिन्नभिन्न व्यवसायां-तील इंग्रजाचा भरणा मुंबईत मोठा असल्याने त्यांचा संपर्क हिंदी जनतेला पुण्यापेक्षा कितीतरी पटीने जास्त घडवा व त्यायोगाने जातिभेदमूलक विषमतेच्या कांट्यांची तीक्ष्णता ओसरावी हे स्वाभाविक आहे. या परि-स्थितीचा परिणाम असा दिसतो की, मुंबईच्या पुढाऱ्यांत सामाजिक सुधारणेसकट राजकीय दृष्ट्या एकवाक्यता होण्याला अडचण आली नाही. कालांतराने पुणे हे राजकारणाचे दुसरे केंद्र निर्माण झाले आणि या एक-वाक्यतेला टिळकांच्या पुढाकारातील ब्राह्मणी श्रेष्ठतेच्या भावनेने शगाटले ! लोकहितवादी, रानडे प्रभृति पुढाऱ्यांनी जुन्या धर्मव्यवहाराचा अभिमान सोडून विचारजागृति चालविली होती; किंबहुना त्या धर्माचारांना चिकटून राहिल्यास राजकीय प्रगतीला अडथळा होईल असा त्यांचा पक्का समज होता. पुण्यातील धर्माभिमानाचे व इतिहासभिमानाचे वारे संबंध देशाच्या राजकारणाला बाधले नसले तरी महाराष्ट्रांत त्याचे जे परिणाम व्हावयाचे ते झालेच.

ब्राह्मण आणि सामाजिक सुधारणा

पुण्याला राजकीय दृष्टीने मान मिळण्याला रानड्यांचे श्रम कारणीभूत होते. टिळकांनी १८९१ साली राजकीय क्षेत्रांत प्रवेश केल्यानंतर दोन वर्षांनी रानडे मुंबईस गेले व टिळकांनी ते क्षेत्र आपलेसे करून सोडले. १८९३ सालातील हिंदूंची सभा, त्यानंतर सार्वजनिक सभेचा कवजा असे त्यांच्या चढत्या कमानीचे काही टप्पे सहज ध्यानांत येणारे आहेत. पुण्य

गोखले होते पण ते धर्माच्या नांवाने चालणाऱ्या राजकारणाकडे कधी फिरकले नाहीत. त्यांचे राजकारण धर्म, पंथ, जाती, अवतार, आचार्य यांच्यापैकी कुणाच्याहि नांवाच्या आधाराशिवाय चाललेले होते. धर्म आणि ब्राह्मण यांची युति सनातन आहे. संमतिकायद्याबाबत भांडारकर, तेलंग, आगरकर यांच्याशी झगडा केला म्हणून धर्मरक्षक या नात्याने टिळकांचा जो बोलबाला एकदा वाढला तो 'काँग्रेसच्या मंडपांत सामाजिक परिषद भरले नये,' असल्या कटकटीच्या मार्गे राहून त्यांनी कायम राखला. सामाजिक सुधारणेचा रोख ब्राह्मण समाजावरच होता. ब्राह्मणांना सामाजिक सुधारणेचा उद्योग संमत नव्हता. त्या उद्योगाच्या रानड-भांडारकरांसारख्या वजनदार पुढाऱ्यांची सडकून हजेरी घेणारा टिळकासारखा पुरुष पुढे सरसावताच ब्राह्मण समाजाने त्यांच्या सभोवती जयजयकार करीत गोळा व्हावे, हे स्वाभाविक आहे. सामाजिक सुधारणेची गडबड मागसली की, मानवी समानतेच्या तत्त्वाने ब्राह्मणी वर्चस्वाला लागलेले ग्रहण टोळेल, अशी ब्राह्मण समाजाची अटकळ असल्यास आश्चर्य नाही. जिल्हा, तालुके, महाल या ठिकाणी वकील, डॉक्टर किंवा सरकारी अंमलदार हे सगळे तेव्हा ब्राह्मणच असत. महाराष्ट्रात आणि विशेषतः ब्राह्मण समाजांत टिळकांचे कौतुक विशेष केले जात असे, या विधानाची स्पष्टता प्रस्तुत विवेचनाने होईल.

स्वराज्य कुणाचे ?-ब्राह्मणांचेच कां ?

सामाजिक सुधारणेच्या चळवळीने बुद्धिभेद होतो, समाज दुर्भंगतो, त्याची संघर्षात फुटून राजकारणाला चढावी तशी तेजी चढत नाही, या समजुतीने टिळकांनी राजकारणाच्या झेंड्याखाली संघटना करण्याची आशा धरली. स्वराज्य मिळाले की समाजसुधारणा चुटकीसरशी पार पडेल अशा धोरणाचा अभिप्राय त्यांच्या अनेक लेखांतून सुचविला गेलेला आहे. स्वराज्य सर्वोपाच हवे म्हणून स्वराज्याच्या चळवळीला सगळ्यांचा हातभार लागेल या समजुतीत काही मर्यादेपर्यंत सत्यांश असल तरी, ब्राह्मणांनी चोहोंकडून व्यापलेल्या चळवळीच्या माफक्यांत आपला बांटा किती व स्थान कोणते हा प्रश्न उपस्थित व्हावयाचाच होता. ब्राह्मणांच्या पुढाकाराने साधणारे स्वराज्य केवळ ब्राह्मणांचे की त्यांत ब्राह्मणेतर जनतेलाहि महत्त्वाचे

अधिकार हटकून प्राप्त व्हावयाचे आहेत, असे सवाल मनांत संचरण्या-
इतका जाणतेपणा, कुणाच्या चियावणीने म्हणा किंवा स्वयंप्रेरणेने म्हणा,
उत्पन्न झाल्याबरोबर ब्राह्मणांविरुद्ध महाराष्ट्रांत वादळ उठलें. सत्यशोधक
समाजानें या वादळाची उठावणी केली होती. या समाजाचे संस्थापक
जोतीबा फुले यांची ब्राह्मणांकडून कशी संभावना झाली याचें प्रत्यंतर विष्णु-
शास्त्री चिपळुणकरांच्या निबंधमालेंत आहे. फुल्यांच्या विचारसरणींत पायाशुद्ध
पांडित्य नसलें किंवा आडदांडपणा असला तरी त्यांनी ब्राह्मणनिषेधाच्या
निमित्तानें प्रत्येक माणसाचा दर्जा सारखा समजून प्रत्येकाला जास्तीत जास्त
उन्नति करून घेण्याला संधी असावी, जातीजातींतील उच्चनीचत्वाच्या भाव-
नेनें कुणाच्याहि आशा आकांक्षेचा कोडमारा होऊं नये, या तत्वांचें अ-
ब्रह्मण समाजांत जें भक्कम व खोल बीजारोपण केलें, त्याची ब्राह्मण पुढा-
काराच्या चळवळींत कधीं दादच नव्हती. ब्राह्मणेतर समाज शाळाकालेंजोतील
पुस्तकी शिक्षणानें कितीहि शहाणा झाला तरी त्याचा दर्जा राष्ट्रीय कर्तव-
गारींत दुय्यमच राहणार अशी ठाम समजूत महाराष्ट्रांत होती. महाराष्ट्रांत
म्हणण्याचें कारण इतकेंच कीं, ब्राह्मणाचें श्रेष्ठत्व जसे पेशवाईमुळें या प्रांतीं
राहिलें तसें तें अन्यत्र [मद्रास वगळल्यास] कुठेंहि नव्हतें व नाही. ब्राह्मणेतर
मराठ्यांनी पेशवाईच नव्हे तर शिवाजीच्या पूर्वीहि पराक्रम व अधिकार
गाजविला असून शिवाजीनें स्वतंत्र राज्याच्या रूपानें त्यावर कळस चढविला.
या प्रांतामध्ये त्यांची संख्या प्रचंड आहे हें ध्यानांत वागवून बरोबरीच्या
नात्यानें त्यांना वागवूं इच्छिणारी व त्यांस तशी संधि देणारी लोकहितवादी,
रानडे प्रभृतींची चळवळ होती. टिळकाकडे पुढाकार गेल्यावर हें विचार-
सरणीचें औदार्य नाहीसें झालें. फुल्यांची संस्था, चळवळ, आणि
विचारसरणी हीं जणूं काय त्यांच्याबरोबरच गेलीं असा देखावा दिवूं
लागला. १९०१-२ सालीं कोल्हाऱांतील वेदोक्त प्रकरणानें फुल्यांचें
कार्य जिवंत असल्याचें चिन्ह प्रगटलें. परंतु मागिल महायुद्धानंतर त्या
कार्याच्या उठावणीनें महाराष्ट्र दणाणून गेलें. राज्यसुधारण्याच्या
वाटाघाटीचा तो काळ होता. राज्यसुधारणा म्हणजे स्वराज्याची पूर्वतयारी
असा प्रकार ओळखून, जे पुढारी आपल्या हक्काचा विचारच करीत नाहींत
त्यांच्या पाठीशी राहिल्यास लोण्याचा गोळा ते उपटतील व ताकाच्या

पाण्यावर आपल्याला गुजारा करण्याची पाळी येईल, असें भय अब्राहम बहजनसमाजाला वाटलें. टिळकांच्या पुढारीपणाचा तो परिणाम होता. गांधींच्या चळवळीमें त्या परिणामाला आवरलें. त्याची सळ लागण्याचा प्रसंग कधी आलाच तर तो हिंदुत्वनिष्ठ नांवाच्या नव्या पंथाला येतो. कारण ह्या पंथांत साधारणपणें इतर कोणत्याहि जातीपेक्षां ब्राह्मणांची संख्या किती तरी पटीनें जास्त आहे. टिळक आणि त्यांचे गांवोगांवचे ब्राह्मण अनुयायी यांनीं ब्राह्मणेतरसमाजामध्यें होत असलेल्या जागृतीची बुद्धिपुरस्सर उपेक्षा केली असें सुचविण्याचा हेतु नाही. त्यांनीं देवाधर्माच्या, पेशवाईच्या व्यवहारावर भिस्त ठेवून जी विचारपरंपरा स्वीकारली तिचें तें स्वाभाविक फळ होतें. देवाधर्माविषयींच्या जुन्या आदरमूलक कल्पनांचा झपाट्यानें न्हास होत आहे, इकडे त्यांनीं पुरवार्थे तेवढें लक्ष पुरविलें नाही. त्यांना वाटलें की, गणपति, शिवाजी यांच्या स्मरणोत्सवानें समाजांतली दुही नष्ट होऊन सर्व-जण स्वराज्यासाठीं एकवटतील. स्वराज्यासाठीं जातिभेद मागे पडून जूट निर्माण व्हावी ही अपेक्षा सयुक्तिक आहे, पण स्वराज्य मिळवायचें कुणी व भोगायचें कुणी याचा पक्का निकाल समजण्यासारखी स्पष्टता टिळकांच्या चळवळींत नव्हती. गांधीजी व टिळक यांची एकरूपता ठरविताना अशा एकंदर परिस्थितीकडे दृष्टिक्षेप करणें अवश्य आहे.

सनदशीर चळवळीचा सनातनी पाया

हिंदुस्थानांतील धार्मिक चर्चा समन्वय पद्धतीनें करण्याचा प्रघात फार प्राचीन आहे. टिळकांच्या बुद्धींत या पद्धतीचा पगडा होता. धार्मिक वृत्तनें कितीहि परस्परविरोधी अर्थाची असली तरी तीं समानार्थक आहेत असें दाखविणें हें समन्वयाचें ध्येय आहे. हें ध्येय लटपटीशिवाय साधणें शक्य नाही. जें रूढ किंवा मान्य असेल त्याची तरफदारी करण्याची संवय माणसाला क्रांतिवादी होऊं देत नाही. कालानुसार जें निरूपयोगी असेल तें गाडून टाकावयाचें व जें उपयोगी वाटेल तें अपूर्व किंवा अपरिचित असलें तरी उभारावयाचें असा क्रांतीचा स्वभाव आहे. वेगवेगळ्या काळीं भिन्न कारणांनीं प्रचलित होणाऱ्या गोष्टींतील विरोध किंवा इष्टानिष्ठता न पाहतां ह्या ग्राह्यच आहेत [कारण लोकमताला त्या सोडवत नाहीत—मग तें लोकमत कितीहि अबाणी वा अंध असे], असा आग्रह धरणारी बुद्धि

केवळ समाजसुधारणेलाच विरोध करून थांबत नाही. श्रुतिस्मृतींना ती जो मान देते तोच मान तिच्याकडून इंडियन पीनल कोडालाहि मिळतो. धर्मशास्त्र जसे लोकव्यवस्थेचें नियमन करणारें, तसेंच इंग्रजी राज्यांतील फौजदारी कायदेहि लोकनिग्रह करणारे आहेत. एकाच्या मान्यतेला जपणारी बुद्धि दुसऱ्याच्या पायमल्लीला विचकावी, हें सरळ आहे. गांधी हे सामाजिक बाबतीत जसे क्रांतिवादी आहेत, तसेंच राजकारणांतहि क्रांतिकारक आहेत. ज्या तर्काला धर्माची अनिष्ट बंधने तोडावीशी वाटतात, त्या तर्काला कायद्यासारखी राजकीय बंधने अडवूं शकत नाहीत. टिळक आणि गांधी यांच्या आचारविचारांची एकरूपता ठरवितांना अशा कितीतरी गोष्टी लक्षांत घेणें अवश्य आहे.

महात्मार्जीच्या तपस्येची पूर्व पीठिका !

गांधींच्या चारित्र्याचें व कर्तृत्वाचें निरीक्षण करूं लागल्याबरोबर त्यांचा सगळाच खाक्या टिळकाहून अगदीं निराळा दिसूं लागतो. त्यांची विचाराची व कामाची पद्धत पूर्वीच्या एकाहि पुढाऱ्याशीं जुळणारी नाही. त्यांनीं हिंदुस्थानांतील विद्यापीठाचें शिक्षण घेतलेलें नाही. त्यांचा जन्म वैश्य कुळांत झाला. त्यांच्या आयुष्याची पहिली १७ वर्षे संस्थानांत गेली असून पुढचा काळ विलायतेस गेला. कुळ, संस्थान आणि विलायत हीं तिन्ही प्रकरणें त्यांच्या बुद्धिविकासाच्या अभ्यासाला उपयोगी आहेत. माता-पित्यांच्या ममत्वानें त्यांच्या स्वभावात लहानपणींच कडक शिस्त लागली होती. सत्यवादित्व हें त्या शिस्तीचें प्रमुख अंग म्हणतां येईल. विलायतेस बॅरिस्टरीचा अभ्यास करतांना संगदोषानें त्यांच्या शिस्तीचा थोडासा भंग झाला, परंतु वचनपूर्तीच्या ध्येयानें ते ताळबावर येण्याला वेळ लागला नाही. जीवन आणि धर्म यांचें कोडें व त्यांचा परस्पर संबंध जाणून घेण्याकडे त्यांचा या दिवसांत मनस्वी ओढा होता. ख्रिस्ताचें चरित्र त्यांनीं वाचलें, यिश्वासफीचे ग्रंथ पाहिले, शेवटीं श्रीमद्भगवद्गीतेनें त्यांच्या चित्ताची धर्म-जीवनाविषयींची तळमळ शांत केली. पण टिळकाप्रमाणें भाष्यें, टीका, वृत्ति, वाचण्याच्या उरस्फोडींत ते गीतेचा अभ्यास करतांना पडले नाहीत. धर्माच्या अभ्यासाचा एक परिणाम त्यांच्यामध्ये दिसतो तो हा कीं, धर्मतत्त्वांचा आदर त्यांच्यामध्ये उत्पन्न झाला; पण रूढ धर्माचारांना

त्यांच्या अंतरंगात काहीच किंमत उरली नाही. परंतु आफ्रिकेचा रहिवास घडेपर्यंत आपले आयुष्य कोणत्या कार्यात वेचावयाचें याचा साक्षात्कार त्यांना झाला नव्हता. दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी जनतेची राजकीय दीन दशा दूर करण्याच्या कर्तव्याकडे वळल्यानंतर त्यांनी पुढारीपणाची विद्या संपादन केली. अन्यायाचा निषेध, त्याविरुद्ध वरिष्ठाकडे अर्ज व शिष्टमंडळें पाठविणें, स्वतंत्रपणें आपल्या स्थितीविषयी इतरेजनांत सहानुभूति उत्पन्न करणें, या पद्धतीचा प्रयोग वाया जातो असें दिसतांच, गांधींनी निःशस्त्र-प्रतिकाराचा उपाय अंमलात आणला. निःशस्त्रप्रतिकाराला गांधींनी 'सत्याग्रह' असें नांव दिलें आहे. सविनय कायदेभंग हें या उपायाचें आणखी एक नांव आहे. हें नांव ऐकतांच कांहीं युरोपियन गृहस्थांचें स्मरण होणें स्वाभाविक आहे. सविनय कायदेभंग [Civil disobedience] या शब्दाचा प्रणेता थोरो हा अमेरिकन होता. पुढें निःशस्त्रप्रतिकाराची भाषा टॉलस्टॉयच्या उपदेश-संग्रहांत व लोकांच्या परिचयक्षेत्रांत आली. गांधींनी हें ऋण कबूल केलेलें आहे. त्यांचा अर्थशास्त्राचा गुरु रस्किन असल्या-चेंहि लोकांना माहित आहे. हीं तत्वे याप्रमाणें युरोपियन इसमांच्या विचारसृष्टीत जन्मलेलीं असलीं तरी त्यांना गांधींनीं अससल देशी रूप देऊन त्यांची परंपरा प्राचीन भारतीय इतिहासापर्यंत नेलेली आहे. प्रल्हाद, रामचंद्र हे सत्याग्रही पुरातन प्रवर्तक होत, असें गांधीजी सांगतात. मनुष्याला आपलें जीवित निर्दोष व उन्नत करावयाचें असेल तर त्याला सत्याग्रह हा एकच उपाय असून तो सर्व-व्यापी आहे, असें गांधींचे 'निश्चित मतमुक्तम्' आहे.

गांधींचें अनन्य साधारण व्यक्तिमत्त्व

दक्षिण आफ्रिकेंत त्यांनीं जी चारित्र्यविषयक तपश्चर्या केली, तिची तुलना करण्यासारखी व्यक्ति अर्वाचीन हिंदी इतिहासांत एकहि सांपडणें कठीण आहे. सामान्यतः चारित्र्याची उज्ज्वलता पैशाच्या व स्त्रियांच्या बाबतींतील निरपवाद वर्तनाच्या कसोटीवर ठरविण्याची रीत आहे. टिळकाच्या शीलाची परीक्षा प्रायः या दोन गोष्टींनींच केली जात असते. परंतु गांधींनीं चारित्र्यशुद्धीची व्याख्या अतिशय विशाल मानली असून त्या व्याख्येप्रमाणें आचरण करण्याचा त्यांचा यत्न अहर्निश अव्याहतपणें

चालत असल्यामुळे त्यांच्याशी त्यांच्या कट्ट्या विरोधकांनाहि निराळ्या रीतीने वागावे लागते. सत्य, अहिंसा, ब्रह्मचर्य, अस्तेय, अपरिग्रह इत्यादि धर्मतत्त्वांची जर आजच्या युगांत चालतीबोलती मूर्ति पहावयाची असेल तर गांधींचे दर्शन घ्यावे अशी अनन्यसाधारण योग्यता फार मोठ्या जनसंख्येने त्यांना दिलेली आहे. [या जनसंख्येत बुद्धि, विद्वत्ता, संपत्ति, कर्तबगारी या दृष्टीने अतिशय थोर योग्यतेची माणसे आहेत व ती देश-देशीची आहेत, हे ध्यानांत ठेवणे बरे !] कुणालाहि शत्रु समजावयाचे नाही, आपल्याशी द्वेषाने किंवा वैराने वागणाराबद्दल कधीहि चुकूनसुद्धा अपशब्द उच्चारवयाचा नाही, स्वतःचे मनोगत झांकून ठेवावयाचे नाही, विरोधकांशीदेखील मित्राच्या प्रेमळपणाने व्यवहार करावयाचा, आपणांस पूर्ण विचारांती जे इष्ट, उचित व अवश्य वाटेल त्याचे बेघडक आचरण करावयाचे, त्या संबंधांत लोकांच्या मताची चांचपणी करीत मागे पुढे पाहावयाचे नाही; चूक झाली असे वाटल्यास ती आपल्या मागील प्रतिष्ठेची दरकार न बाळगतां सपशेल कबूल करावयाची, अशा किती तरी गोष्टी गांधींच्या चारित्र्याचा व शीलाचा विचार करतांना सहज डोळ्यांपुढे येणाऱ्या आहेत. चारित्र्यसंवर्धनांत या गोष्टींचा कटाक्षाने अंतर्भाव करणारा दुसरा हिंदी पुढारी [रानडे, गोखले सोडल्यास] चटकन् तर नाहीच, पण प्रयत्नाने-सुद्धा दिसेल की नाही याची शंका वाटते.

लोकमान्य आणि महात्मा साम्य-विरोध

टिळक व गांधी यांच्यातील तारतम्याचा निर्णय करतांना कांही बाबतींत या दोघांचा सारखेपणा वाटतो. पण तो वरवरचा ठरतो हे ध्यानांत येणे अवघड नाही. गांधी व टिळक हे दोघेहि गीतेचे भक्त हा त्यांच्यातील सारखेपणाचा एक पुरावा म्हणतां येईल. परंतु एकाचे 'शठांशी देखील सत्याने वागावे' असे गीतेचे तात्पर्य स्वीकारले तर दुसऱ्याने 'शठांशी शठ्याने वागावे' असे त्याच ग्रंथाचे रहस्य ग्रहण केले. टिळकांचा व गांधींचा यासंबंधांतला १९२० सालांतील खटका पुष्कळांच्या ध्यानांत असेल. राष्ट्राचा साचेपणा हे दोघांतील साम्याचे आणखी एक लक्षण दाखविणे शक्य आहे. परंतु या साम्याच्या देखल्यामामे जरा दृष्टि नेकी की दोघांमला फरकच जास्त उत्कट बांद लागतो. उदाहरणार्थ टिळक व

गांधी यांच्या धार्मिकतेचा विचार करावा. टिळक ब्राह्मण्याची संध्यादि कृत्ये नियमाने प्रति दिवशी वेळच्या वेळी करित होते की नव्हते याबद्दल शंका आहे. पण गांधींची सकाळसंध्याकाळची प्रार्थना कधीहि चुकत नाही. अशाच आणखी कांही गोष्टी सुचणाऱ्या आहेत. गांधींनी पोशाखाचे प्रयोग करतां करतां आतांचा पोशाख कायम केला आहे. टिळकांनी एकदां जो पेहराव घेतला तोच जन्मभर कायम ठेवला. टिळकांची खाण्यापिण्याची व्यवस्था निराळी नव्हती. गांधी आहाराचेहि प्रयोग करित असतात. शरीर ही ईश्वराने दिलेली ठेव आहे. तिची जास्तीत जास्त कार्यक्षमता दीर्घकाल टिकून रहावी, हा त्यांचा आहाराच्या प्रयोगामागील हेतूहि प्रसिद्ध आहे. टिळक पुणे शहरांत चारचौघा सुखवस्तु गृहस्थांच्या घर्तीने एका जुन्या वाड्यामध्ये रहात होते. गांधींनी सत्याग्रहाश्रम नदीच्या काठी नव्या जागी स्थापून त्यांत वस्ती केली. गरीब हिंदी शेतकरी ज्या पद्धतीने आपले आयुष्य घालवितो त्या पद्धतीचा गांधींनी अवलंब केला. इतकेंच नव्हे तर आपल्या वागणुकीची जवळच्या लोकांनाहि दीक्षा दिली. टिळकांनी कधी आपल्या अनुयायी परिवाराने आपल्या रहाणीचा किता गिरवावा अशी अपेक्षा धरली नव्हती. हिंदी गिरण्यांतून निघणाऱ्या मालाला 'स्वदेशी' मानून टिळक स्वस्थ राहिले तर गांधींनी हातकांतणीच्या व हातविणीच्या खादीची जोड देऊन 'स्वदेशी'च्या कल्पनेला जास्त भरीवपणाचे वजन आणले. टिळकांनी सामाजिक सुधारणेच्या कार्याविषयी औदासिन्य धारण केले तर गांधींनी सामाजिक सुधारणेचीं जुनीं कामेहि उचलून धरलीं, पण नवीं हाताशी घेऊन उजागरीला आणली. काँग्रेस व सामाजिक सुधारणा यांना अलग ठेवण्याचा टिळकांचा अट्टाहास होता. गांधींनी काँग्रेसच्या राजकारणांत सामाजिक, औद्योगिक अशा सर्व तऱ्हेच्या सुधारणांच्या कल्पना आणून सोडल्या. बुद्धिमान्, ध्येयवादी तरुणांनी स्वार्थत्यागाच्या बाण्याने देशाच्या कार्यास वाहून घ्यावे, अशी तळमळ वेळोवेळी टिळकांनी व्यक्त केली, तर गांधींनी अशा बाण्याच्या शेंकडों नव्हे हजारों तरुणांना (वृद्धांनासुद्धा) देशसेवेस जुंपले. टिळकांनी देशांतील असंतोष वाढता ठेवला असला तर गांधींनी त्याला पाट फोडून वहाता केला व त्याच्या जोरावर देशकार्याची अनेकविध लागवड अंमलांत आणली.

अहिंसेसह कायदेभंग

गांधी हिंदुस्थानांत आले ते बरोबर दक्षिण आफ्रिकेतील कामगिरीची मरीव कीर्ति घेऊन आले. ही कीर्ति त्यांनी ज्या शास्त्राच्या व तंत्राच्या द्वारे संपादन केली तें शास्त्र व तंत्र त्यांच्या बरोबर होतेंच. यामुळे त्यांना हिंदुस्थानांत आपलें निशाण उभारून त्यांच्यासाठी माणसें गोळा करण्याला विलंब सोसावा लागला नाहीं. प्रजेची गांजणूक किंवा नड जेथें दिसेल तेथें उपस्थित होऊन तेथील प्रजेला प्रतिकारार्थ सिद्ध करावयाचें असा पुरुषार्थ त्यांनी आरंभिला. त्यांतलीं कांहीं कामें स्थानिक स्वरूपाचीं होती. तर कांहीं जास्त भौगोलिक व्यापाचीं होती. सरळ अर्ज-शिष्टाईच्या मार्गांनीं दुःख मिटत नाहीं असें दिसतांच दुःख निर्माण करणारे कायदेकानू धाब्यावर बसवावयाचे, त्यापार्थी कायदेकानूच्या पुरस्काराची दडपशाही निमूटपणें सोसावयाची, या शिकवणीचे धडे गांधींनीं, स्वतः पुढाकारानें दडपशाहीच्या क्लेशांत शिरून, लोकांना पदविण्याला आरंभ केला. कायदेभंग हा धोक्याचा मार्ग आहे. सरसकट कायदे मोडीत सुटल्यास देशांत अव्यवस्था माजेल म्हणून कायदेभंगाचें शासन ताबडतोब भोगण्याचीहि जबाबदारी त्यांनीं कायदे मोडणारावर लादली व एकप्रकारें अव्यवस्थेचा धोका कमी केला. अहिंसा हें कायदेभंगाचें आणखी एक जबरदस्त पथ्य त्यांनीं या इलाजाबरोबरच लोकांच्या मार्गे लावून दिलें.

महात्मा गांधींचा सर्वदेशी विचार

वर जें गांधींचें शास्त्र म्हटलें तें केवळ पुस्तकी ज्ञानाचें नाहीं. तें त्यांच्या नानाविध अनुभवांच्या मननांतून निघालेलें शास्त्र आहे. त्या शास्त्रावर अलीकडे इतिहासाचे आधार दाखविणारी पुष्कळच भाष्ये झालेली आहेत. तंत्राची उभारणी त्यांच्या अनुभवांतूनच झालेली आहे. आपली प्रमेये सिद्ध करणारा तीक्ष्ण तर्कवादहि त्यांच्या बुद्धीनें सिद्ध केलेला आहे. अहोरात्र त्यांचा विचारविनिमयच चाललेला असतो. पुनः हा विचारविनिमय एकदेशी नसतो. त्यांच्या विचारविनिमयाचा दरबार सर्व प्रकारच्या प्रश्नांना सदैव खुला असतो, हें ज्यांनीं त्यांच्या अफाट लिखाणावर नजर टाकली असेल, त्यांना सांगायला नको. आपल्या शारीरिक व मानसिक व्यापारांचा अजस्त

पसारा आवरण्याची व जरूरीप्रमाणे वेळच्या वेळी कामे उरकण्याची शक्ति त्यांच्या ठिकाणी आहे. त्यांच्या अनुभवांची विविधता विलक्षण असून तितक्या अनुभवांची राजसुखे किंवा प्राणांतिक दुःखे पाहिलेला पुरुष हिंदी पुढाऱ्यांत दुसरा कोणीच नाही असे म्हटल्यास, वस्तुस्थितीशी अप्रामाणिक सात्याचा दोष घडणार नाही असे वाटते.

देशदुःस्खनिवारण हाच गांधींचा उत्सव

हिंदुधर्माच्या उच्च तत्वांचा गांधींचा अभिमान सक्रिय असला तरी ज्याला 'सनातनी' वळणाचें राष्ट्रीयत्व म्हणतां येईल तसे वळण त्यांच्या अभिमानांत मुळीच नाही. सनातनी म्हणविणारी माणसे हिंदु धर्मातील सण, वार, तिथी, उत्सव इत्यादिकांचा गौरव बोलण्यांत घन्यता मानतात. आपल्या धर्माचें सारसर्वस्व या प्रकारांत सांठविलेले असून त्यांच्या द्वारे समाजाची संघटना होऊ शकेल, असा समज या वर्गात आढळतो. गांधी या प्रकाराकडे बिलकुल पाहात नाहीत. हिंदुस्थानांत आल्यावर महाराष्ट्रांतील शिवाजी, गणपति यांच्या उत्सवासारखे उत्सव त्यांनी आपल्या कामासाठी धरले नाहीत किंवा सुरू केले नाहीत. राम-कृष्णजयंति किंवा दिवाळी, दसरा असले सण चळवळीला मदत करतील अशी भावना मनांत येऊ दिली नाही. वैष्णव तत्त्वज्ञानाचा पाढा त्यांच्या दैनिक प्रार्थनेत वाचला जातो. परंतु एकादशी, शिवरात्र, प्रदोष, तीर्थयात्रा, भाद्रसंकल्प, प्रायश्चित्त या विधींना त्यांच्या व्यवहारांत थारा नाही. हिंदुस्थान परतंत्र आहे. त्यांतील जनतेची दुःखे अनंत आहेत. त्या दुःखांच्या निवारणाचा यत्न हाच गांधींचा उत्सव असून त्यासाठी हवी तेवढी माणसे गोळा होतात. आपलीच दुःखे नाहीशी करावयाची असल्याने उत्साह किंवा भ्रमसातत्य या गुणांची साहजिकच उणीव पडत नाही. राजकीय दुःखांच्या निवारणाचा उद्योग हे एक पराक्रमाचें क्षेत्र असल्याने त्यावर चालू राज्यव्यवस्थेसारख्या बलाढ्य प्रतिपक्षायरोबर झटापटी करणाराला योजकता, साहस, धैर्य, कंटकपणा, सहकारिता, इत्यादि गुणांच्या विकासाचा लाभ आपो-आपच घडतो. वाचाळतेपेवजी कर्तृत्वाची आवड वाढते. गांधींनी असले उद्योग आपल्या प्रेरणेने उत्पन्न करून त्या उद्योगांच्या मैदानावर लक्षावधि माणसांचे जमाव जुटीच्या शिस्तीने खेळविलेले आहेत. असे जमाव

उभारून प्रतिकूल राज्यव्यवस्थेच्या सामर्थ्याशी त्यांना झुंजवीत असतांना गांधी ह्या जमावापासून दूर नसतात. लोकांच्या सुखदुःखाशी समरस होऊन त्यांच्या जमावांत रहावयाचें, जमावापेक्षां वेळ पडल्यास जास्त भ्रम करावयाचे, जमावाच्या चुका ह्या आपल्याच चुका अशा एकजीवाच्या भावनेने त्या चुकांचें प्राथश्रित्त भोगायला आघाडी मारून सादर व्हावयाचें, असा त्यांचा पुढारीपणा आहे. देशांतील राजकीय पारतंत्र्याविरुद्ध लोकांना उठावणी करून लढवितांना अहिंसा, सत्य वगैरे सद्गुणांची शिस्त लोकांनी चोख रीतीने पाळली पाहिजे. या गांधींच्या श्रद्धामूलक अपेक्षेची मीमांसा केल्यास ते हिंदी जनतेच्या माणुसकीची सुधारणा करूं इच्छिणारे एक महान् ध्येयवादी सत्पुरुष आहेत, याचा बोध होण्याला उशीर लागत नाही.

राजकारणाचे प्रेरकत्व

अर्वाचीन संस्कृति हें ज्या परिस्थितीला नांव दिलें जातें तिनें माणुसकीचा भ्रष्टाकार मांडला आहे, असा गांधींचा ठाम सिद्धान्त प्रसिद्ध आहे. माणसाचें पारतंत्र्य हें केवळ बाहेरच्या कारणांनी उत्पन्न होत नाही. माणसाच्या स्वभावांतले दोष, ही पारतंत्र्याची खरी बळकटी, या स्वभावदोषांतच असते, असा त्यांचा वुसरा सिद्धान्त आहे. हिंदी माणुसकीची गांधींनी परीक्षा केली तेव्हां त्यांना दिसून आलें की, हिंदी जनता बाहेरून जरी पाश्चात्यांच्या संगतीनें व शिक्षणानें निराळी दिसली तरी तिचें अंतःकरण जुन्या कल्पनांचाच आदर करणारें आहे. शहरांतील कांहीं लोक युरोपियन इतिहासाचे, तत्वज्ञानाचे व अर्थशास्त्राचे अभ्यासी असले तरी शहराबाहेरील जनता गीता, भागवत, रामायण, भारत, तुलसीकृत रामचरितमानस, सूरसागर, शानेश्वरी, गुरुचरित्र यांचीं पारायणें करून मानसिक समाधान प्राप्त करून घेणारी आहे. प्राचीन स्वार्थत्यागाच्या म्हणजे वैराग्याच्या अर्थात् शारीरिक व मानसिक गरजा शक्य तेवढ्या कमी करण्याच्या कल्पनेला हिंदी जनता मानते, असें त्यांना दिसून आल्यामुळे त्यांनी युरोपियन संस्कृतीची सारी लक्षणे आपल्या व्यवहारांतून काढली. वाळ्याऐवजी निवाऱ्यापुरती शोपडी; टेबल खुर्च्याऐवजी बसकें व बैठी मेजें; पलंगाऐवजी खाटा; कोट, ज्याकिट, पाटलुणीऐवजी देह शाली इतकींच धोतर सद्गुणासारखी वस्त्रें; फेटापागोट्याऐवजी टोपी; असे प्रकार गांधींच्या कारभारांत दिसतात. याचें मूळ जुन्या हिंदी

संस्कृतीमधील स्वावलंबनाच्या तत्वाकडे लोकांना नेण्याच्या महत्वाकांक्षेत आहे. टिळकाच्या पोषाखांतला साधेपणा, त्यांच्या तरुणपणी क्वचित् शिल्पक असलेल्या जुन्या शिष्टाचाराचा दर्शक होता. गांधींनी प्राचीन स्वावलंबनमूलक देशाचारांतून आपल्या पोषाखाचा साधेपणा निवडलेला आहे. टिळकांनी विलायतेस आपल्या पोषाखांत बदल केला. पण गांधी आपल्या चालू पोषाखांतच विलायतेस गोलपरिषदच्या वेळी राहिले, इतकेंच नव्हे तर बादशहासहि भेटले. पोषाख सोडल्यास टिळकांच्या घरांत युरो-पियन थाटाची टेबलें, खुर्च्या, कोचें, पलंग, इत्यादि वस्तूंना मजाब नव्हता असे ध्यानांत येईल. दोघांच्या स्वदेशीचा हा भेद लक्षांत घेणे चांगलें. येथे एक इषारा मुद्दाम देऊन ठेवणे जरूर आहे. 'देशी' या शब्दाच्या उच्चारसरसरे जे तरंग मनांत उठतात, त्यांचा मागमूसहि गांधींच्या या कारभारांत सांपडणार नाही. 'देशी' हा शब्द अव्यवस्थित-पणाला लावला जातो. वक्तशीरपणाचा अभाव म्हणजे देशीपणा; हयगय, दिरंगाई, चालढकल, हलगर्जीपणा, यांचें समर्थन 'देशी' या एका शब्दानें केलें जातें. जें ओबडधोबड, अस्ताव्यस्त, बेडौल, खरखरीत, राकट, अस्वच्छ, बावळट, बेशिस्त, त्याचा बोध 'देशी' या शब्दानें होतो व त्याच शब्दानें या दुर्गुणावर सारवण घालून त्याची क्षम्यताहि सुचविली जाते. परंतु गांधींच्या 'देशी' कारभारांत असला कोणताच दोष राहूं न देण्याची खबरदारी शक्य तेवढ्या कडकपणानें घेतली जाते. दुर्दम्य उत्साह, विलक्षण तडफ, विस्मयकारी उरक, कांटेतोल वक्तशीरपणा, अवि-भ्रांत कर्तव्यतत्परता, उत्कट दक्षता, अटळ आशावाद, कुशल योजकता, जबर चिकाटी, दुर्धर तार्किकता, कमालीचा सोशीकपणा इत्यादि गांधींच्या स्वभावांतील सद्गुण पाहिल्यास त्यांच्या ठिकाणीं अर्वाचीन युरोपियन सद्गुणांचें व परंपरागत भारतीय सद्गुणांचें कसे सुंदर मिश्रण झालें आहे, याची कल्पना होण्याला हरकत नाही. याचा एक परिणाम असा स्पष्ट दिसतो की, गांधींच्या पूर्वी हिंदी राजकारणाचें प्रेरकत्व (initiative) इंग्रज राज्यकर्त्यांकडे होतें. ही स्थिति जाऊन आतां तें गांधींच्या पुढाकारानें काँग्रेसकडे आलेलें आहे. ब्रिटिश राज्यकर्त्यांच्या हातून अनिष्ट कृत्यें घडलीं की, हिंदी पुढाऱ्यांनी त्याची प्रतिक्रिया अंमलांत आणायी, असें पूर्वीचें

हिंदी राजकारणाचें स्वरूप होतें, तर आतां गांधी व काँग्रेस काय करतील इकडे राज्यकर्त्यांना डोळे लावून बसावें लागतें. राजकारणाच्या प्रगतीचा हा फरक ध्यानांत घेतला नाही तर गांधीजी व टिळक अथवा इतर पुढारी यांची तुळना योग्य रीतीनें करतां यावयाची नाही.

एक राष्ट्रीयत्वाचा आदर्श

राष्ट्र या दृष्टीनें अवश्य असलेला एकजिनसीपणा हिंदुस्थानांत धर्म, पंथ, आचार, जात यासारख्या घटनांतील भेदामुळे नष्ट झाला असून त्याचें कारण परक्यांचें आक्रमण हेंच फक्त खास नव्हे, अशी गांधीजींनीं आपल्या मनाशीं खूणगांठ बांधून आपल्या उद्योगाशीं या घटनांचा संपर्क त्यांनीं येऊं दिला नाही. उद्यांच्या स्वराज्यांतील हिंदी नागरिक कसा असावा, याचा मनाशीं निश्चय करून तशा नागरिकत्वाचें शिक्षण तें आपल्या कार्यानें व शिकवणीनें हिंदी जनतेला देत आहेत.

स्वराज्य हवें तें स्वकष्टाचें !

त्यांनीं आपल्या राजकीय पुरुषार्थाचा पाया अशाच विचारसरणीनें बनविलेला आहे. ब्रिटिश राजकर्तृत्व एखाद्या युरोपियन किंवा आशियांतील राष्ट्रांच्या बलाढ्यतेपुढें कमकुवत ठरण्याचा योग उत्पन्न व्हावा आणि मग आपण उठावणी करून ब्रिटिशांचें वर्चस्व संपुष्टांत आणावें, जोंवर ब्रिटिश राज्यकर्तृत्वाला बाहेरून धक्का बसण्याचा संभव नाही, तोंवर हिंदी राजकीय चळवळींना बस लाभण्याची आशा नको, असले विचार गांधींच्या मनाला कधीं शिवूनसुद्धां जात नाहीत. ब्रिटिशांचें हिंदुस्थानांतील राज्यकर्तृत्व कितीहि मजबूत असलें तरी त्याचें खरें बळ हिंदी जनतेचा स्वाभिमानशून्य निष्क्रियता हेंच होय असा खणखणीत अभिप्राय त्यांच्या शिकवणींत भरपूर दिसतो. शुद्र स्वार्थाच्या मोहानें हिंदी जनता आपली बुद्धि, शक्ति, विद्या वगैरे गुण ब्रिटिश राज्यकारभारांत बेचीत आहे; राजकीय पारतंत्र्याला पुष्ट करणारा स्वार्थ हिंदी लोकांनीं लायाडल्यास त्यांचें स्वराज्य दूर नाही, असें गांधीजींनीं कितीदां तरी मोठ्या कळकळीनें निदर्शनास आणलेलें आहे. स्वार्थ सुटावा म्हणून त्यांनीं असहकारितेची चळवळ सुरू केली होती.

लोकांनी सामर्थ्यसंपन्न होऊन ब्रिटिशांचे आपत्थावरील वर्चस्व उठवावे, असे न झाल्यास म्हणजे कांहीं अडचणीमुळे ब्रिटिशांना हिंदुस्थानांतून जावे लागल्यास हिंदी जनतेला सहज मिळणारे स्वातंत्र्य ठिकणार नाही; असे गांधीजींनी कैकदा हिंदी जनतेला बजावलेले आहे. कमाई आपल्या कष्टाची असे तरच ती आपल्या हाती राईल... दुसऱ्याची मात्रा तिसऱ्याच्या (आपल्या नव्हे) पराक्रमाने चालेनाशी झाल्यावर किंवा दुसऱ्याच्या मेहरबानीने घडणारा लाभ आपल्या हाती सदैव राखण्याची पात्रता बहुधा आपल्या ठिकाणी असत नाही. इकडे लक्ष देऊन ते लोकांना आपले बळ वाढविण्याचा उपदेश करित असतात. प्रतिपक्षी अडचणीत सापडल्यास त्याला अडवून आपल्या पोळीवर तूप ओढण्याची गांधींची प्रवृत्ति नाही. द. आफ्रिकेत एकदा त्यांनी राज्यकर्त्यांच्या सोयीसाठी आपली चळवळ सोडून दिल्याचे उदाहरण प्रसिद्ध आहे.

गांधींची जागतिक कीर्ति

सगळ्या जगांतील माणसे आपापल्या राष्ट्रीय उद्धारार्थ ज्या उपायांची कास आज कित्येक शतके धरीत आली, त्या उपायांचा गांधीजींनी राजरोस धिक्कार चालविल्यावर सगळ्या जगाचे लक्ष त्यांच्याकडे वेधावे आणि जिज्ञासूंनी आश्चर्यामुळे त्यांच्या शिकवणीचा अभ्यास करू लागवे यांत आश्चर्य नाही. ठिळकांची महती जास्तीत जास्त हिंदुस्थानांतच फैलावली होती. गांधीजींचे गुरू ना. गोखले यांची ख्याति हिंदुस्थानाबाहेर ब्रिटिश साम्राज्यांत पसरलेली होती. गांधीजींनी आपल्याविषयीचे कुतूहल सगळ्या जगांत उत्पन्न केलेले आहे. गांधीजीबद्दलची देशदेशांतरांतील व्यक्ति-विषयक जिज्ञासा हिंदी राष्ट्राच्या उपयोगी पडत आहे, हे निराळे समजावून द्यायला नको. अलाहबादचे सर सी. वाय्. चिंतामणि हे गांधींचे अनुयायी नव्हते, याबद्दल कोणीच शंका घेणार नाही. त्यांच्या तोंडून ऐकलेली एक गोष्ट येथे नमूद केल्यास वरील विषय आणखी स्पष्ट होईल. पहिल्या गोल-मेज परिषदेहून स्वदेशी परत आल्यावर मुंबईच्या मुकामांत चिंतामणींना भेटण्याकरिता एक बडे नेमस्त तरुण गृहस्थ आले व त्यांनी संवादाच्या ओघांत प्रसंग साधून गांधींना शिठ्या देण्याची आपली हीस भागवून

बेतली. आपल्याला या कामगिरीबद्दल चिंतामणीकडून शाबासकी मिळेल अशा अपेक्षेने ते बोलतांना चिंतामणीकडे पाहता होते. त्यांचे बोलणे बंद होतांच चिंतामणींनी उद्वेगपूर्वक आपले मनोगत पुढीलप्रमाणे व्यक्त केले—

“कुणीहि अविचाराने जीभ टाळ्याला पोंचवून गांधीबद्दल वेडावाकडा शब्द काढावा इतका तो क्षुद्र पुरुष आहे, असे समजणारांना जगाच्या वातावरणाचे ज्ञान नाही, असेच म्हटले पाहिजे. नुकताच मी गोलमेज परिषदेहून स्वदेशी परत येत असतांना आलेला अनुभव सांगतो, म्हणजे गांधीजींनी आपल्या थोरवीने हिंदुस्थानाचा मान जगाच्या इतर राष्ट्रांत किती वाढविला आहे याची कल्पना येऊन त्यांच्या प्रत्येक निंदकाला आपल्या मताची फेरपासणी करावी लागेल. मी फ्रान्स, जर्मनी, इटाली, या देशांतून आलों. माझ्याकडे पाहून मी हिंदी आहे अशी ओळख पटतांच जो तो माझ्याजवळ आस्थेने येऊन गांधींची हाल-इवाल विचारी व त्याबरोबर सहजच हिंदुस्थानांतील ब्रिटीश राज्यकर्त्यांची नालस्ती बोलून टाकी. ज्याच्या मार्गे प्रचंड फौजफांटा नाही, केवळ शरार सावरण्याकरितां जें कांहीं हातांत असेल तेच ज्याचे शस्त्र, ज्याने लष्करी दिग्विजय केलेला नाही, अशा अगदी एकाकी पुरुषाने जगाचे लक्ष आपल्या देशाकडे वेधून घ्यावे, यावरून गांधींची योग्यता ध्यानांत येण्याला हरकत नाही. बोलतांना चिंतामणीचा गळा पुढे पुढे दाटत गेला व ऐकणारांचा चेहरा उतरला.

सत्य आणि अहिंसा

: : : ४

गांधीजींनी हिंदी राजकारणाला अगदी नवें वळण [अज्ञातपूर्व असे वळण] लावले, ही गोष्ट अगदी निर्विवाद आहे. त्यांनी काँग्रेस १९२० साली नागपुरास जिंकली व तेव्हापासून आजतागायत काँग्रेसच्या द्वारे किंवा काँग्रेसच्या विश्वासाचे अद्वितीय पुढारी म्हणून ते हिंदी राजकारणाचे प्रश्न सोडवीत आहेत. गांधींनी राजकारणाळा नवें वळण लावतांना कित्येक तत्त्वे स्वीकारली असून त्यांतल्या दोन तत्त्वांविषयी पुष्कळ ठिकाणी मतभेद उपस्थित झाल्याचे आपण पाहतो. सत्य व अहिंसा हीच ती तत्त्वे होत. ही दोन्ही नावे सारखीच वादग्रस्त असून सामाजिक उन्नतीच्या दृष्टीने सारखीच महत्त्वाची आहेत. त्या संबंधीचा वाद आजकालचा नवा नाही. ही तत्त्वे जितकी जुनी तितका त्यांच्या आचरणाबद्दलचा वादसुद्धा जुनाच आहे. पण त्यामुळे त्यांचे महत्त्व कमी होत नाही. गांधींनी या तत्त्वांच्या स्वीकाराने हिंदी राजकारण चालावे असा आग्रह घरतांना जगान्या इतिहासाचे किती परिशीलन केले हे सांगणे शक्य नसले तरी मानवी स्वभावाची त्यांनी अत्यंत सूक्ष्म परीक्षा केली असली पाहिजे असे विचार करणाऱांना पटायला हरकत नाही. मानवी स्वभावांत जर या तत्त्वांची बीजे असतील तर त्यांच्या स्वीकाराने गांधींनी काही विलक्षण प्रकार हिंदी राजकारणांत मांडलेला नाही, याचे निराळे विवेचन नको.

महात्माजींचे राजकारण १९१९-४२

गांधींनी काँग्रेसची सूर्वे आपल्या हाती घेण्यापूर्वी तीन चार वर्षे कित्येक दिव्ये करून दाखविली. सत्याग्रहाचे त्यांनी प्रयोग केले व १९१९ साली रीकट कायद्याच्या वेळी त्यांनी अखिल भारतीय आंदोलन उठवून एक

नवसामर्थ्य उदयास येत असल्याबद्दल जनतेची व सरकारची खात्री पटविली. या सत्याग्रहामार्गे काँग्रेसचा पाठिंबा नव्हता. त्यांनी केवळ स्वतःच्या जबाबदारीवर त्याची प्रचंड उठावणी केली. उठावणीच्या परिणामी काँग्रेसला या सत्याग्रहाशी संबंध जोडावा लागला. या सत्याग्रहाने लोकांच्या असंतोषाची व गांधींच्या लोकप्रियतेची परीक्षा झाली. सत्याचा आग्रह अहिंसेने साधण्यांत उणीवा दिसून आल्यामुळे गांधींनी सत्याग्रह आवरला, आपली चूक जाहीर केली. पण सरकारने बाबाबत योजलेल्या उपायांतील अन्वय जगासमोर ओढून आणायला त्यांनी मार्गे पुढे पाहिले नाही. जालियनवाला बागेंतील लष्करी गोळीबाराचा अत्याचार सरकारतर्फे खुबीदार शब्दाची मखलाशी लढविली गेली तरी झांकला जाण्यासारखा नव्हता. गांधींनी काँग्रेसमार्फत सदर व इतर आनुषंगिक अत्याचारांची चौकशी करविली. परंतु काँग्रेसचा पुढारीपणा या वेळी गांधींकडे नव्हता. १९१९ मध्ये अमृतसरला भरलेल्या काँग्रेसच्या अधिवेशनांत गांधी अग्रेसरत्वाने वागले नाहीत, हे प्रसिद्धच आहे. १९२० च्या ऑगस्टमध्ये त्यांनी असहकारितेच्या चळवळीचे शिंग फुंकले. सप्टेंबरांत काँग्रेसचे जादा अधिवेशन भरले तेव्हां त्यांचाच विजय झाला. १९२० च्या डिसेंबरांत नेहमीचे अधिवेशन भरल्यावेळी दास-नेहरूसारखी आधी किंकर्तव्यमूढ दिसणारी माणसे पूर्णपणे गांधींच्या पुढाकाराखाली गेली. गांधींनी दोन वर्षे असहकाराच्या चळवळीने देश हादरून सोडला व लोकजागृतीकडून पराक्रम घडविण्यासाठी बारडोली तालुक्यांत साराबंदीच्या प्रयोगाचे ठाण मांडले. हा प्रयोग अंमलांत येण्यापूर्वीच चौरीचौरा येथील हत्याकांडामुळे गांधींना ती गुंडाळून टाकण्याची आवश्यकता भासली. लोकांमध्ये निराशा पसरली व सरकारने त्यांना राजद्रोहानिमित्त खटला भरून सहा वर्षांची कैद फर्मावली ! त्यांच्या गैरहजेरीत काँग्रेसच्या अनुयायांमध्ये दुफळी होऊन दास-नेहरूंच्या पक्षाची सद्दी उंचावत असल्याचा अनुभव आला.

सहा वर्षे पुरी होण्याच्या आधीच गांधी १९२४ मध्ये अवघ्या दोन वर्षांनी सुटले. दास-नेहरूंच्या राजकारणाला भेदान खुले सोडून गांधींनी खादीच्या कार्यास स्वतःला वाहून घेतले. दास-नेहरूंचे राजकारण १९३० पर्यंत चालले होते. गांधींनी या पांचसहा वर्षांत खादी-चरख्याची संघटना

मकम बनविली. १९३० मध्ये कायदेमंजाच्या चळवळीचें तुफान गांधींच्या नेतृत्वानें उठलें. गांधी पुनः तुरुंगांत पाठविले गेले. पण आतां त्यांचें तुरुंगांतूनदेखील राजकारणाला गति देण्याइतकें सामर्थ्य वाढलें होतें. १९३२ मध्ये त्यांनीं हरिजनवर्ग हिंदु समाजांतून फुटून जाऊं नये म्हणून केलेला यशस्वी उपवास त्यांच्या सामर्थ्याची साक्ष देणारा आहे. १९३३ मध्ये त्यांची सुटका झाली. काँग्रेसचें राजकारण पुढाऱ्यांच्या तुरुंगवासांमुळे व इतर दडपशाहीमुळे मंदावल्यासारखें झालें होतें. कायदेमंडळाचा मोह न आवरणारा वर्ग काँग्रेसमध्ये कायमचाच आहे. गांधींनींच त्याविषयी या-प्रमाणें एकदां अभिप्राय दिला होता. या वर्गानें कायदेमंडळांत जाण्याची उत्सुकता दाखविण्याचें काम चालू ठेवलें होतें. गांधी त्यांच्या उत्सुकतेआड आले नाहींत. त्यांची वाट काँग्रेसच्या मान्यतेनं मोकळी झाली. इतक्यांत राज्यसुधारणांचा नवा कायदा पसार होऊन कायदेमंडळवाल्यांना राज्याधिकार घेण्यांत पुरुषार्थ असल्याची जाणीव झाली व निवडणुकीनंतर थोडा विलंब लावून त्यांनीं आपली जाणीव क्रियेंत उतरविली. गांधी या काळांत हरिजनांच्या व खेड्यांच्या उद्धाराचें कार्य करूं लागले होते. १९३९ मध्ये नव्या महायुद्धाचा वणवा पेटतांच काँग्रेसनें राज्याधिकार सोडला, कारागृह-वासाचा रस्ता धरला ! १९४२ सालच्या ऑगस्टपासून कालपरवांपर्यंत काय घडलें याचा वृत्तान्त अगदीं ताजा म्हणून सर्वांच्या परिचयाचा आहे. १९२० च्या नंतर गांधींनीं हिंदी जनतेची किती प्रकारे सेवा केली याचा हा ठोकळ आढावा आहे. या आढाव्यांतून पुष्कळ उलटसुलट प्रश्न निघणारे आहेत, तूर्त त्यांची चर्चा बाजूस ठेवून गांधींच्या तत्त्वज्ञानाचें दर्शन घ्यावें हें विषय-संगतीच्या दृष्टीनें उचित वाटतें.

सत्य, अहिंसा आदींचें सनातनत्व

सत्य, अहिंसा ही तत्त्वे मानवसमाजाच्या इतिहासांत अनादि आहेत. एकेकट्यानें स्वतःच्या बळावर जगण्याची अवस्था सुटून मनुष्य जेव्हां संघटनेच्या किंवा समाजाच्या अवस्थेंत शिरला, तेव्हां त्याला ही अवस्था टिकविण्याला व मजबूत करण्याला सत्य, अहिंसा प्रभृती तत्त्वांची कांस घरावी लागली; नव्हे वा तत्त्वांना आपल्या स्वभावांत कायमचें स्थान देणें

माणसाचा भाग पडलें. सत्य, अहिंसा, अस्तेय, ब्रह्मचर्य इत्यादि तत्त्वांचाचून माणसांची 'समाज' या नात्याने ओळखली जाणारी स्थिति टिकली आणि वाढली नसती, हें समजण्याला वस्तुतः फारसे कठिण नाही. पण कालान्तरानें हीं तत्त्वे व्यावहारिक नसून आध्यात्मिक व पारमार्थिक असल्याचा भ्रम उद्भवल्याने व तोच बळावल्याने वरील तत्त्वांविषयी चमत्कारिक विपरीत ग्रह माणसाच्या स्वभावावर असे चिकटून बसले आहेत, कीं तो त्यांकडे फक्त शाश्वत मूल्यांच्या योग्यतेने पाहात असतो. अधिक विचार केल्यास 'आध्यात्मिक' 'आध्यात्मिक' म्हणून उबावर शिक्का मारला जातो त्यांतलें एकहि तत्त्व सामान्य मानवी व्यवहाराच्या बाहेरचें नाही, हें पटण्यास हरकत नाही. गीता जास्त परिचित एवढ्यासाठीं तिच्यांतील आध्यात्मिक मानलेल्या सद्गुणांची तपासणी केल्यास त्यांतील प्रत्येक सद्गुण मनुष्याच्या व्यवहाराशीं संबंध असल्याबद्दल शंका उरणार नाही. 'तुल्य—निंदा—स्तुतिः' 'यदृच्छा—लाभ संतुष्टः' 'मानापमानयोस्तुल्यं' यांपैकीं एकहि सद्गुण असा नाही, कीं ज्याला मनुष्याच्या व्यवहाराबाहेर कांहीं मोल असेल. मनुष्याचा व्यवहार शुद्ध होऊन प्रत्येकाच्या सुखाचा उपभोग घेतां यावा असा या सद्गुणांचा उद्देश स्पष्ट असतां ते सद्गुण केवळ व्यक्तीच्या समाजनिरपेक्ष उन्नतीसाठीं आहेत, सर्वांसाठीं त्यांचा उपदेश केलेला नाही, व उपयोगहि नाही, अशी त्याबद्दल कल्पना आढळते.

सर्व सत्ये प्रतिष्ठितम्

'सत्य' या तत्त्वाची दशा अशीच झालेली आहे. सृष्टीचीं सगळीं कामें ज्या नियमानें चालतात, त्यांना 'सत्य' ही संज्ञा दिल्यास जुकीचें ठरणार नाही. सृष्टीचा अढळ नियमितपणा माणसाच्या कारभारांत असता तर सत्याची मीमांसा करून महती सांगण्याचें कारण नव्हतें. पण तितका अढळ नियमितपणा नाही, म्हणून त्याच्या कारभारांत सत्याचें अस्तित्वच नाही, व असलेंच तर तें सक्तीमुळे किंचित् आहे, अशी समजूत करून घेण्याची जरूर नाही. महाभारतांत अनेक स्थळीं सृष्टीचा क्रम दाखल्यासाठीं वेळूनच सत्याची माणसाच्या दृष्टीनें थोरवी गाडलेली आहे. उद्यां आपण उगवूं असा आज मावळतांना सर्व करार करित नाही; उन्हाळा, पावसाळा, हिवाळा

असं ठरल्या वेळीं विनचूक अनुमवास बेणारें ऋतुमान शपथेच्या, कराराच्या किंवा साक्षीदारांच्या आधारावर चाललेलें नाहीं; गद्दूं पेरल्यास गव्हाचें पीक हातीं आलें पाहिजे याबद्दल माणसाळा जो विश्वास वाटतो, याचें कारण सृष्टिनियमांच्या सत्यतेशिवाय दुसरें काय सांगतां बेणार? महाभारतांत हाच मुद्दा लक्षांत घेऊन 'सर्वे सत्ये प्रातिष्ठितम्' अशा उपक्रमानिशीं वायूची चंचलता, सूर्याचें उगवणें, अग्नीची दाहकता ही सारीं सत्येंच होत—सत्येन वायुरभ्येति, सत्येन तपते रविः । सत्येन चाग्निर्दहति—असें सांगितलें आहे. ज्याला धर्म म्हणतात, तेथे सत्य असतेंच—सत्यानेंच उत्कर्ष होत असतो, सर्वे सत्येन वर्धते—असा वा प्रकरणाचा उपसंहार केलेला आहे.

सत्यानेंच समाजधारणा होते.

सृष्टीतील घटना मनुष्याच्या कारभारांत पाहण्यास जाणें हा अविचार आहे, व मनुष्याच्या टिकाणीं बुद्धीची शक्ति असून तिच्या कमजास्तपणानें चालणाऱ्या खटाटोपांत सत्याची अपेक्षा बाळगणें हें अवस्त्वारोपाप्रमाणें मूर्खपणाचें दिसतें, असें म्हणणारासाठीं महाभारतकारानें एक मार्मिक उदाहरण नमूद केलेलें आहे. समाजव्यवस्थेचे नियम धाव्यावर बसवून स्वैरवर्तन करणारे भयंकर गुन्हेगार लोक सत्याची आराधना करीत असतील असें कोणाच्या स्वप्नीही यावयाचें नाहीं. पण तेमुद्दां आपसांत सत्यानें वागतात, ही विचारानें कळणारी गोष्ट महाभारतकारांनीं आपल्या विवेचनांत दाखल करून सत्याचा प्रभाव निदर्शनास आणला आहे! त्यांची कामें एकमेकांबद्दलच्या विश्वासानें चालतात; त्यांनीं परस्परांशीं जे करारमदार केलेले असतात, ते त्यांच्या हातून चोख पाळले जाण्याचा संभव नसेल तर गुन्हेगारीच्या कामांत त्यांना बघास्वी पाऊल टाकणें अशक्य होईल. गुन्हेगारांना जर सत्याचा आश्रय करावा लागतो तर इतरांना त्याशिवाय गत्यंतर नाहीं, हें कळण्याला सोपें आहे. समाजाची जीं कामें रोजच्या रोज पार पडतात, तीं सत्याविषयीं न कळत असणाऱ्या आदराचा परिणाम म्हणावा लागतो. व्यापारांत प्रत्यक्ष शोकडीहून पतीची किंमत जास्त मानली जाते. व्यापारांसली पत हें सत्याचेंच एक रूप आहे. शील, अन्न, इभ्रत, हे सर्व शब्द सत्याचेच पर्याय आहेत. समाजाची स्थिरता किंवा संघटना—सर्वांचा

व्यवहार गुण्यागोविंदाने चालण्याला सत्याशिवाय दुसरा मार्गच नाही. समाजाची कामे सत्याच्या प्रभावामुळे फार मोठ्या प्रमाणामध्ये पार पडतात, परंतु त्यांच्यामार्गे सत्याचे अधिष्ठान असल्याचे मनुष्याला भानच नसते. कारण ही कामे त्याच्या इत्कषा परिचयाची असतात व त्याबद्दल त्याला इतकी खात्री असते, की त्याच्या कार्यकारणभावाचे स्वतंत्र संशोधन करण्याची त्याला गरजच वाटत नाही. अशी ही व्यवस्था अंगवळणी पडली असताहि जेव्हां तिच्यांत कोणी विघ्न उत्पन्न करतो तेव्हां तो समाजाचा गुन्हेगार समजून त्याला शासन दिले जाते. समाज सुरक्षित व उत्कर्षोन्मुख राहावा म्हणून जे नियम अस्तित्वांत असतील ते नियम म्हणजे सत्याचा प्रकार असून त्याला बाधा करणारी कृत्ये करून माणसाकडून सत्याची पायमल्ली घडते. व तशी पायमल्ली घडू दिल्यास समाजाचा पायाच खिळखिळा केल्यासारखे होईल, मग समाजांत त्राण उरणार नाही, अशा विचाराने गुन्हेगारांना शिक्षा देण्याचे शास्त्र निर्माण झालेले आहे. ज्याने त्याने आपल्या बळावर एकेकटे राहून आयुष्य कंठण्याची रानटी आद्यावस्था जाऊन माणसे एकमेकांच्या आघाराने जेव्हां समुदाय करून राहाण्यास शिकली तेव्हां त्यांच्या व्यवहारांत सत्याचा प्रादुर्भाव झाला. कोणी कोणाचा घातपात करणार नाही, असा विश्वास एकमेकांबद्दल वाटू लागल्याशिवाय माणसे निश्चितपणे एकत्र राहणारच नाहीत. ह्या विश्वासालाच सत्य हे व्यापक, तात्त्विक दृष्टीने दुसरे नांव प्राप्त झालेले आहे. समाजाची एकजूट अशा तऱ्हेच्या सत्याखेरीज संभवत नाही. गांधींना हिंदी समाजांत सत्याच्या व्यवहाराचा अभाव दिसला, तो त्यांच्या प्रत्ययाला कोणकोणत्या स्वरूपाने आला असेल याचा पाढा वाचू लागल्यास अतिशय विस्तार होईल. हिंदुस्थानांतलil माणसामाणसाच्या वागणूकीत सत्याची लाज मुळीच उरलेली नाही असे ध्यानांत घेऊन गांधींनी येथील जनतेला राष्ट्र या नात्याने अवश्य असलेल्या गुणांची शिकवण देण्याला सुरुवात केली. जगातील बलाढ्य देशांतून सत्याचा जो आदर व अंमल आहे, तो येथे दिसू लागला तर हिंदी जनतेची ऊर्जितावस्था दूर नाही, असा गांधींचा निश्चय झाल्यामुळेच त्यांनी सत्याला स्मरून प्रत्येक कार्य करावे असा आपल्या अनुयाय्यांना नियम घालून दिला.

अहिंसेचा बागुलबुधा

सत्याहून जास्त वाद अहिंसेच्या संबंधांत चाललेला दिसतो. त्यांतल्या त्यांत राजकारण व अहिंसा यांची सांगड घालण्याचा गांधींचा प्रयत्न अतिशय चमत्काराचा वाटतो. राजकारण म्हणजे दोन परस्परविरोधी सामर्थ्यांचा—सगडा, या सगड्यांत जीव देण्याघेण्याची क्रिया सदैव चालते. जीव देण्याला कोणी हिंसा समजत नाही, परंतु दुसऱ्याचा जीव घेण्याच्या कृतीला हिंसा म्हणतात. दोन देशांत अनावर बेबनाव माजला की, त्याचा निकाल त्या दोन्ही देशांतील लोक एकमेकांच्या संहारास प्रवृत्त होऊन लावून घेतात. असल्या कथानकांनी जगाचा इतिहास भरलेला असतो, राजकारणांत हिंसा नसावी, असे प्रतिपादन करणाराला वेड्यांत टकलण्याला कोणी सिद्ध झाला तर ते सकृद्दर्शनी सरळच वाटते. लहानपणापासून जगाच्या पाठीवर सर्वत्र 'अरे तर कारे', 'ठोशास ठोसा', 'जशास तसे', अशा अर्थाच्या म्हणण्या वातावरणांत माणसे वाढत असल्यामुळे 'हिंसा' वृत्ति हा माणसांच्या स्वभावाचा अपरिहार्य घटक आहे, अशी कल्पना स्वीकारणे भाग पडते; व या कल्पनेच्या आधारावरच हिंसेची तरफदारी केली जाते. परंतु बारकाईने या विषयाच्या मुळापर्यंत जाऊन पाहिल्यास हिंसा हा मनुष्याचा स्वभाव नसून 'अहिंसा' वृत्ति हीच त्याच्या संबंधांत स्वाभाविक असल्याचे दिसून येईल. हिंसावृत्तीला प्राधान्य असेल तर मनुष्यांना समुदायाने सहकारपूर्वक एकत्र शतकानुशतके नांदणेच अशक्य होऊन जाईल. सहकार, सहानुभूति, साह्य, संरक्षण, इत्यादि तत्वांच्या पायावर जुटीने एकत्र वसणाऱ्या मानवसमुदायाला समाज ही संज्ञा देण्यांत आलेली आहे. हिंसावृत्तीच्या शेजारी वरीलपैकी कोणतेच तत्त्व टिकणारे नाही व माणसाला सामाजिकता लाभणार नाही. हिंसा आणि संघटना यांचे साहचर्य निसर्गात नसल्यामुळे मनुष्याला समाजासाठी अर्थात् संघटनेप्रीत्यर्थ अहिंसेला शरण जावे लागेल. दोन माणसांनी एकोप्याने राहाण्याचे ठरविले, की त्यांना आपल्या स्वभावातील पुष्कळशा खांचाखोचा बुजविण्याशिवाय गत्यंतरच नाही. त्या खांचाखोचा साफ करताना अहिंसेचा प्रभाव कसा माणसाच्या मनाच्या नकळत कवजा घेतो. याची कल्पना घेण्यासाठी थोडा विस्तार करणे जरूर आहे.

हिंसेची भावना आणि कृति

‘जशास तसें’, ‘वे बघा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव मजाम्बहम्’, ‘ठोश्यास ठोसा’ वा म्हणी—सुभाषितांच्या साह्याने हिंसेच्या स्वाभाविकतेची तरफदारी करण्यांत येत असते. परंतु अनुभव निराळाच दिसतो. रस्त्यांत दोन माणसे बाचाबाचीवरून मारामारीवर आल्हास, आजूबाजूला पुष्कळ माणसे तमासगीर वृत्तीने जमणारी असली तरी, कांही माणसे मध्ये पडून मारामारी सोडविण्याचा बत्त करतात व त्यांच्या प्रयत्नाला तमासगिरांकडून तर अडथळा होत नाहीच, पण खुद्द मारामारी करणारेदेखील त्या प्रयत्नाचा आपल्यावर अनुकूल परिणाम घडू देतात. हिंसा स्वाभाविक असली तर तंटा तोडण्याच्या उद्योगाला विरोध झाला असता. तो ज्या अर्थी होत नाही त्या अर्थी हिंसेपेक्षा मानवी स्वभावांत अहिंसेचा पगडा जास्त असल्याचे उघडच सिद्ध होते. ‘ठोशाला ठोसा’ चा प्रयोग चालला असता तो स्वाभाविक म्हणून त्याला उत्तेजन देण्याचा प्रकार कुठेच आढळत नाही, उलट हा प्रयोग थांबविणारालाच उत्तेजन मिळते, याचे रहस्य मनुष्याच्या समाजव्यवस्थेत आहे. सामाजिक जीवनाला हिंसा बाधते हे लक्षांत घेऊन तिचे दमन समाजव्यवस्थेने केलेले आहे व ते जगांत सर्वत्र केलेले आहे. हिंसा हा मनुष्याचा स्वभाव असता तर तिला कायद्याने प्रतिबंध करण्याचे कारण नव्हते. परंतु कायद्याच्या व्यवहारांत हिंसा व अहिंसा याचे तात्पर्य नीट गळी उतरविणारी उदाहरणे आढळतात. ज्याला ‘खुनी’ म्हणतात तो हिंसा करतो व न्यायाधीश या नात्याने या ‘खुनी’ इसमाला जो फांसावर चढविण्याची शिक्षा सुनावतो व शेवटी जो त्याच्या गळ्याला फांस बांधतो तो, हे सुद्धा बरबर पाहिल्यास हिंसकच ठरतात. परंतु न्यायाधीशाला कोणी खुनी म्हणत नाही. हा भेद कशाने घडतो ? ज्याला खुनी म्हणतात तो आपल्या स्वार्थासाठी दुसऱ्याचा जीव घेतो व या खुनी इसमाला जो शिक्षा फर्मावतो किंवा जो ती शिक्षा अंमलांत आणतो, त्याला स्वार्थ नसतो, खुनी मनुष्य समाजाच्या गुन्हेगार ठरतो व त्याला प्रायश्चित्त देणारा समाजाचा एकप्रकारे हितचिंतक गणला जातो. म्हणजे हिंसा ही भावनेत असते, प्रत्यक्ष कृतीत नसते, असा विवेक म. गांधींनी प्रतिपादिलेल्या हिंसेच्या निषेधांत दृष्टीस पडतो. गांधीजींचा कटाक्ष हिंसेच्या

कृतीपेक्षां ती घडविणाऱ्या विचारांच्या भ्रष्टतेवर जास्त आहे. तथापि हिंसेच्या निषेधाबरोबर ते मेकडपणाच्याहि निषेध करतात, हे विसरणे योग्य नाही. किंबहुना एक वेळ हिंसा पत्तकरेल पण मेकडपणा मुळीच चालणार नाही, असे त्यांनी वेळोवेळी जनतेला बजावलेले आहे. हिंसा आणि भीति यांचा परस्पर संबंध प्रसिद्धच आहे. पुष्कळदा हिंसा भीतीमुळे होत असते. एखाद्या-का, तो निःशस्त्र आणि बेसावध असतांना मारून कोणी पळ काढल्यास त्या मारणाराला समाजाकडून शरपणाची शाबासकी मिळत नाही. समाज त्याच्या कृपावर भिन्नेपणाचा शिक्षा ठोकूनच विचार करतो. विचार करणारांना ही उदाहरणे पुरेशी आहेत.

युद्ध आणि हिंसा

हिंसा हा माणसाचा स्वभाव नाही हे सिद्ध होण्यासाठी ' युद्ध ' या मांवाने जगात झालेल्या व चाललेल्या संहारकर्माची तपासणी बोधप्रद असल्याचे दिसून येईल. हजारों वर्षांपासून मानवी समाज युद्धे खेळत आहे. परंतु त्याला युद्ध नको असेच वाटते. तरीसुद्धा युद्धे होतातच. आणि यांमुळे युद्धांत निष्कारण प्राणनाश टाळण्याचा प्रयत्न होत असतो. यासाठी युरोपांतील राष्ट्रांनी वारंवार आपापल्या प्रतिनिधीमार्फत करारमदार केल्याचे स्मरण येथे पुष्कळाना होईल. ' हेग कन्व्हेंशन ' हा शब्द या बाबतीत नेहमी ऐकू येतो. शरण येणाराला मारू नये; निःशस्त्र किंवा जखमी असतील त्यांच्यावर हत्यार चालवू नये; स्त्री, वृद्ध, बाल यांना प्राणदान करावे; इत्यादि नियम करण्याचा हेतु उघड आहे. शत्रूच्या जखमी कैद्यांना औषधोपचार करण्याची प्रथा काय सुचविते ? शत्रूचे जहाज फोडल्यावर शस्त्रे टाकून जीवांवातावर समुद्रांत घडपडणाऱ्या लढाऊ खलाशांना वांचविण्याचे काम हे हिंसेचे माणसाला स्वाभाविक प्रेम नाही व प्रत्यक्ष संहाराच्या घडामोडींशी शक्य तेथे तो हिंसा टाळतो, असे निदर्शनास आणून देणारे नाही काय ? शत्रूची माणसे मरत असतील तर मरू देत, त्यांना वांचविणे आपले कर्तव्य नाही, अशी भावना बाळगण्याऐवजी शत्रूची हिंसकता त्रष्ट झालेली दिसताच त्याला आभय द्यावा. त्याचा जीव घेऊं नये, अशी निराळी भावना सनातन धर्माविषे आहे हिंसेच्या लक्षाधीन लक्षण आहे. आणि हे लक्षण

च्या अर्थी मनुष्य अभिमानानें स्वीकारतो त्या अर्थी स्वामाधिक काय, हिंसा की अहिंसा-या प्रश्नाचा निर्णय आपोआपच लागतो.

सामुदायिक झुंज आणि मानवसमाज

मानवसमाजाच्या विकासाचा इतिहास पाहणाऱांना असें आढळून चुकलें आहे, कीं एकदां मनुष्याला समुदायाची झुंज म्हणजे लढाई ही गोष्ट मुळींच ठाऊक नव्हती. अनें बऱ्या कांहीं आगळीक केल्यास बनें त्याच्याशीं व्यक्तिशः झगडावें आणि आपल्या आगळीकीचा निकाल लावून घ्यावा. साधारणपणें मनुष्येतर प्राण्यांत युद्ध ही संस्था आढळत नाही. शिकारीच्या मागे लांडगे कळपानें लागतात; पण शिकार म्हणजे युद्ध नव्हे. एका टापूतील लांडग्यांनीं दुसऱ्या टापूतील लांडग्यावर जमावानें हल्ला केल्याचें उदाहरण सांपडणार नाही. [मुंगी हा एक अपवाद येथें दाखविला जातो.] समाजाला स्थिरता आल्यावर बहुत काळानें शिपाईगिरीचा धंदा उदयास आला असला पाहिजे असा मानवसमाजशास्त्रज्ञांचा एक तर्क आहे. मगच समाजांत जमावानें प्रतिपक्षावर चालून जाणाऱ्या लोकांचा वर्ग निर्माण झाला. जरूरीच्या वेळीं एकत्र जमून प्रतिपक्षाशीं लढावें आणि जरूर संपल्यावर परत आपापल्या घरीं जावें, या स्थितीतून खड्या फौजा उभ्या करण्याचा प्रकार निघाला; जास्तजास्त संहार साधणारी शस्त्रे तयार होऊं लागलीं. तथापि युद्ध किंवा सामुदायिक हिंसा हें मानवाला भूषण आहे, असें आजवर कोणी मानलें नाही. युद्धामुळें लाभपेक्षा हानीच जास्त सोसण्याची पाळी ओढवते, इकडे लक्ष देऊन युद्धें थांबतील कशी या प्रश्नांचा देशोदेशींचे कर्ते पुरुष अगदीं मनापासून नाना तऱ्हेनें अखंड विचार करित आहेत. युद्ध थांबण्याचा सुदिन जेव्हां उगवावयाचा असेल तेव्हां उगवो, तोंवर निदान जरूरीतून जास्त तरी प्राणनाश होऊं देऊं नये, अशा उद्देशानें लढणारीं राष्ट्रें हि शक्य तोंवर वागण्याचा यत्न करतात. सारांश हिंसा हा मनुष्याचा स्वभाव नाही, त्याला शांतताच प्रिय असते. पण स्वार्थीच्या मोहानें तो हिंसेला प्रवृत्त होतो. हिंसा सोडली यासाठीं स्वार्थ सुटतोच असें नाही म्हणून, हिंसेचाचून स्वार्थ साधण्याला उपयोगी पडणारी मनोरचना अस्तित्वांत आवी आणि इढ व्हावी म्हणून म. गांधी

अहिंसेबरोबर इतर कितीतरी आध्यात्मिक गुणांची शिकवण देत आहेत. मनुष्याच्या मूळच्या चांगुलपणावर त्याचा निरसीम विश्वास आहे. त्या चांगुलपणावर शेंकडों वर्षे सांचत असलेला मळ झाडावा अशी त्यांची आकांक्षा आहे.

क्षमा, हिंसा आणि बलशालित्व

हत्यारांची छुंज अहिंसेच्या सूत्रांत बसणारी नाही. शत्रूला जिंकण्यासाठी अहिंसा हत्याराची कांस घरीत नाही. अहिंसेच्या शास्त्राप्रमाणे अहिंसा हेंच शत्रूला जिंकण्याचें शस्त्र ठरतें. विजय संपादण्यास लागणारी बलाढ्यता ज्याच्या ठिकाणी असेल तोच अहिंसा आचरूं शकतो, असें अहिंसेचें आणखी एक अंग आहे. अहिंसा दुर्बळाकरितां नाही. शत्रूचा तडाखा बसल्यावर आपल्या उलट तडाख्यानें शत्रूला लोळविण्याला जो समर्थ असेल त्यानें आपला हात आवरल्यास त्याच्या या कुत्थाला क्षमा म्हणतां येईल. शत्रूला उलट मार देण्याची शक्ति नसलेल्यानें 'जा मी तुला क्षमा करतो' असें म्हटल्यास हा उद्गार साहजिकच हास्यास्पद गणला जाईल. जो न्याय क्षमादि गुणांचा तोच अहिंसेचा. अहिंसेत आत्मक्लेशाला प्रतिबंध नाही. दुसऱ्याचा मार सहन करावयाचा हें वरून दुष्कळेपणाचें लक्षण वाटलें तरी या मार सहन करण्याच्या क्रियेनें फार लोकजागृति सिद्धीस जाते, हें विसरणें योग्य नव्हे. आपला सत्पक्ष आहे, बा खात्रीनें जो पुरुष अन्यायाचे क्लेश सहन करतो, तो आपल्या क्लेशांच्या द्वारे त्या अन्यायाचा तिडकारा उत्पन्न करतो याची साक्ष अनेक सांप्रदायांच्या इतिहासांतून भरपूर दिसते. म. गांधींनी अहिंसेचें निशाण हिंदी राजकारणांत उभारल्यावर बा चमत्काराचा विचार देशोदेशी होऊं लागला व गेल्या २५ वर्षांत याबद्दल कितीतरी पुस्तके इंग्रजीमध्ये प्रसिद्ध झालेली आहेत.

ऐतिहासिक दृष्टीचें महत्त्व.

हिंदी राजकीय तपस्येच्या सिद्धीला अडवून घरणारे आजचे जबरदस्त विघ्न हिंदु-मुसलमानांतील भांडणाचें आहे. काँग्रेसची भूमिका राष्ट्रीय म्हणजे कुणालाहि सहज मान्य होण्याजोगी असतां आज मुस्लीम-लीगनें मतान्तरे करित, मुसलमान समाज हें एक स्वतंत्र राष्ट्र असत्याचा दावा अतिशय दुराग्रहानें मांडण्यापर्यंत मजल मारली आहे. ब्रिटिश राजकर्त्यांचा या बाबतीला तटस्थपणा लीगच्या हट्टाला पोषक ठरत आहे. इतर कित्येक पक्ष लीगच्या बाजूस झुकतांना दिसतात, तर कित्येक लीगचा द्वेषाच्या व त्वेषाच्या वृत्तीनें विरोध करतांना आढळतात. हिंदु-मुसलमान व ब्रिटिश अशा तीन पक्षांनीं हें कोंडें उत्पन्न केलें आहे. गेल्या चार वर्षांत हिंदु-मुस्लीम प्रश्नावर २५-३० पुस्तकें लिहिलीं गेलीं आहेत. त्याशिवाय लहान लहान चोपडी किती असतील त्याची गणती करणें तूर्त थोडें कठिण आहे. हीं पुस्तकें केवळ आजच्या तंत्र्याचा विचार करणारी आहेत. परंतु या तंत्र्याला फुटणारे नवे नवे फांटे मोडून काढावयाचें म्हटल्यास हिंदु-मुसलमानांच्या संबंधाचा सगळा इतिहास पाहणें अवश्य ठरतें. मुसलमान म्हणजे एक निराळेंच राष्ट्र आहे, असें दाखविण्याच्या अष्टाहासांत जो तपशील पुढें येतो त्याचें परीक्षण इतिहासांत शिरल्याखेरीज होणारें नाहीं. नुकतीच गांधी-जीना वाटाघाट झाली, तिच्यामध्ये मुसलमान राष्ट्राची कल्पना देतांना जीनांनीं कित्येक मुद्दे सुचविले आहेत. त्यांना इतिहासांत आधार नाहीं, हें इतिहासाकडे नजर टाकल्याशिवाय गळीं उतरणार नाहीं. सुरेवानें अलीकडे हिंदु-मुसलमान विद्वानांनीं इतिहासाच्या समालोचनाची अनेक पुस्तकें

किहिली असून त्यांत हिंदुस्थानांतील वेगळ्या मुस्लीम राष्ट्रांच्या कल्पनेचें खंडन व्हावें अशा धाटाचें भरपूर विवेचन सांपडतें. ही पुस्तके चालू वादाची प्रत्यक्ष फळे नसली तरी अप्रत्यक्षपणें या वादांतूनच त्यांच्या जन्म झाला, असेंच म्हणावें लागतें. हिंदु-मुसलमानांचें संबंध इतिहासांत कसे होते, हें पाहिल्यानं आजचा प्रश्न सुटतो असें मुचविण्याचा हेतु येथें नाही; त्याला भरीवपणा आणण्यासाठी इतिहासाचें नाव घेतलें जातें. इतिहासाचा इल्लींच्या वादाला पाठिंबा नाही, या वादाची बीजे ब्रिटिशांच्या हिंदी राजकारणांत आहेत, असें ज्ञान होऊन इतिहासाचें भय जावें, एवढाच इतिहासाच्या निरीक्षणाचा उद्देश आहे. इतिहासाच्या अज्ञानानें जसे सध्या लीगचे पुढारी आपल्या मताची तरफदारी करीत असतात तशीच स्थिति त्यांच्या विरोधी पक्षाचीदेखील दिसते; हिंदुस्थानांत मुसलमानांनीं दिग्विजयी या नात्यानें प्रवेश केला. येथे शिरतांच त्यांनीं स्वघर्माभिमानानें हिंदूंचीं देवळे लुटलीं, जमीनदोस्त केली, हिंदूंच्या कत्तली उडविल्या, हिंदु बायकापोरांना गुलाम बनविले आणि हा धुमाकूळ पुढें सतत पांचशें वर्षे चालू होता, अशी एक समजूत मुसलमानासंबंधांतील विरोधाच्या बुडार्शी फार भक्कमपणानें बसत असल्याचा अनुभव येतो. या समजूतीसारख्याच दुसऱ्या कितीतरी समजूती असल्यानें त्यांचा परामर्श घेणें श्रेयस्कर आहे.

दर्यावर्दी अरबांची इस्लामी वस्ती

मुसलमान हा अरबस्तानचा रहिवासी या नात्यानें फार प्राचीन काळापासून हिंदुस्थानांत ये-जा करीत होता. पुढें अरबस्तानला इस्लाम धर्माचीच दीक्षा मिळाल्यावर तो मुसलमान या नात्यानें इकडे जाऊं येऊं लागला. अरब लोक दर्यावर्दी आणि म्हणूनच देशोदेशींच्या मालाची ने-आण करणारा व्यापारी अर्थात् एक प्रकारें कोणत्याहि राज्याच्या उत्पन्नाला हातभार लावणारा यासाठी ते जसे अन्यत्र तसे हिंदू राजांनाही जवळ करण्यालायक वाटावें नांत नवल नाही. मात्र अरब लोक इस्लामी बनल्यानंतर इकडे आल्यावर आपल्या नव्या धर्माप्रमाणें रहातां बावें म्हणून त्यांनीं हिंदू राजाकडून कांहीं विशेष हक्क मागून घेतले व हिंदू राजांनींही आढे वेढे न घेतां ते हक्क देऊं केले. अरबांची आवजांव प्रायः हिंदुस्थानच्या

पश्चिम किनाऱ्यावर साहजीकच जास्त होती. मलबारपासून खंवायतपर्यंतच्या समुद्रकिनाऱ्यावर त्यांच्या वसाहती निर्माण झाल्या व त्यांना कवर-स्तान, मशीद बांधण्याची हिंदुराजांनी परवानगी दिली. न्यायनिवाड्या-करितां कार्यालया नेमणूकी हिंदुराजांनी केल्या. हे दर्यावर्दी व्यापारी अरब येथे राहून लागल्यावर खालच्या जातीतील लोकांनी लगे करीत असत. त्या पासून होणारी संतति मुसलमानच समजली जाई.

हिंदुराजांनी त्यांच्या संबंधांत कसल्याच हरकती उपस्थित केल्याचा दाखला नसला तरी त्यांना समाजाने दूरच ठेवले. ह्यांना हिंदु समाज आर-ल्याच पोटांत जिरवू शकला नाही व यामुळे त्यांची वस्ती निराळेपणाने तेथे बाहून लागली. शक, हूण, इराणी व अरब हे यापूर्वी येथील समाजांत गडप झाले नसतील असे नाही. शक य हूण हिंदु-समाजांत बेपत्ता होऊन गेले. जोंबर इस्लाम सारख्या धर्माचा उदय झाला नव्हता तोंवर असे बाहेरचे समाज हिंदु समाजांत मिसळून जाण्याला प्रत्यवाय नव्हता. कोणी सूर्याचे तर कोणी अग्नीचे उपासक असल्यामुळे हिंदूंना त्यांच्याकडे भेदवृत्त्या तीव्र कटाक्षाने पाहण्याची गरज नव्हती. ख्रिस्ती धर्माचा जन्म होण्यापूर्वी मूर्तिपूजा, यज्ञ इत्यादि प्रकार सार्वभौमिक होते. ख्रिस्ती धर्माने इतर धर्मांच्या-विषयीचे असहिष्णुत्व प्रथम सर्वांच्या प्रत्ययास आणून दिले. इस्लामने या असहिष्णुत्वाला आणखी तीक्ष्ण धार चढविली. तथापि हिंदुस्थानाकडे स्व-धर्मप्रसारक दिग्विजयाच्या प्रेरणेने मुसलमानांची चढाई होण्यापूर्वी केवळ व्यापारा खातर येणाऱ्या मुसलमानांनी आपल्या धर्माच्या गरजा भागतील अशा सवलती येथील राजाकडून मिळवून घेण्याची पद्धति अव-लंबिली होती. त्यांची संख्या कशी वाढत गेली याचे दिग्दर्शन वर केले आहे. व्यापारी मुसलमान धर्मप्रसार करीत नसले तरी इस्लामचे मिशनरी हिंदु-स्थानांत लवकरच आल्याचा पुरावा आहे.

हिंदी मुसलमानांतल तट आणि हिंदूंची धर्मशायिलता

हिंदी मुसलमानांत पुष्कळ तट आहेत. त्यांतले काही इस्लामी धर्म-प्रसारकांनी उत्पन्न केलेले आहेत. सर्वात जुने मुसलमान या धर्मप्रसारकांचे अनुयायी असून ते आजसुद्धा इतरांहून आपला थोडासा निराळेपणा राख-

ण्याला जपतात. कांहीं तट जसे फार जुने आहेत तसेच कांहीं अर्वा-
चीन आहेत. मुंबईतील 'खोजा' या नावाने ओळखले जाणाऱ्या लोकांचे
इस्लामी धर्मांतर अगदी अलीकडच्या काळांतील आहे. पण बोहरी समाज
त्यांच्याहून फार जुना आहे. वहाबी व अहमदीया पंथ गेल्या शतकांतील
आहेत. सरहद्दीवरील हिंदु समाजांत त्या काळी घर्माचा अभिमान इतका
शिथिल होता की, सिंध प्रांताच्या बाजूस बऱ्याच छोट्या छोट्या राजांनी
सरहद्दीपलीकडील मुसलमान राजकर्त्यांच्या स्नेहाखातर नवा धर्म स्वीकारल्या-
चा पुरावा इतिहासांत आहे. महमदखान कासिमाने सिंधच्या दाहीर
राजावर हल्ला केला तेव्हां या हिंदू राजाच्या सैनिकांत मुसलमान असल्याचे
इतिहास सांगतो. हे मुसलमान वर सांगितलेल्या प्रकाराचे प्रतिनिधि
होत. सातव्या शतकांत या देशामध्ये धर्मविषयक अनास्था इतकी माजली
होती की, एकाच कुटुंबांत बाप वैदिक धर्माचा अभिमानी असल्यास त्याच्या
मुलांपैकी एक बौद्ध तर दुसरा जैन असण्याला प्रतिबंध नव्हता. मुसलमानी
तवारिखांतून अशा स्वरूपाचे निर्देश आहेतच, पण 'कथा-सरित्सागर' या
ग्रंथांतही या धार्मिक अव्यवस्थितपणाचे दाखले आहेत. धर्मांतर हा ज्याच्या
त्याच्या सुखसोयीचा किंवा लहरीचा खेळ होऊन बसल्यावर इस्लामला
चंचुप्रवेश करण्याला कसलीच अटक नव्हती. एकाद्या इस्लामी साधूने हिंदु-
स्थानांत येऊन आपल्या धर्माचा उपदेश सुरू करतांच तो धर्म लोकांना
एकदम प्रिय व्हावा, याचा अर्थ त्यांत हिंदु धर्माच्या तुलनेने जास्त ग्राह्यांस
दिसण्याइतका येथील धर्म गंजलेला होता असाच तर्क करावा लागतो. ही
वेळ बौद्धांच्या अपकर्षाची होती. वेदाभिमानी ब्राह्मणांनी त्यांचा हात धुऊन
मिळता पुरविला होता. सिंध, अफगाणिस्तान हे बौद्धांच्या प्रभावाखालचे
प्रदेश असून तेथून ते मध्य आशियांत संचार करित असत. अरबांना त्यांचा
परिचय होता. सिंधांत जेव्हां ब्राह्मणांनी त्यांची लांडगेतोड चालविली तेव्हां
त्यांनी मुसलमानांना मदतीची हांक दिल्याची आख्यायिका आहे. दुसरी
आख्यायिका दाहीरच्या राज्यातील चाचे लोकांनी सिंहलद्वीपाकडून इराणांत
जाणाऱ्या मुसलमानांची तारखे पकडून ती लुटल्यामुळे इस्लामी अरबांनी
दाहीरच्या राज्यावर चढाई केली अशा रोखाची आहे. दाहीर हा जातीने
ब्राह्मण होता, हे कथांत ठेवणे बरे.

इस्लामी आक्रमण आणि 'जीझिया'

हिंदुस्थानांत राजकीयदृष्ट्या विजय मिळविण्याच्या इच्छेने ८ व्या शतकाच्या प्रारंभी इस्लामच्या सेना धावून आल्या. त्यानंतर शे—सव्वाशे वर्षे हिंदुस्थानांत सामसूम राहिली. ११ व्या शतकांत महम्मद गझनीच्या चाडींनी उत्तर हिंदुस्थानचा बराच भाग सत्तावून सोडला. या प्रसंगी महम्मदाच्या सेनेत मुसलमानांप्रमाणेच मुसलमानैतरांचा फारच मोठा भरणा होता. महम्मदाच्या काळांत सगळे अफगाण मुसलमान झालेले नव्हते. महम्मदाचे नंतर त्या देशाची सारी प्रजा इस्लामच्या ताब्यांत गेली. महम्मदाने पंजाबाचा कांही भाग आपल्या ताब्यांत ठेवला होता. त्यांतील मुसलमान अंमलदारांनी आपली जबाबदारी नीट न पाळल्यामुळे त्यांना शिक्षा देण्याकरितां एका 'तिलक' नांवाच्या हिंदू सरदाराची नेमणूक झाली व त्याने अपराधी मुसलमानांचे हात पाय कापून शिक्षा केल्यामुळे कडव्या मुसलमानांना या काफराचा अतिशय राग आला व त्यांनी गझनीच्या दरबारांत गाव्हारे पोंचविले. त्या वेळी 'तिलका'चे कृत्य योग्य होते असा दरबाराने निकाल दिला व काफराची बाजू राखली ! महम्मदाने देव फोडण्याचा व देवळे लुटण्याचा धडाका लावला होता. महम्मद कासमाने देव देवळांची नासधूस व लूट केली; पण हिंदू समाजाने 'प्रजा' होऊन राहण्याचे कबूल केल्यावर महम्मद कासम कोणत्याहि प्रकारे त्यांच्या वाटेस गेला नाही. परधर्मी लोक जर 'धिमी' (प्रजा) होण्याला तयार असतील तर त्यांच्याकडून 'जीझिया' कर घ्यावा व त्यांचे संरक्षण करावे, असे इस्लामी राज्यकर्तृत्वाचे एक कलम होते. धिमीच्या धर्माला उपद्रव देऊ नये, असा दंडक मुसलमान राज्यकर्ते पाळीत असत. महम्मद कासमाने या कलमाप्रमाणे वागणूक केली. महम्मद गझनीला धनाची अपेक्षा असल्यामुळे त्याने 'धिमी' व शत्रुत्वाने वागणारे हिंदू असला प्रपंच मनांत फारसा येऊं दिला नाही. देवळे लुटण्याचा व देव फोडण्याच्या प्रघाताचा पाया त्याने घातला. व यावरून अरबी व इतर ठिकाणाचे मुसलमान बांमधील फरक लक्षांत येणार आहे. अरबी मुसलमान महम्मद पैगंबर व त्याचे सहकारी यांच्या खास परंपरेंत वाढलेले असल्यामुळे ते स्वधर्माचे आचरण ज्या चोखपणाने करीत होते, तो चोखपणा इतर देशांतील मुसल-

चालत असले पाहिजे हे समजावला उशीर लागत नाही. असे बांधकाम ज्याअर्थी निर्विघ्नपणे शेवटास जात असे त्याअर्थी त्या मशीदीच्या आस-पासचे हिंदु मुसलमानांना किती भीत असत हे निराळे सांगायचास नको.

इस्लामी अत्याचार आणि तत्पूर्व हिंदी शोर्टिंगशाही

धर्मप्रसार हे मुसलमानांच्या पराक्रमाचें मुख्य ध्येय होतें. त्यांच्या पराक्रमांत क्रूरपणा होता. योच्या लोकांनिशी दुसऱ्या देशांत घुसल्यावर तेथील जनतेमध्ये आपल्या शौर्याची दहशत उत्पन्न करणे एकप्रकारें अवश्यच ठरतें. जिकलेल्यांच्या अनन्वित हालअपेष्टा करून त्यांना आपली घास्ती वाटावयास लावणें व त्या घास्तीच्या जोरावर त्यांच्यांमध्ये 'आलिबा भोगासी असावें सादर' अशी अगतिकत्वाची वृत्ति निर्माण करणें, हे व्रत आज विसाव्या शतकांत सुधारलेले म्हणविणारे युरोपियन देशहि जर अंमलांत आणतात, तर ज्या काळीं गवत व मनुष्य यांची योग्यता सारखीच मानली जात होती, त्या काळीं जितांच्या कत्तली जेत्यांनीं उडविल्यास त्याबद्दल त्यांना नावें ठेवण्यांत इंशील काय ? शत्रूशीं क्रूरपणाचा व्यवहार फक्त मुसलमानच करीत होते व हिंदूंना त्याचा परिचय नव्हता, असेंहि म्हणत; वेत नाही. जिकलेल्या राजांचा यश करणाऱ्या जरासंधाचें नांव जोंवर हिंदूंच्या इतिहासांत कायम राहिल तोंवर हिंदीतरांच्या क्रूरपणाचीं रडगाणीं व्यर्थच होत. राक्षस, दैत्य, दानव हे अतिप्राचीन म्हणून त्यांना वगळून गेल्या हजार वर्षांमागच्या मुसलमान पूर्वकाळांत नजर टाकल्यास हिंदूंच्या क्रूरपणाचीं कृत्यें कितीतरी दाखवितां येतील. मुसलमानांचीं राज्यें होण्यापूर्वी हिंदुस्थान देश कितीतरी लहानमोठ्या राज्यांनीं विभागलेला होता. हीं राज्यें आपसांत निरंतर झगडत होती. तो झगडा धर्माचें किंवा नीतीचें भय बाळगून चाललेला होता, असा भ्रम बाळगण्याचें कारण नाही. दुसऱ्याला हारवून आपला उत्कर्ष साधण्यासाठीं जर लढावा चालत तर त्यामध्ये क्रूरपणा असावा हें सरळ आहे. पण मुसलमानांपूर्वीचा इतिहास बहुतांशी विचारलेला असल्यामुळे फक्त मुसलमानांच्या इतिहासाचाच विचार जास्त होतो आणि हिंदूंनीं सारखा जिकडे तिकडे धडकून मार लाव्याचें त्यांचा चालविल्यामुळे मुसलमानांच्या पराक्रमांतील क्रूरपणाची बाजू निरंतर

डोळ्यांपुढें येऊन मुसलमानांविषयी बहुधा एकतर्फी निष्कर्ष काढण्यांत येतो. प्राचीन हिंदू अहिंसा-धर्माचे पुतळे नव्हते, एकमेकांचा पाडाव करतांना ते क्रूरपणाला कसलीच मर्यादा घालीत नसत, याची प्रत्यंतरे मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासांतून हवी तेवढी काढून दाखवितां येतील. मासल्यासाठी काश्मीरच्या ' राजतरंगिणी ' नामक ग्रंथाचें नांव दाखल करण्याला हरकत नाहीं. राजकारणांत किंवा धर्मप्रकरणांत प्रतिपक्षाशी क्रूरपणानें वागावयाचें हा मानवी स्वभावाचा अनादि नियम असून त्याचा अंमल हिंदू समाजाच्या व्यवहारांतहि भरपूर होता. धर्मकारणाच्या उल्लेखानें बुजण्याचें कारण नाहीं. बौद्धांशी वागताना वैदिक हिंदूंनी नीतीचे धरबंद पाळले असें मानण्याला अपवाद सांपडणें शक्य आहे.

जनानखाने—मुसलमानांचे आणि हिंदूंचेहि !

मुसलमानांनी आपल्या जनानखान्यांत हिंदू स्त्रिया भरल्या, यामुळें मुसलमानांच्या संबंधात फार सावधगिरीनें आणि जपून वागलें पाहिजे, असा इशारा हिंदु-मुसलमान प्रकरणांच्या चर्चेत बोलण्याचा प्रघात आहे. मुसलमानांना स्वधर्म वाढविण्याचें हिंदू स्त्रिया हें एक साधन वाटत होतें. शत्रूंच्या स्त्रियांची धर्मासाठी नसली तरी सूडाच्या भावनेनें विटंबना करण्याची पद्धति हिंदू इतिहासाला अपरिचित नाहीं. शत्रूंच्या स्त्रियांना आपल्या राणी-वाल्यांत आश्रय देण्याचा रिवाज हिंदूंना माहीत होता. बायकांनी गजबजलेले अंतःपुर हें राजाच्या ऐश्वर्याचें एक अंग समजलें जात असे. राम एकपत्नीव्रतानें आमरण राहिला, पण त्याच्या पित्याचें अंतःपुर शेंकडो स्त्रियांनीं घसलेलें होतें. रामानंतरच्या अवतारांनें स्त्रीसंग्रहाची पराकाष्ठा केल्याचें प्रसिद्धच आहे. पुराणांतलेच नव्हे तर मध्ययुगीन इतिहासांतले हिंदूराजे त्या अवताराचा किता गिरवीत होते. आजहि हिंदू राजांचे जनानखाने एकुलत्या एक बायकोपुरतेच असतात असें म्हणतां येणार नाहीं. मुसलमान वेगळ्या धर्माचे एवढ्याचसाठी त्यांच्या जनानखान्याबद्दल विपरीत ग्रह करून ध्यावयाचा असल्यास गोष्ट निराळी, पण त्यांच्या जनानखान्यावरून त्यांच्याविषयी विपरीत ग्रह करून ध्यावयाचा असेल तर हिंदू

मानांत उतरलेला नव्हता. तुर्कामध्ये त्याची जाणीव फारच कमी होती. महम्मद कासम अरब व महम्मद गझनी तुर्क यामुळे दोघांच्या व्यवहारांत भेद दिसतो. या भेदाचें ज्ञान पुढील इतिहासाचें निरीक्षण करतांना उप-योगी पडल्याशिवाय रहात नाही. त्या इतिहासाकडे बळण्यापूर्वी इतर कांहीं गोष्टींचा उलगाडा करणें प्राप्त आहे.

मुसलमानांनीं देवदेवळांचा विध्वंस केला, ही घटना हिंदूंना उद्वेगजनक वाटते. मुसलमान हिंदूंच्या कत्तली करित, त्यांच्या बायकापोरांना लुटीच्या माळाबरोबर गुलाम म्हणून घेऊन जात; या गोष्टी चीड आणणाऱ्या ठरतात. जीक्षिया कराविषयी जेव्हां विचार केला जातो, तेव्हां हिंदूंच्या विटंबनेचा तो पुरावा समजून निष्कर्ष काढण्यांत येतो. जीक्षियाचें खरें स्वरूप वर सांगितलेंच आहे. मुसलमानांकडून संरक्षण होण्यासाठी तो कर भरण्याची पाळी हिंदूंचा आली. हिंदूंच्या कमकुवतपणाचा हा भूदंड होता. संरक्षणाचा मोबदला या दृष्टीनें या कराकडे पाहिल्यास 'जीक्षिया' हा शब्द ऐकतांच ज्या भावना सहज उद्भवतात त्या उद्भवण्याला अवकाश रहात नाही. लढून विजय संपादण्याचें सामर्थ्य नाही, धर्माखातर मरून जाण्याची तयारी नाही, अशा अवस्थेत 'जीक्षिया' चें त्राण हिंदूंनीं पत्करलें. या त्राणानें हिंदूंचा जीव बचावला, एवढेंच नव्हे, तर धर्मविषयक त्रास टळला. 'जीक्षिया' देणारांना प्रत्यक्ष मुसलमानांच्या मानानें आर्थिकदृष्ट्या कांहीं फायदे होत असत, परंतु त्यांचा विस्तार येथें नको.

देवळांची मोडतोड आणि हिंदूंची जबाबदारी.

देव आणि देवळें यांच्यावर इस्लामची वक्र दृष्टि बळण्याचें प्रमुख कारण म्हणजे त्यांच्या ठिकाणीं सांठविलेली अफाट संपत्ति हें होय. ही द्रव्याची भांडारें लुटण्याचा मोह मुसलमानांना व्हावा, यांत चमत्कार नाही. राजाच्या तिजोरीचा रितेपणा घालविण्यासाठीं देवळांच्या संपत्तीवर हात टाकायला प्रत्यक्ष हिंदू राजेही कचरत नसल्याची तुरळक उदाहरणें इतिहासांत आहेत. अरबी मुशाफरांनीं कितीक देवळांच्या ऐश्वर्याची जी वर्णनें केलेली आहेत, तीं आज वाचतांनाहि डोळे दिपतात. मग ज्यांनीं तें ऐश्वर्य पाहिलें त्यांची काय दशा झाली असेल तें कल्पनेवरच सोंपवि-

लेलें बरें. अगणित द्रव्याच्या राशी विनचूक हातीं लागण्याची ही स्थळें मुसलमानांच्या पदरी दुहेरी लाभ टाकणारी होती. देवदेवळांच्या विध्वंसानें धार्मिक पुण्याई गांठीस पडून, पुनः प्रचंड द्रव्यार्जन या दुहेरी लाभाने घनी होण्याची संधी मिळेल. देवळांच्या लुटीला मुसलमानांबरोबरच्या हिंदू फौजा प्रतिकूल नसल्याचे दाखले आहेत. हिंदूंची ही अप्रतिकूलता त्यांच्या धर्माभिमानांवर प्रकाश टाकणारी आहे. फार जुनी उदाहरणें नकोत. पेशवाईतील एक उदाहरण पुरेसे आहे. पानिपतच्या लढाईनंतर नानासाहेब पेशव्यांच्या पश्चात् राघोबा-माधवरावांचा बखेडा चालू असतां निजामाचें लष्कर पुण्याच्या शेळानें निघाले. वाटेंत गोदावरीच्या कांठीं कांहीं तीर्थस्थळे लागली. त्यांची मोडतोड व लूट त्या लष्करानें विनदिकत केली ! त्या लष्करांत हिंदू शिपायांची व सरदारांची कमतरता नव्हती. त्यांचा या प्रकारांत हात नव्हता असें क्षणभर मानलें तरी त्यांच्या डोळ्यांदेखत हा प्रकार चडला यांत संशय नाही. राघोबानें याबद्दल निजामशाही लष्कराच्या हिंदूंना दोष लावून निषेध केल्याचा दाखला पेशवे-दप्तरांत आहे. देवळांच्या बाबतींत मुसलमान राजांच्या हिंदू शिपायांची एक मोठी सोब होती. देवळांची लूट मुसलमान राजांच्या नांवावर खपून जात असे. फौजेतील हिंदू शिपायांना त्या निमित्त मुद्दाम कोणी जबाबदार मानून त्यांची हजेरी घेईल असा संभवच नव्हता. मुसलमानी रिसाबतीत हिंदू मनानें किती अष्ट झाले होते याचे पुष्कळ दाखले सहज ध्वानांत बेजारे आहेत. देवदेवळांच्या बगस्वी रक्षणाची कुंवत हिंदूंमध्ये नव्हती हें तत्त्व महम्मद कासीमच्या स्वारीनें जें एकदां सिद्ध केलें तें कधींच बदललें नाही. पेशवाईत अंजिन्वाच्या शिद्यांनी मराठ्यांच्या राज्यांत घुसून देवळांच्या नाशाचे व ब्राह्मणांना बाटविण्याचे प्रयोग पुष्कळदा केले. हैदर टिपूंनी खाली दक्षिणेंत असाच धुमाकूळ घातला. शिंदी अथवा हैदर-टिपूंच्या फौजा एकजात मुसलमानांच्या होत्या असें समजण्याला आधार नाही. मग हिंदू दैनिक प्रतिकार कां करीत नसत? या प्रश्नाचें उत्तर दोन तऱ्हांनी मिळतें. एक तऱ्हा जबाबदारीचा अभाव व दुसरी तऱ्हा ' जबाबी खावी पोळी, स्वाबी बाजबाबी काळी ' या म्हाणीनें स्पष्ट होणारी आहे. पाडलेल्या देवळांच्या जागी मशीदी बांधून जात असत, या मशीदींचा आकार पाहिल्यास त्यांचें बांधकाम महिनोगणती

इस्लामी राजवटीचा प्रारंभकाल

मुसलमानांचे राज्य स्थापन झाल्यावर पहिली पन्नास पाउणशे वर्षे त्यांनी स्वघर्माचा जो उन्माद व्यक्त केला तो पुढे मंदावत गेला. हिंदूंची देवळे पाडणे व लूट करणे हा प्रकार प्रायः हिंदूंना जिकून त्यांना निपचीत पाडण्याच्या उपायांतला होता. तथापि हिंदूंनी या उपायासमोर कायमच नमतं कधीच घेतलं नाही हे सुद्धां तितकेंच खरें आहे. या धुमाकुळांत पुष्कळ हिंदू बाटून जात असत व तेवढे मुसलमानांचे बळ वाढत असे. राज्याची मालकी याप्रमाणे मुसलमानाकडे गेली तरी सगळा कारभार चालविण्याची घमक मुसलमानांत नव्हती. यामुळे बहुतेक सर्व जमाबंदीचे खाते हिंदूंच्या हाती राहिले, अर्थात् या खात्याचा लेखनव्यवहार देवनागरी लिपीत व्हावा, हे स्वाभाविक आहे. दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे नाण्यावरील देवनागरी मजकूर हा होय. कडव्यांतले कडवे समजले गेलेले सुलतानसुद्धां आपल्या नाण्यांचा हिंदू प्रजेत मान रहावा यासाठी नाण्यांच्या एका बाजूस श्रीपूर्वक आपले नांव आणि इतर मजकूर कोरीत असत. न्यायखात्यांत हिंदूंच्या भाषेत [हिंदीत] वादीप्रतिवादीचे म्हणणे टिपले जात असे व कार्जीच्या निकालांतून हिंदीचा उपयोग होई.

जातीपेक्षां प्रांताभिमान बळावला !

दिहलीच्या सुलतानशाहीचे १३५० च्या सुमारास तुकडे होऊन बंगाल, माळवा, गुजरात, महाराष्ट्र, खानदेश या प्रांतांमधून स्वतंत्र मुसलमान राज्ये उदयास येऊन जेमतेम दीडशे वर्षे टिकली. उत्तरेकडून मोंगल बादशाहीच्या विस्ताराच्या लोंढ्यांत तीं नंतर बुडून गेलीं. ही स्वतंत्र राज्ये आपसांत लढत होती, परंतु मुसलमानांची संख्या कमी म्हणून त्यांना हिंदूंच्या साह्याने लढावे लागत होते. या स्थितीने हिंदु-मुसलमानांत प्रांतिक अभिमान जागृत झाला. जे जे हिंदू ते ते तिरस्करणीय ही वृत्ति माबळून सुलतानांच्या हिंदू बायकांची हिंदू नात्रे कायम राहिल्याचा देखावा या जमान्यांत दिसतो. माळव्यांत जसे एका मेदिनीराव नांवाच्या रजपुताचे प्राबल्य वाढले तसेच अन्यत्र काही हिंदूंचे वाढले होते. सुलतानांच्या अंग-रक्षकाचे काम मोठ्या विश्वासाने हिंदूंकडे सोंपविले जाण्याचा प्रघात पडला.

प्रांतिक अभिमानाचें उदाहरण अहमदनगरच्या निजामशाहीमध्ये बऱ्याच वेळां दिसतें. हिंदुस्थानांतील मुसलमानांला परदेशी-इराणी तुर्की मुसलमानांविषयी प्रेम वाटत नसे. आपण अस्सल व बाटगे कमअस्सल अशा भावनेनें हे परदेशी मुसलमान हिंदी मुसलमानांना तुच्छतेनें वागवीत असत. दक्षिणेंतल्या मुसलमानांना उत्तर भारतीय व परदेशी असे दोन्ही प्रतीचे मुसलमान धोक्याचे वाटत. त्यांचें प्रस्थ माजलें की दक्षिणी मुसलमान बंडाळी करूं लागत व या बंडाळीला दक्षिणी हिंदूंची मदत असे. परदेशी व उत्तर हिंदुस्थानांतील मुसलमानांच्या महाराष्ट्रीय मुसलमानांनी कत्तली उडविल्याचे दाखले आहेत. १३५० ते १५०० च्या दरम्यान हिंदु-मुसलमानांचा कलह चालू होता, पण हिंदू निराळे व मुसलमान निराळे हा विभक्तपणाचा दंश न्हास पावत होता.

फकीर-अवलिये आणि साधुसंत

धर्माच्या नांवावर चालणारा रक्तपात बंद करावा या उद्देशानें मुसलमानांचे अवलिया फकीर व हिंदूंचे साधुसंत सारख्याच स्वरूपाचा यत्न या काळांत करीत होते. या विषयाची इतिहासानें आजवर उपेक्षा केली असली तरी त्याचें महत्त्व कळूं लागलें आहे. 'मजहब नहीं सिखाता आपसमें बैर रखना । हिंदी है हम, वतन है हिंदोस्ता हमारा ॥' हें वचन सर महमद इकबाल याचें आहे, पण त्यांत व्यक्त केलेली भावना आपला अंमल चौदाव्या शतकापासून गाजवूं लागली होती. मुसलमानी धर्मांत ध्यानयोग सूफी पंथानें आणले व हिंदू साधुसंतांनीं वेळेप्रसंग ओळखून हिंदू धर्माला भक्तिमार्गावर आणलें. या मार्गास हिंदू आचारविचारांना नवें रूप मिळालें. त्यांत पुष्कळसा भाग मुसलमानांच्या अनुकरणाचा आहे. देशभर जोडीनें राहणाऱ्या हिंदू-मुसलमानांतलें वैषम्य निघून जाण्याला संत व फकीर यांचा उद्योग कारणीभूत झाला. मुसलमान राम, कृष्ण या देवतांच्या भजनीं लागले. मुस्लिम पीरांची पूजा हिंदू करीत सुटले हें निराळें सांगावयास नको. या विषयाचा तपशील पुष्कळ आहे, पण तो सांगण्याचा मोह आवरणें दृष्ट आहे.

राजांच्या अंतःपुरावद्दल तसाच ग्रह करून घेण्याला हरकत कोणती ? 'स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि'—एखादी स्त्री उत्तम वाटल्यास तिच्या कुळाची दर-कार बाळगून नये ही मनून हिंदू राजांना दिलेली सवलत काय सुचविते ? आपल्याच वर्णांतली किंवा सत्कुळांतलीच स्त्री राजानें जवळ करावी, असें बंधन पाळण्याची राजाळा आवश्यकता नाही, असा या सवलतीचा अर्थ आहे. वर्ण, देश, कुळ पहायला नको, सौंदर्य असलें की पुरें, या सवलतीचा फावदा हिंदु राजांनी घेतल्याची उदाहरणे आहेत. एकाच उदाहरणानें या विषयाचा उलगाडा होईल.

राणकदेवीचा वृत्तान्त

गुजराथच्या सिद्धराज जयसिंग नामक मोठ्या विख्यात राजानें [अकरावें शतक] एका कुंभकार कन्येच्या प्राप्तीसाठीं जो पराक्रम केला तो लोकश्रुत आहे. राणकदेवी ही जुनागडच्या [गिरनारच्या] राज्यांतली एका कुंभाराची मुलगी, तिचें सौंदर्य सिद्धराजाच्या चारणांनीं एकदां वाखाणलें. 'तुझ्या अंतःपुरांत राण्यांचा तोटा नाही, पण राणकसमोर त्या सगळ्या अगदीं तुच्छ वाटतात,' हा चारणांचा अभिप्राय ऐकून राजा तिच्या प्राप्तीसाठीं अत्यंत आतुर झाला ! तिकडे चारणांच्या उपद्रव्यापाची बातमी लागतांच त्या कुंभारानें ही मुलगी आपल्या राजाला अर्पण केली. सिद्धराजानें गिरनारचा राजा रायखेंगर याच्याशीं त्या मुल्लेसाठीं युद्ध आरंभलें. बारा वर्षे हें युद्ध चालून शेवटीं रायखेंगर धारातीर्थी पडला व राणकदेवी सिद्धराजाला मिळण्याचा मोकाला. युद्धाच्या बारा वर्षांत तिला दोन मुलगे झाले होते. सिद्धराजाला राणकदेवीच्या लेकरवाळेपणाची पर्वा वाटली नाही. तिनें आपलें अंतःपुर शोभवावें ही त्याची आकांक्षा कायम होती. राणकनें वशा व्हावें म्हणून स्वानें तिचे दोन्ही मुलगे तिच्यासमोर ठार मारले किंवा मारविले. तरीहि तिचें मन वळेना. तिला तो आपल्या राजधानींत बेऊन आला तरी तिचें मन बावचळलें नाही. स्वतःविषयी ती पूर्ण विरक्त असल्याचें पाहून राजानें तिला बघेच्छ वागण्याची परवानगी दिली. तेव्हां ती सती गेली ! हिंदूंच्या परस्त्रीविषयक अनासक्तीची, दाक्षिण्याची, सद्यतेची बाहून जास्त परिणाम-

कारक साक्ष कोणती सांपडणार ? इतिहासज्ञांना अशा आणखी बऱ्याच हकीकती आठवतील. सिद्धराजाचा कथाभाग हिंदु नरेश सद्गुणसंपन्नतेचे पुतळे नव्हते, इतकें पटविण्यासाठी नमूद केला आहे.

हिंदुंच्या इस्लामी स्त्रिया

इस्लामधर्म हिंदू धर्माच्या अगदी उलट. वास्तविक असल्या धर्मातील स्त्रियांच्या संसर्गानें हिंदूंच्या वैदिक पवित्रतेला काळोखी लागली पाहिजे. कुणी असें समजत असतील की, मुसलमान बायकांचा वारासुद्धां हिंदु पुरुष आपल्या अंगाला लागूं देत नसावेत. पण इतिहासाच्या पोटांत विलक्षण सत्यें सांठविलेलीं आहेत. पुष्कळ हिंदु राजे व जहागिरदार मुसलमान स्त्रियांना आपल्या महालांतून अतिशय आपुलकीनें आश्रय देत असत. मुसलमान बादशहांना याचा सुगावा लागला म्हणजे ते या राजे-जहागिरदारांना पकडून आणून तंबी देत असत. तंबी मिळाल्यावर मुसलमान बायकांना सोडून द्यावें लागे. एका प्रसंगी एका हिंदु ठाकुरानें मुसलमान बायकांना सोडण्याचें नाकारलें तेव्हां बादशहानें त्यास ठार मारलें. राजेरजवाड्यांतच नव्हे, तर सामान्य जनतेमध्ये देखील मुसलमान स्त्रिया पदरी बाळगण्याची रीत कांहीं जागीं रूढ होती. जहांगीरच्या दृष्टोत्पत्तीस ही रीत आल्यावर त्यानें मुसलमान स्त्रियांना सोडून देण्याचा हुकूम फर्माविला. ज्यांना या बायका सोडावयाच्या नसतील त्यांनीं इस्लामची दीक्षा घ्यावी अशी या हुकुमांत सवड ठेवलेली होती. पुष्कळांनीं स्त्रीत्यागाऐवजी इस्लामचा स्वीकार केला. स्त्रीत्याग केला नसता तर प्राणत्यागाची पाळी ओढवणार होती. इस्लामला शरण जातांच स्त्री व प्राण हीं दोन्ही जागच्या जागीं राहिलीं. या उदाहरणाचें एक तात्पर्य फार उघड आहे. इस्लाम धर्माचा व त्याशी संबंध असणाराचा तिटकारा हिंदूमध्ये उत्कट नव्हता असें तें तात्पर्य आहे.

मुसलमानांच्या कारकीर्दीतील हिंदु मुसलमानांच्या संबंधांत आणखी किती तरी वरच्यासारख्या गोष्टी सांगतां येतील, परंतु त्यांचा मोह सोडून शतकवारीनें कसकसे उभयपक्षां शिथल्यंतर होत गेले याची थोडक्यात माहिती देऊन चालू प्रश्नाकडे वळणेंच स्थलसंकोचास्तव योग्य आहे.

वेधून टाकलें होतें. अखेरीस इंग्रजांच्या ताब्यांत सारा देश गेला व हिंदु-मुसलमानांच्या प्रभावीक पूर्वीची खपली पडून तो चिषळविण्यांत आला.

अरबी भाषेंतील हिंदी राष्ट्रगीत

तेराव्या शतकाच्या सुरवातीपासून १८ व्याच्या प्रारंभापर्यंतच्या पांचशें वर्षांत मुसलमान राज्यांची उलथापालथ हिंदुस्थानांत सारखी चाळली होती. पण आपण हिंदुस्थानचे रहिवाशी आहों, ही भावना या काळांत मुसलमानांमध्ये पक्की रुजून गेली होती. हिंदुस्थान हीच आपली जन्मभूमि असें मुसलमान समजत होता. याचे परिणाम अनेक प्रकारे अभ्यासकांच्या दृष्टोत्पत्तीस येणारे आहेत. येथें एक नवीन हिंदी-इराणी भाषा उदयास आली. इराणी अरबी शब्दांनी नव्याने सरसावलेल्या हिंदी प्राक्तिक भाषांची शोभा वाढविली. किती नव्या नव्या वस्तूंचा हिंदुस्थानाळा परिचय झाला. संगीत, चित्र, शिल्प, वास्तु [इमारती] या कलांना व शास्त्रांना नवें रूप आलें. शिष्टाचारांत क्रांति घडली. मुसलमानांच्या हातून ही घडामोड हिंदुस्थान देश आपलाच या बुद्धीने झाली. हिंदुस्थानाचें मुसलमानांना किती प्रेम वाटत होतें, याचें एक अकराव्या शतकांतलें प्रमाण उपलब्ध आहे. अबू जिलअ सिंधी या नांवाच्या गृहस्थानें त्या शतकांत हिंदी मातृभूमीचें जें स्तवन केलें आहे तें पहिलें ' राष्ट्रगीत ' असें म्हणतां येईल. या कवीजवळ हिंदुस्थानाची कोणीतरी निंदा केल्यामुळें त्याचा जन्मभूमि-विषयक अभिमान खवळून जागा झाला. हें स्तवन अरबी भाषेंत आहे. त्याच्या पहिल्या चरणांत स्वजन्मभूनिंदकाचा त्यानें उल्लेख केला आहे. एकजण भारत व भारतीय धनुर्विद्या यांची युद्धाच्या चर्चेत तारीफ गात असतां दुसऱ्यानें आक्षेप घेतला, असें पूर्ववृत्त निवेदन करून अबू जिलअ सिंधी म्हणतो कीं, हा आक्षेप रास्त नव्हता. पुढें त्यानें जे उद्गार काढले ते असे—मी माझ्या प्राणांची शपथ घेऊन सांगतो कीं हा देश पाणीदार आहे. येथें पर्जन्य वेळच्यावेळीं पुष्कळ पडतो. दूध, धान्य व नानाविध रत्ने यांची प्राप्ति येथील जनतेला पावसामुळें होत असते. ' यानंतर कस्तूरी, कापूर वगैरे सुगंधी पदार्थ; हस्तीदंत, सागवान, चन्दन व इतर सुगंधी वृक्ष त्याचप्रमाणें वाच, सिंह, चित्ते, इत्यादि वन्यश्रावर्ग; नारळासारखीं फळें;

मोर, पोपट, कबूतर, यासारखे पक्षी, यांचा स्तुतिपाठ करून त्यानें तरवार-
भाल्यांची ख्याति सांगितली आहे. भात्यानें सैन्ये हालवितां बेतात व तर-
वारी अशा असतात कीं ज्यांची धार कधींच बोथट होत नाही, अशी या
सिंघची ग्वाही आहे. शेवटीं अशा गुणसंपन्न देशाची जो निंदा करायला
धजेल तो महामूर्खच नको का समजायला, असा त्यानें सवाल टाकला आहे.

बक्रे ईद व बादशहा

दिल्लीचे सुलतान व बादशहा हे हिंदु-मुस्लीम ऐक्याचें केंद्रस्थान बनले
होतें. १८५७ सालीं या ऐक्याचें जे प्रदर्शन झालें ते ध्यानांत बाळगण्याजोगें
आहे. या वेळीं दिल्लीचा बादशहा केवळ नामधारी होता. इंग्रजांच्या
ताब्यांत राहून तो त्यांनीं दिलेल्या तनख्यावर दिवस काढीत असतां हि हिंदु-
मुसलमानांना त्यांच्याविषयी किती प्रेम व आदर वाटत होता, याची साक्ष
पटविणाऱ्या १८५७ सालीं घडलेल्या अनेक विश्वसनीय गोष्टी आहेत.
इंग्रजी राज्याविरुद्ध बंड करणाऱ्या चोहोंकडील फौजा दिल्लीस गोळा
झाल्या व त्यांनीं बादशहाच्या नांवाची द्वाही पुकारून इंग्रजांना सामना
दिला ही एकच मुख्य गोष्ट ध्यानांत आणली कीं, बाकीच्या गोष्टी आपो-
आप सहज गळीं उतरतील. हा बादशहा बंडाच्या वर्षी अतिशय वृद्धावस्थेस
पोंचलेला होता. शिवाय त्याला प्रत्यक्ष राज्यकारभाराचा मुळींच अनुभव
नव्हता; परंतु ज्या वंशांत तो जन्मला व ज्या परंपरेचें त्याला उत्तम ज्ञान
होतें, त्या वंशाचा व परंपरेचा हिंदु-मुसलमानांसंबंधांतला व्यवहार त्यानें
बंडाळीच्या काळांतील लहानशा मुदतीचें हिंदुमुसलमानांचें नेतृत्व स्वीकारतांच
कशारीतीनें निदर्शनास आणला याविषयी एक उदाहरण सांगितल्यास
मुसलमान राजवटींतील हिंदूंच्या स्थितीचा स्वच्छ खुलासा होईल. १८५७
च्या ३ ऑगस्टला मुसलमानांचा बक्रे ईद हा सण होता. दिल्लीच्या बाहेर
इंग्रजांच्या फौजाचें जाळें पसरलें होतें व त्यांतल्या कांही जणांनीं बक्रेईदीतील
गोवधाच्या निमित्तानें हिंदूमुसलमानांमध्ये तेढ उत्पन्न करण्याचा उद्योग
आरंभिला. दिल्लीत दोघां तिघां मुलांनीं गाईं मारण्याची कल्पना काढली व
हा प्रकार झालाच पाहिजे अशी चिथावणी मुसलमानांस दिली. बादशहाच्या
कानांवर ही गोष्ट गेली तेव्हां त्यानें गोवधाबद्दल मनार्थचा हुकूम जाहीर

धर्माची धार कमी करण्याचे प्रयत्न

वर निर्देशिलेल्या कालखंडांत विजयानगरचें साम्राज्य अस्तित्वांत होतें. मुसलमानांच्या पराक्रमापुढें या साम्राज्याच्या स्वामींना पुष्कळदां खालीं मान वांकविण्याचा प्रसंग आला. तेव्हां या साम्राज्याच्या सेवेंत मुसलमानांना स्थान मिळालें. हे मुसलमान आपल्या धर्मबंधूंशीं खुशाल लढत असत. याचा अर्थ हिंदुस्थानांतील अनेक जातीपैकींच आपण एक व जो पोट्यास घालील त्याची नोकरी करावयाची ही वृत्ति मुसलमानांत बळावली होती, असा करावा लागतो. विजापूर, अहमदनगर बेथील राज्यांच्या वतीनें हिंदु सरदार याच वृत्तीनें विजयानगरवाल्याशीं लढत होते. प्रांतिक अभिमानाचा उल्लेख वर आलाच आहे. भाषा, पोषाख आणि रोजच्या व्यवहाराचे इतर प्रकार बाबाबत दोन्ही समाजामध्ये विरोध राहिला नाहीं. मुसलमानांचा पोषाख हिंदूंनीं आपलासा केला. त्या त्या प्रांताची भाषा मुसलमानांनीं आपली मानली. कालचा हिंदू बाटून आज मुसलमान झाला कीं त्याची भाषा कशी बदलणार ? तो जी भाषा बाटेपर्यंत बोलत होता तीच भाषा त्याला पुढें बोलावी लागली. यामुळे प्रत्येक प्रांतामध्ये त्या त्या प्रांताची गुजराथी, मराठी, तामीळ, बंगाली वगैरे भाषा हिंदूइतक्या सफाईनें बोलणारे मुसलमान आढळतात. बंगाली भाषेचे जनक हिंदू नसून मुसलमान असल्याचें प्रसिद्धच आहे. हिंदुस्थानी किंवा उर्दू भाषेचें जन्मस्थान महाराष्ट्र हें तितकेसें प्रसिद्ध नाहीं. ही भाषा मोंगलांच्या काळांत दक्षिणेंतून उत्तरेस गेली. हिंदी भाषेचा आदर मुगल दरबारानें चांगलाच केला. तिची प्रतिष्ठा वाढविणारा खुसरू नांवाचा अल्लाउद्दीन खिलजीच्या दरबारांतील एक अमीर होता. मोंगलाईत तिचा अभ्यास अकबरापासून औरंगजेबापर्यंत सर्वांनीं केल्याचा पुरावा आहे. हिंदू इराणी-अरबीचा अभ्यास करूं लागले. मुसलमान जिज्ञासू संस्कृत भाषेची गोडी चाखण्याची ईर्ष्या बाळगूं लागले. मुसलमान सरदार आगल्या स्मारकावर संस्कृत शिलालेख लिहिण्याची हीस दाखविण्याला कचरेनासे झाले. मोंगल बादशाहीच्या आधीं अशा रीतीनें परस्परांतील ऐक्य बळावत चाललें होतें. हा मनोरंजक विषय विस्तारानें मांडण्याला सवड नाहीं. अकबराच्या काळांतील मुख्य प्रधान नबाब

अबदुर्रहीम खानेखाना यांच्या कवित्वक्रीडेचा एक मासला वाचकांना सादर
केल्याने थोडा कल्पना येईल :

एकस्मिन्दिवसेऽवसानसमये
मै था गया बाग में ।
काचित्तव कुरंगबालनयना
गुल तोडती थी खड़ी ॥
तां दृष्ट्वा नवयौवनां शशिमुखीं
मै मोह में जा पडा ।
नो जीवामि त्वया विना शृणु सखे !
तूं यार कैसे मिले ॥

अर्थ सुबोध असल्याने सहज लक्षांत येईल.

मोंगलपूर्व व इंग्रजीनंतरचा हिंदु-मुस्लीम प्रश्न !

हिंदू-मुसलमान म्हणजे जित-जेता किंवा काफर व इस्लाम हा भेद
बुजवून टाकण्याच्या यत्नाचा आणखी एक दाखला हुमायुनला पळवून
लावणाऱ्या शेरशहा पठाणाच्या कारकीर्दीतील आहे. त्याने देशांत मोठाल्या
सडका व त्यांच्या कडेला विश्रांतीसाठी धर्मशाळा बांधल्या. प्रत्येक धर्म-
शाळेत त्याने हिंदू-मुसलमानांना एकत्र अभिरोधाने राहतां येईल, अशी
व्यवस्था केली होती. राज्यविस्ताराच्या लढाया थांबल्या नव्हत्या, पण
लोकांतले वैमनस्य लढणाऱ्या राज्यांच्याइतकें नव्हतें. औरंगजेबानंतर मोंगल
साम्राज्याचे तुकडे होऊं लागले. अयोध्याप्रांत, रोहिलखंड हे नवे स्वतंत्र
प्रांत उदयास आले. बंगाल, बिहार, ओरिसा, दक्षिणेतील नवी निजामशाही
मराठे, शीख, म्हैसूर, (हैदर टिपू), त्यांतच इंग्रजी अंमलाचा उदय अशा
रीतीने देश विभागला. हिंदू-मुसलमानांतील बेबनाव संपला. मुसलमानांच्या
भोकरांची हिंदूंना लाज वाटेना. मुसलमान हिंदूंच्या तेनातीत नेकीने राखूं
लागले. एकमेकांवर विजय मिळविण्याच्या आवेशांत मुसलमानांनी जुन्या
अत्याचारांची उजळणी मधून मधून चालवावी असा प्रकार दिसतो. पण,
सर्वांचा स्वाहाकार करणाऱ्या इंग्रजांनी हिंदू-मुसलमानांचें धित जास्त

शिकवणीची मुळांतल्यासारखी अंमळबजावणी करण्याची मनीषा त्यांनी धरली. इस्लामच्या इतिहासाचा गौरव गाण्यांत त्यांना घन्यता वाटत होती. इराण, तुर्कस्तान, ईजिप्त, येथील हालचालींचें निरीक्षण करून ह्या देशांतील अर्वाचीन पराक्रम जणूं काय आपलाच अशा भावनेनें ह्यांना पछाडलें. हिंदूंनी पौराणिक व ऐतिहासिक महापुरुषांच्या उत्सवांना ज्या भावनेच्या तृतीयांठी जन्म दिला त्याच भावनेची तृप्ति मुसलमान वरील तऱ्हेनें करून घेऊं लागले. कमालपाशा व रीझाशहा यांच्या कर्तृत्वामुळे हिंदी-मुसलमानांना वाटणारा उत्साह ह्या भावनेचा दर्शक आहे. व खिलाफतीची चळवळ आजकालच्या विक्रमादित्याच्या चळवळीइतकीच ऐतिहासिक पुराव्यासमोर पोकळ ठरणारी आहे. पराक्रम करवत नाही, अशा अवस्थेंत पूर्वजांच्या पराक्रमाचे पोवाडे गाणें हा एकच समाधानाचा मार्ग दिसतो. मुसलमानांनीं त्याच मार्गाचा अवलंब केला. इंग्रजी शिक्षणानें नोकऱ्या मिळूं लागल्यावर तिसरा प्रवाह राज्यनिष्ठेचा उद्भवला. या राज्यनिष्ठेनें ते ब्रिटिश राज्यकर्त्यांच्या हातांतील बाहुलें होत चालले. हिंदूंची स्वराज्यविषयक चळवळ ही मुसलमानांच्या घाताची आहे, असली कल्पना राज्यनिष्ठेच्या अतिरेकाशिवाय संभवत नाही. सर सय्यद हे हिंदुस्थान म्हणजे हिंदूंचें राज्य, हिंदु या शब्दांत मुसलमानांचाही अंतर्भाव होतो, असें इंग्रजांना तोंडावर सांगणारे पुढारी होते, पण काँग्रेसच्या स्थापनेनें तर त्यांची विचारसरणी पालटली. त्यांनीं काँग्रेसपासून अलिप्त राहाण्याचा मुसलमानांना उपदेश केला !

लिपीचें मूळ, आणि वाढलें दंग्यांचें खूळ.

अलिगड कॉलेजच्या द्वारे मुस्लिम जनतेला अलग करण्याची खटपट होत असतां संयुक्त प्रांताच्या ले० गव्हर्नराने नागरी लिपीचें प्रकरण सुरू केलें. जमाबंदी [रेविन्यू] व न्याय या खात्यांतून उर्दू लिपीनें काम चाललें होतें. मराठीच्या मोडी लिपीप्रमाणें उर्दू लिपी जळद किहिण्याला उपयोगी म्हणून, मुसलमानांनं नव्हे तर एका महामान्य हिंदूनें—राजा खडर-मळानें तिचा बरील खात्यांतून प्रवेश करून दिला. तेव्हापासून उर्दूविषयी कुणाकाहि दिक्कत वाटली नाही, ती या इंग्रज गव्हर्नराला वाटली !

हिंदूंनी उर्दूविरुद्ध चळवळ केली, मुसलमानांना हिंदूंचा संशय घेण्याला हे एक नवें कारण उत्पन्न झालें. रोव्हिन्यू व न्याय खात्यांतून मुसलमानांची हकालपट्टी करण्याचा व्यूह नागरीच्या मागणीत आहे असें दुःस्वप्न त्यांना मेवडावू लागलें. ताबडतोब प्रतिक्रियेच्या न्यायानें त्यांनीं अंजुमने तरक्की—इ—उर्दू नांवाची संस्था जन्मास घातली. काशीच्या नागरी प्रचारिणी सभेकडून देशहिताची बरीच कामे झालीं असलीं तरी तिची प्रेरणा हिंदू—मुसलमानांना विभक्त करण्याच्या राजकीय मूमिकेंत आहे, हें विसरून चालणार नाही. याच सुमारास हिंदूंनीं गोरक्षणाच्या कार्यास हात घातला. गोरक्षण संस्था निघाल्या. गोच्या फौजेकरितां रोजच्या रोज देशांत हजारों गाई गुरांचा संहार कत्तलखान्यांतून होत असतां हिंदूंना मुस्लिम सणानिमित्त वर्षातून एकदां बळी पडणाऱ्या गाईचा कैवार घ्यावासा वाटतो, ही एक विचार करण्यासारखी गोष्ट आहे. गोरक्षणावरून प्रथम हिंदू—मुसलमानांचे दंगे झाले. पुढें मशिदीपुढें वाघें वाजवित्यावरून मुसलमानांनीं दंगे केले; व आतां दंग्यांना कसलेंहि कारण पुरतें, अशी स्थिति आहे.

सवत्या सुभ्याची हंडी ईंग्रजांनीं चढवली !

१८९३ सालीं राज्यसुधारणेचा जो कायदा अमलात आला त्या कायद्यांत मुसलमानांच्या हिताची व्यवस्था राजकर्त्यांनीं आपल्या हातीं राखली. कित्येक मुस्लीम सभासद त्यांच्या नेमणुकीने कायदेमंडळांत जावें, असें या व्यवस्थेचें स्वरूप होतें. सवत्या सुभ्याचें बीज या व्यवस्थेत आहे. प्रारंभी ईंग्रजांवद्दल मुस्लीम जनतेला वाटणारा संशय जाऊन त्याची जागा विश्वासानें भरून निघण्याकरितां कांहीं वर्षे जावयास हवी होती. ब्रिटिशांचा दमदारपणा प्रख्यात आहे. आपण दाखवू लागलेल्या प्रेमाची शंका वाटणार नाही, अशी त्यांची खात्री झाल्यावर त्यांनीं बंगालची फाळणी मुसलमानांच्या कल्याणार्थ केली. फाळणीचे जनक कर्शन साहेब यांनीं मुस्लिम कल्याणाचा उद्देश पुकारल्यावर फाळणीचे एक व्यवस्थापक सर बाम्फिल्ड फुल्लर यांनीं 'मुसलमान ही आपली लाडकी बीबी' अशी काव्याची भाषा वापरून त्या उद्देशाचा पक्षेपणा सर्वांच्या लक्षांत आणून दिला. आतां मुस्लिम लीगच्या अन्माला अनुकूल स्थिति प्राप्त झाली. १९०६ सालीं मुस्लिम लीगचें पहिलें

केला. बादशाहीसाठी मुसलमानांइतक्याच ईर्ष्येने हिंदु फौजा तळहातावर शीर घेऊन लढत असतां त्यांचें मन दुखवणारी ही कारवाई आपल्या हुकुमानें यांबत नाही, असें दृष्टीस पडलें तेव्हां तो स्वतः वाळ्याबाहेर निघाला. ज्या मुह्लांनीं गोवधाचा आततायी हट्ट घरला होता, त्यांना तोफेच्या तोंडी देऊन आपल्या पुढाकारानें बादशहानें बकऱ्यांचें व उंट्यांचें बलिदान करविलें आणि हिंदु-मुसलमानांच्या बेवनावाचें संकट निवारलें. ही गोष्ट तत्कालीन इंग्रजांच्या आठवणींत नमूद असून, दिसायला किरकोळ असली तरी, मनन करणारांना तिचें व्यापक रहस्य समजण्याला हरकत नाही.

हिंदू-मुसलमान (उत्तर रंग)

: : : ४

मागील प्रकरणी मुसलमानांशी इंग्रज राज्यकर्ते कोणत्या घोरणाने वागले व ते घोरण केव्हां पालटले याचा ऊहापोह आहे. हिंदूंचे राष्ट्रीयत्व आपल्या राज्यकर्तृत्वाला बाधण्याइतके जोरदार होऊ नये म्हणून मुसलमानाकडे ब्रिटिश राज्यकर्त्यांची कृपाहीष्ट वळली. ज्यांना एकदां वाळीत टाकल्याप्रमाणे वागविण्यांत आले त्यांची आंजारणी गोंजारणी सुरू होताच दैन्य झाडण्याच्या स्वाभाविक इच्छेने त्यास या आंजारणी-गोंजारणीतील कपड न कळण्याइतके वेढावून सोडावे यांत नवल नाही. मुसलमानांना दैन्याच्या कांच असा जांचत होता की, दैन्यातून वर काढण्याचा डोल दाखविणाऱ्या राज्यकर्त्यांविषयी त्यांना विलक्षण कृतज्ञता वाटू लागली. इंग्रजी राज्यत्व मुसलमानांनी नव्या शिक्षणाच्या सुरवातीस मुळीच फायदा घेतला नाही. या शिक्षणाने धर्म बुडेल असे त्यांना वाटत होते. सर सय्यद अहमद यांचे पुढाकाराने अलीगढ येथे खास मुसलमानांसाठी कॉलेज निघाले व हे कॉलेजच मुसलमानांच्या भावना हिंदू-विरुद्ध कलुषित करण्याचे केंद्र बनले. हिंदू-विरुद्ध मुसलमान असा डाव रचण्याची कामगिरी त्या कॉलेजाच्या तिघा इंग्रज प्रिन्सिपॉलांनी बजाविली! हा इतिहास मननीय आहे; तो कित्येक पुस्तकांतून बाहेर आलेला आहे. बासाठी ह्याचा अधिक विचार करण्याचा मोह टाळावा लागत आहे.

मुसलमानांच्या राजनिष्ठा-प्रवाहाचे मूल.

हिंदूंप्रमाणे मुसलमानांतहि इंग्रजी राज्यामध्ये दोन तीन विचारप्रवाह निर्माण झाले. सर सय्यद अहमद हे समाज सुधारणावादी होते. आर्यसमाजाप्रमाणे कित्येक मुसलमान विचारवंत पुनरुज्जीवनवादी निघाले. पैगंबराने

अधिवेशन डाक्क्यास होण्यापूर्वी आक्टोबरांत या संस्थेचें शिष्टमंडळ तत्कालीन व्हाइसरॉय लॉर्ड मिंटो यांच्या मुलाखतीस गेले. या शिष्टमंडळाच्या मागणीचें स्वरूप ठरविणारा व त्याची पुढील वाट मोकळी करून देणारा एक ईंग्रजच होता. त्यानें व्हाइसरॉयच्या हुजूर चिटणिसाबरोबर आर्ची कित्येक दिवस पत्रव्यवहार चालवून सरकारांत चांगला बार भरला होता. मुलाखतीच्या वेळीं तो उडाला व मुसलमानांच्या सवत्या सुभ्याचा पाया घातला गेला. त्या शिष्टमंडळाचें कर्तृत्व कळसूत्री पुतळ्यांच्या नाचासारखें होतें. [Command performance] असा अभिप्राय म. भौ. महम्मदअलींनी दिलेला आहे. तेव्हांचे भारतमंत्री मोर्ले यांना हा प्रकार अव्यापारेषु व्यापार वाटला. ‘मुसलमानांच्या सवत्या सुभ्याची पिरपीर पुरे. मुसलमानांना आश्वासन देण्याच्या फंदांत पडला नसता तर ही कटकट चुकली असती’ अशा अर्थाची मिंटोची कानउघाडणी मोर्लेच्या हिंदी आठवणींत एका ठिकाणी आहे. सवता सुभा हा राजकीय उन्नतीच्या वाटेतला जबरदस्त अडथळा आहे, अशी कबुली माटेग्यू चेम्फर्ड रिपोर्टीत आहेच, पण सायमन कमिशनच्या अहवालातहि आहे. कबुली देणाराना या चुकीची दुरुस्ती मात्र करवत नाही !

‘पाकिस्तान’ चा दिव्याऊपणा हा जिनांचा पराक्रम नव्हे !

१९०६ सालच्या मुस्लिम लीगचें महत्त्व १९१६ पर्यंत टिकलें. त्या वर्षी तिचा व काँग्रेसचा मिलाफ होऊन दोन्ही संस्थांतर्फे राज्यसुधारणेची एकमुखी मागणी ठरली. पुढें मुस्लिम लीग मागसली ! खिलाफतीच्या आंदोलनानें या संस्थेला पडद्यांत ढकललें. १९२४ नंतर दोन मुस्लिम लीग दिसूं लागल्या. एका लीगनें सायमन कमिशनशी सहकार केला व दुसरीनें बहिष्कार घातला होता. बहिष्काराच्या पक्षांत कायदे आक्षम होते; पुढें दुसरी तोतया लीग मोडळी व १९३० पासून १९३५ पर्यंत मूळ संस्था कधीवशी जीवंत होती ! १९३६ नंतर कायदे आक्षम जिनांनीं तिच्यांत चैतन्य भरलें. या चैतन्याची विपरीत लीला सर्वांच्या परिचयाची असल्यानें तिचा पास्हाळ नको. मात्र ‘पाकिस्तान’ या नांवाच्या मागणीची पहाणी करणें जरूरीचें आहे. मुसलमान हें एक स्वतंत्र राष्ट्र आहे असें कल्पून त्या

राष्ट्राची स्थापना करण्याचा विडा जिनांनी उचलला आहे. या शब्दाचे पितृत्व जगद्विख्यात कवि इकबाल यांच्याकडे असल्याचें मांगतात. पाकिस्तानचा पुरस्कार केल्याच्या आरोपाला त्यांनी दिलेलें उत्तर आज उपलब्ध आहे: ' पाकिस्तान हिंदू-मुसलमान किंवा ब्रिटिश या सर्वांचें नुकसान करणारें आहे, ' अशा त्या उत्तराचा भावार्थ आहे. गोलमेज परिषदेमध्ये ' पाकिस्तान ही शालेंतल्या पोरोंची कल्पना आहे ' अशा मथितार्थाची माहिती मुसलमान प्रतिनिधींनी ब्रिटिश जिज्ञासूंना पुरविली ! आतां मात्र ' पाकिस्तान ' या शब्दाच्या जादूनें मुस्लिम लीगच्या पुढाऱ्यांना आणि अनुयायांना पूर्णपणें भारून टाकलें आहे. पाकिस्तानच्या अंधुक धुरकट निराकार कल्पनेला डोळेफोड दिखाऊपणा आला, या स्थित्यंतगाची जबाबदारी ब्रिटिश राज्यकर्त्यांकडे आहे, हा केवळ कायदे आक्षमचा पराक्रम नाही. या दिखाऊपणाचें त्यांना प्रेम नसल्याचें सध्यांचे व माजी व्हाइसरॉय आणि भारतमंत्री यांच्या कांही उद्गारावरून म्हणावें लागतें.

एकीचे प्रयत्न कां फसतात ?

१९२७ पासून पुढच्या कांही वर्षांत मुसलमानांच्या निरनिराळ्या पक्षांचें व हिंदू-मुसलमानांचें ऐक्य साधण्यासाठीं बरेच प्रयत्न झाले. १९२४ साली या कार्याप्रतिथर्य म. गांधींनीं दिल्लीस पहिला २१ दिवसाचा उपवास मोलाना महंमदअलींच्या घरी केला. त्यानंतर मुंबईस एक सर्व पक्षांची परिषद भरविण्यांत आली. लखनौस मुसलमानांनीं आपसांतलें द्वैत मोडण्याकरितां दोनदां सगळीकडच्या पुढाऱ्यांना एकत्र बोलावून पाहिलें. मिर्था जीनांनीं मध्यंतरीं सवता सुभा गाडून टाकण्याकरितां चौदा मागण्यांची घोषणा केली होती. सवतासुभा जावा, अशी १९२६ नंतर कांही वर्षे जिनांची प्रामाणिक समजू होती. सवता सुभा हें मुसलमानांना भूषण नसून एक प्रकारें त्यांच्या देशभक्तीचा कलंक आहे, अशी भावना लखनौच्या एका परिषदेत सर अली इमाम यांनीं अतिशय स्पष्टपणें उघड करून दाखविली. ' आपण, १९०६ सालीं मुस्लिम लीगचें जें शिष्टमंडळ भिंटी-साहेबांना भेटलें, त्यांत होतो. तेव्हां सवत्या सुभ्याची मागणी करण्यांत आपली फार मोठी फसवणूक व चूक झाली. मुसलमान जर जात्यभेदा

सोडून देतील तर जातिघर्मातीत निर्भेळ देशभक्ति त्यांना सहज तारील. हिंदू समाजाचें भय बाळगण्याची जरूर नाही. सवत्या सुभ्याच्या ऐवजी संयुक्त निवडणूक व राखीव संख्या ही एक युक्ति सुचविली गेली आहे. परंतु या युक्तिनें मुसलमानांचा देशभक्तीविषयक कमकुवतपणा झांकला जात नाही. हिंदूंचा विश्वास संवादन करून त्यांच्या बहुमतांनीं हिंदुस्थानांत राज्यकारभारांमध्ये सर्वत्र मुसलमान देशभक्तांची भरती व चलती होण्याला नियमित संख्येचा अडथळा ठेवणें योग्य नाही. व नियमित संख्येच्या राखीव जागा म्हणजे मुसलमान हिंदुस्थानांत परके असल्याची साक्ष असून ती भूषणावह नाही,' अशा अर्थाची भाषा तेव्हा सर अली इमाम यांनी वापरली. परंतु आजच्या ब्रिटिश राज्यकारभारांत विभक्तपणा हेंच कायद्याचें कलम ठरलें असल्यामुळे त्याचा लोभ मुसलमानांनी सोडूं नये हें स्वाभाविक आहे. त्या लोभाचें 'पाकिस्तान' हें एक फळ आहे. विभक्तपणानें लाभणाऱ्या महत्त्वाचे डॉ० आंबेडकर हें दुसरें उदाहरण आहे. डॉ० आंबेडकरांच्या गुणांची माणसें हिंदू समाजात पुष्कळ आहेत, पण या समाजांतिल अस्पृश्य वर्गाचे म्हणून त्यांच्या वांटाणिला जें महत्त्व आलें आहे, तें अस्पृश्यांना विभक्त करून राजकीय महत्त्वाच्या देणगीनें हा विभक्तपणा त्या गटाच्या पंचनी पाडण्याच्या उद्योगाचें फळ आहे, असें कुणालाहि विचार केला असतां कबूल करावें लागेल.

हिंदुमहासभेची प्रतिक्रिया आणि काँग्रेसची कोती दृष्टि.

मुस्लिम लीगची औलाद वाटण्यासारखी जी हिंदुसभा तिनें पाकिस्तानाच्या कल्पनेला बळ चढूं देण्याला मदत केली असून काँग्रेसच्या चुकांनीं जीनांना पाकिस्तानच्या तारा ताणून वाजवायला संधी दिली. काँग्रेस ही राष्ट्रीय म्हणजे जातिघर्मातीत राहून देशाच्या कल्याणाची काळजी वाहणारी, त्या कल्याणासाठीं हालअपेष्टा सोसणारी संस्था असली तरी तिच्या गोटांतील सारेच हिंदू गांधीइतक्या उदारवृत्तीचे नाहीत. नुकतेच सुटलेले डॉ. महमूद हे १५।१६ वर्षे अव्याहतपणें काँग्रेसच्या कार्यकारिणीचे [वर्किंग कमिटीचे] सभासद असतां बिहार प्रांतामध्ये त्यांना मुख्य प्रधानाच्या जागेवर बसविण्याची दानत काँग्रेसवाल्यांनीं दाखविली नाही ! डॉ. महमूद यांच्या मानानें

लुंग्यासुंग्या ठरणान्या एका हिंदूला मुख्य प्रधानाची जागा देण्यांत आली. काँग्रेसचे अभिमानी मुसलमानसुद्धां ही गोष्ट जळपळ्याटानें सांगतात. दुसरी गोष्ट अगदीं ताजी आहे व ती अलाहाबाद म्युनिसिपालटीच्या मुख्य अधिकाऱ्याच्या [Chief officer] नेमणुकीची आहे. काँग्रेसवाल्यांच्या कोत्या दृष्टीमुळें वेळोवेळीं मुसलमानसंबंधांत जे दांष घडले त्या परांच्या कावळ्यांच्या कलकलाट मुस्लिम लीगच्या द्वारे लोकांना सतावीत असतो. मुसलमानांच्या अंतरंगांत पेरल्या गेलेल्या संशयाचीं पाळेंमुळें खणलीं जाण्याकरितां काँग्रेसवाल्या हिंदूंनीं आपल्या प्रकृतीची पूर्ण दुरुस्ती न केल्यामुळेंच मुसलमान संशयमुक्त झालेला नाही. हिंदूबद्दल मुसलमानांना वाटणाऱ्या अर्दांचीं कारणें मुळांत खरीं असोत वा नसोत हिंदूमहासभा त्यांना खरेपणा आणूं पहात आहे व या विषयाची जटिलता वाढण्याला ब्रिटिशांचें संदिग्ध धोरणहि बरेंच जबाबदार आहे.

मुसलमानांचे कायदेमंडळांतील राष्ट्रीयत्व

या संबंधांत आणखी कांहीं गोष्टी लक्षांत ठेवणें अवश्य आहे. मुसलमानांच्या सवत्या सुभ्याला १९१६ सालीं काँग्रेसकडून मान्यता दिली गेली. मुसलमान हें निराळें राष्ट्र असल्याची कबुली हिंदूमहासभेच्या अध्यक्षांनं एकदां देऊन टाकली आहे. तथापि मुसलमानांनीं अराष्ट्रीय वर्तन केलेलें नाही. १९१० पासून पुढच्या काळांतील कायदेमंडळांच्या बैठकीचें अहवाल तपासल्यास मुसलमानांनीं जातवारीच्या तत्त्वान्वयें मतें दिल्याचें उदाहरण सांपडेलसें वाटत नाही. याची एक कसोटी म्हणजे दडपशाहीचे कायदे, या कायद्यांना पुष्कळ मुसलमानांनीं विरोध केला तर पुष्कळ हिंदूंनीं त्या कायद्यांच्या वर्तनीं हात उचलले ! हिंदु हा एकजात राष्ट्रीय बाण्याचा नाही, याची साक्ष आणखी कोणती हवी ?

हिंदू स्त्रिया, देवदेवस्थानें आणि मुसलमान

मुसलमान लोक हिंदूंच्या बायका पळवितात, बाटवितात असा आणखी एक आरोप उच्चारला जातो. हिंदूंनीं या बायकांचा इतिहास पहावा. खरांतील जांचानें कंटाळून बाहेर पडलेल्या किंवा नवऱ्यानें, दीरानें हाकलून

दिलेल्या बायका मुसलमानांच्या हाती पडतात. बंगालमध्ये ही धामधूम विशेष ऐकू येते. कलकत्ता हायकोर्टाकडे नुकतेच असे तीन खटले आले होते. हिंदु बायकांनी इस्लामची दीक्षा घेऊन पहिल्या हिंदु लग्नाच्या जन्म-
 ठेप काळ्या पाण्यातून स्वतःची सुटका करून घेतली, असा ह्या खटल्यांचा निष्कर्ष आहे. हिंदूंनी आपलें घर स्वच्छ करावें, असें या खटल्याचें रहस्य आहे. नुसती ध्येयवादाची शाब्दिक मोहिनी मनुष्याला सुखी करूं शकत नाही. विवाहाच्या ध्येयाचें पावित्र्य स्त्रीनें संभाळावें, मग तिचा नवऱ्या-
 कडून किंवा दीरनणंदांकडून कितीहि छळ झाला तरी चालेल, या एकतर्फी विचारसरणीनें व्यवहार चालत नाही. मुसलमान बनल्यानें ह्या स्त्रीला सुखाचें राज्य मिळतें असें नसलें तरी विवाहापुरतें तिला पुष्कळच स्वातंत्र्य लाभतें. हिंदुधर्मानें बायकांना इस्लामसारखी मोकळीक ठेवलेली नाही. हिंदूंनी आपल्या धार्मिक व्यवस्थेतील दोष झाडून टाकल्यास त्यांची बायका गमावण्याची आपत्ती टळेल. हिंदु बायका व त्यांना पळविणारे मुसलमान ही दोन्ही साधारणपणें खालच्या वर्गातील असतात. देवदेवळांच्या भ्रष्टा-
 काराचा गवगवा अशाच मासल्याचा आहे. एरव्ही देवांची व देवळांची आंच हिंदू शिक्षितांना कितीशी आहे ? घरांतले देव तर पिढीदरपिढीस ब्राह्मण घरांतूनहि उठत चालले आहेत. हिंदू वैदिक विधिनिषेधांना मूठमाती देण्याचें काम चालूं आहे, व देवदेवळांच्या उपेक्षेची गुन्हगारी जेवढ्या प्रमाणांत ब्राह्मणांच्या पदरी बांधली जाऊं शकते, तेवढी इतर हिंदूंच्या पदरी बांधली जाणें शक्य नाही. चमत्कार मात्र असा की, हिंदू देवांची मुसलमान विटंबना करतो म्हणून आकाडतांडव करणारा हाच वर्ग आहे. 'हिंदूंना आपल्या देवाचें भय किती वाटतें' याचें प्रत्यंतर गेल्या गणेशोत्सवाच्या मिरवणुकी-
 तील एका प्रेतयात्रेनें पटविलेंच आहे. अगणित देव व ते कुठें पडले असतील, कोणत्या अवस्थेंत असतील याची हिंदूला बहुधा दाद नसते, तशी तऱ्हा मुसलमान पीरांची सुद्धा आहे. दगडाचा देव करण्याची हिंदू किमया आतां वाटेल त्या थडग्याचा पीर बनवितांना मुसलमानांनीं उचलली आहे. राजकीय सत्तेच्या वांटणीसाठीं दोन्ही पक्ष धर्माची कांत धरूं पाहात आहेत. दोघेही मूळच्या धर्मापासून दूर चालले आहेत. मुसलमानांच्या स्वधर्मप्रियते-
 ची परीक्षा दाढीत आहे. दाढी ही धार्मिकतेची निशाणी आपल्या चेहेऱ्या-

वर मिरविणारे मुसलमान दिवसानुदिवस कमी कमी होत असून काबदे-
आक्षमनें तर या निशाणीला केव्हांच रजा दिलेली आहे.

मुस्लिम लीगच्या महतीचा आलेख

जातवारीच्या चढा ओढांचा इतिहास पाहिल्या लेखांत नमूद केला होता. ब्रिटिश राज्यव्यवस्थेचें हें एक फळ असून ती राज्यव्यवस्था असेपर्यंत त्या फळाचा विषार कमी होण्याचा संभव नाही, असें गांधीजी अलीकडे प्रति-
पादन करूं लागले आहेत. वस्तुतः मुस्लीम लीग ही मुसलमानांची एकच एक संस्था नाही. मुसलमानांतिल शिया, सुनी, वहाबी, अहमदीय वगैरे धर्मपंथ सोडल्यास वायव्य सरहद्दीचा खुदाइ खिदमतगार, बलुचिस्तानां-
तील वतनपक्ष, पंजाबांतील अहरार, पंजाब-संयुक्त प्रांतांतील खाकसार, शिवाय जामियत उल-उलेमा, राष्ट्रीय मुस्लिम किंवा आझाद मुसलमान, मजलिस, असे त्या समाजांत किती तरी पक्ष आहेत. पंजाबांत मुस्लीम लीगचें वर्चस्व काल-परवा-पर्यंत नव्हते. सर सिकंदर हयातखानांच्या मागून लीगचें प्रस्थ वाढलें, पण हल्लींच्या मुख्य प्रधानां तें शिडकारलें. बंगालमध्ये कृषक प्रजापक्षानें मुस्लिम लीगच्या उमेदवारांचा निवडणूकी-
च्या वेळी नक्षा उतराविला, सिंधमध्ये मुस्लिम लीगला आपली मिठी घट्ट बसवितां आलेली नाही. वायव्य सीमा प्रांतांत शेकडा ९५ टक्के मुसल-
मान आहेत तर सिंधमध्ये ९० टक्के आहेत. त्या ठिकाणीं मुस्लिम लीगची डाळ शिजत नाही, तरी सुद्धां मुस्लिम लीगची महति दिसते. याचें कारण तिच्या विषयींची ब्रिटिशांची मेहेर नजर हेंच होय.

जातीय पक्षांना सरकारी मान्यता-एक डावपेंच.

महायुद्ध सुरू होतांच देशांतील पक्षोपपक्षांच्या बादींत मुस्लिम लीगचें नांव झळकलें. कायदे आक्षम या मान्यतेनें कमालीचा संतोष पावले. थोड्या दिवसांनीं लिनलियगो साहेबांना हिंदुमहासभेचें स्मरण होऊन त्या संस्थेचा उच्चार करण्यांत आला. मग त्या सभेच्या अध्यक्षाला स्वर्ग दोन बोटें उरला ! काँग्रेस या लढाऊ पक्षाशीं विरोध बाळगणारांचें महत्त्व या वेळीं जगापुढें मांडण्यांत न्यायबुद्धि होती कां राजकीय डावपेंच होते हें सहज कळणारें

आहे. हे डावपेंच जुनेच आहेत. सत्तेमुळे ते यशस्वी होतात. मागे एकदां हिंदू-मुसलमानांच्या ऐक्यासाठी उभय पक्षांच्या प्रतिनिधींची कलकत्त्यास बैठक चालू असतां मुसलमानांच्या पदरांत अनपेक्षितपणें कांहीं हक्काचें दान सरकारमार्फत पडून ती बैठक उधळली गेली. सर सॅम्युअल होर यांनीं जातवारीचा लवाद-निवाडा न्यायाचा [Judicial] नसून राजकीय [Political] स्वरूपाचा असल्याचें गोलमेजाच्या एका हिंदू व्यापारी इसमाला स्पष्ट सांगितल्याची कथा पुष्कळांना ठाऊक आहे. मुस्लीम लीगचे पहिले पुढारी मागे ढकलून नव्या पुढ्यांना सरकारनें पुढें आणल्याचे तीन चार प्रसंग आहेत. जो स्वातंत्र्याची लालसा दाखवील तो नालायक, अशा तोडग्यानें मुस्लिम पुढ्याची निवड केली जात असते. उदार राष्ट्रीय विचारांच्या पापानिमित्त खुद्द जीनांना कांहीं काळ अशात-वासांत रखडण्याची पाळी आली होती. पण इंग्रज राज्यकर्ता स्वतःचें बळ ओळखूनच या पक्षोपपक्षांची सोयीप्रमाणें जोपासना करित असतो. जोंवर इतर पक्ष राजकीय पारतंत्र्याला कंटाळलेले नाहींत व राज्यकर्त्यांच्या मेहेर-बानीला भाळणारे आहेत तोंवर काँग्रेसला त्यांच्याशीं दादापुरता करित रहाणें भाग आहे. गांधी जीनांची मनधरणी करतात ती जीनांमध्ये स्वयंभू थोर-पणा आहे म्हणून नव्हे तर राज्यकर्त्यांनीं यांच्या संस्थेला थोरवी दिली आहे म्हणून त्यांच्या मनोगताची आर्जवानें गांधी विचारपूस करतात, हा मुद्दा स्वयंसिद्ध आहे. ब्रिटिश राज्यकर्तृत्वाच्या विशिष्ट धोरणामुळे काँग्रेसभोंवतीं किती तरी पक्षांचीं विधे उभी झाली आहेत. जोंवर तिसरा सत्ताधारी पक्ष उपस्थित आहे, तोंवर हें असेंच चालावयाचें.

धर्मभेदानें भिन्नराष्ट्रत्व येत नाहीं.

एकदां हिंदूंनीं पूर्ण विश्वासानें व खेळीमेळीनें वागणारा मुसलमान आज आपलें वेगळें राष्ट्र पाहिजे असा हट्ट धरण्याइतका कां विथारलेला दिसतो, याची बरीच मीमांसा वर केली आहे. आधुनिक अर्थात ब्रिटिश हिंदी राज-कारणाचा हा परिणाम आहे, पण हा परिणाम बहुतांशीं दिखऊ आहे. पण त्यानें उत्पन्न केलेल्या कांहीं कल्पना धरून चालण्याची हिंदु प्रकृति वातुक आहे. निघळ्या स्वतंत्र राष्ट्राचा संकल्प गोलतांना आपल्या भेद-

भावाचा जो तपशील मुसलमानातर्फे पुढे येतो, त्यांतली एकही गोष्ट खरी नाही. पिंड [Race], धर्म, भाषा, संस्कृति इत्यादिकांतील फक्त धर्म हाच काय तो भेदभावाचा मुख्य भाग आहे. उर्दु ही एकट्या मुसलमानांची भाषा नाही. तिच्यासाठी हिंदूंची बुद्धिमत्ता आजवर मुसलमानांप्रमाणेच खपली असून आजही तिने उर्दूचा त्याग केलेला नाही. हिंदी मुसलमान हे बाटलेले हिंदूच असल्यामुळे त्यांचा पिंड निराळा नाही. हिंदु-मुसलमानांत रोजच्या व्यवहाराचे रीतरीवाज भिन्न नाहीत. धर्माचा फरक आहे, पण धर्माच्या फरकाची हिंदूंना जैन बौद्धांनी ओळख करून दिलेली आहे. हे दोन संप्रदाय वेदाला मानीत नाहीत. शैव वैष्णव वेदांना मान्यता देतात, पण त्यांचे उपासनाकांड वैदिक नाही. जैन बौद्धांच्या मूळ धर्म-संस्थापकाची गणना हिंदूंनी क्वचित् अवतारांतही केली आहे. अल्लोपनिषदासारखे ग्रंथ लिहून हिंदूंनी मुसलमानांविषयी आपुलकी दाखविली असे म्हणावयास हरकत नाही. केवळ धर्माच्या भेदाने कोणताही समाज राष्ट्र म्हणवून घेण्याच्या योग्यतेस चढत नाही. मुसलमान मूर्ति फोडतो, हिंदु मूर्ति हालवून नाहीशा करतो. जैन—बौद्धांच्या देवळांतून असा प्रकार घडला असल्याशिवाय हिंदूंच्या देवदेवता दिसल्याच नुसत्या. मुसलमानांच्या अंतरंगांतील मूळ पिंडाचे हिंदुत्व मेलेले नसून हिंदूंच्या आचारविचारांत संसर्गाने इस्लाम शिरलेला आहे. याकरिता सूक्ष्म भेदाऐवजी स्थूल साम्यावर दृष्टि देऊन पुढचा मार्ग आक्रमिला पाहिजे.

जातीय दंग्यांची मीमांसा

:

:

७

जातवारीचे दंगे हा एक ब्रिटिश राजवटीचा विशेष आहे. मुसलमानांचे राज्य हिंदुस्थानांत जवळ जवळ सहाशे वर्षे असतां हि हिंदु-मुसलमानांचे आजच्यासारखे दंगे झाल्याचे दाखले इतिहासामध्ये सांपडत नाहीत. ब्रिटिशांनीं सर्व धर्मांच्या रीतिरिवाजांचें संरक्षण करण्याचें व्रत स्वीकारलें व दंग्यांच्या इतिहासाचा छडा लावीत गेल्यास या व्रतामध्ये दंग्यांचें बीज असल्याचा सुगावा लागतो. मुसलमानी सत्तेखाली बक्रेईदीच्या सणांत गाईची कुरबानी किती प्रमाणांत व कोणत्या स्थळीं होत असे, याचा पत्ता काढणें फारच कठीण जातें; उलट अशा कुरबानीबद्दल मोगल सम्राटांची प्रतिकूलता असल्याचा एक अगदीं अलीकडील पुरावा पाहिला म्हणजे गाईची कुरबानी होत नसावी व होत असलीच तर अगदीं तुरळक होत असावी, असें म्हणावें लागतें. १८५७ सालच्या ऑगस्ट महिन्यांत बक्रेईदचा सण उगवला. त्या वेळीं दिल्ली शहराच्या तटामागून हिंदु-मुसलमान फौजा एकदिलानें बादशहाच्या निशाणाखाली बाहेर वेढा घालून बसलेल्या इंग्रज लष्कराशीं झुंजत होत्या. बक्रेईदीनिमित्त गोवध करवून हिंदु-मुसलमान शिपायांमध्ये दिल्ली शहरामध्ये बेबनाव उत्पन्न करावा, अशा इराद्यानें इंग्रजांतर्फेच कांहीं माथेफिरू इस्लामी धर्मश्रद्धित दिल्लीत गेले व त्यांनीं गोवध केल्याशिवाय ही ईद खुदाला मंजूर होणार नाही असा मंत्र दिल्लीच्या अनेक मुसलमानांना पढवून गोवधाची तयारी केली. ती पाहून हिंदू फौजा धियरण्याचा योग दिसू लागला. बादशहाच्या कानावर ही गोष्ट जातांच त्यानें ताबडतोब गोवधाची चिथावणी देणाऱ्या इसमांना पकडून तोंकेच्या तोंडी चढविले आणि गोवध बंद केला. आपले पूर्वज गोवधाला प्रोत्साहन

देणारे नव्हते, हा मुद्दा या प्रसंगी बादशहान्या समोर होता. अलीकडे गोवधावरून पुष्कळदां दंगे झाले आहेत हे लक्षांत घेतले, म्हणजे वरील माहितीचे महत्त्व निराळे सांगावयास नको. गोवधाच्या इस्लामी हकाला मुसलमानी अंमलाबाहेर पडलेल्या किंवा इंग्रजांनी काढलेल्या प्रदेशांत लष्करी संरक्षण देण्यांत येऊ लागले व असे संरक्षणच मुसलमानांविरुद्ध हिंदूंनी उठण्याचे कारण होऊन बसले, अशा कथा १७८५ पूर्वीच्या इंग्रजांनी सुरू केलेल्या हिंदी कारभाराच्या इतिहासांत आहेत.

इंग्रजांचा अंमल सान्या हिंदुस्थानांत पक्का झाल्यावर १८८५ नंतर गोवधानिमित्त हिंदु-मुसलमान एकमेकांच्या रक्ताचा सडा पाडू लागल्याची प्रकरणे उदयास येत चालली. त्यापूर्वी हिंदूंनी गोरक्षणाची चळवळ विशेष अगत्याने हाती घेतल्याचा पुरावा नाही. ' १८८५ नंतर ' हा कालखंड मुद्दाम लक्षांत ठेवायला पाहिजे. काँग्रेसची स्थापना १८८५ मध्ये झाली. तथापि हिंदूंचा राष्ट्रवाद या वर्षाच्या आधीपासून राज्यकर्त्यांच्या अनुभवास बेत चालल्यामुळे ते आपल्या राज्याचा आधार म्हणून मुसलमान समाजाला मगलेंत मारण्याचा उद्योग करू लागले होते. गोवधाचे दंगे हा त्या उद्योगांतलाच एक भाग आहे. पुढे काही वर्षांनी मशीदीसमोर वाघे वाजविली गेल्यास मुसलमान दंगे करू लागले. महाराष्ट्रांत असा पहिला दंगा बेळगांवास १८९० साली झाला. १८९१ मध्ये दंग्यांच्या लहरीने काठेवाडांत प्रवेश केला. १८९३ मध्ये ही लहर मुंबई शहरांत आली व हिंदु-मुसलमानांच्या बेबनावाचे भयंकर स्वरूप सर्वांना कळले. याच्या आधी १८७२ साली एका पारशी वृत्तपत्रांत महंमद पैगंबराचे चित्र छापल्यावरून मुसलमानांनी पारशी समाजाची सुमारे आठवडाभर मुंबई शहरांत लाडगे-तोड चालविली होती. १८९३ नंतर १९२९ पर्यंत मुंबई शहराला दंग्यांच्या आगीने पछाडले नव्हते, म्हणजे मुळाचे दंगे झाले नाहीत असा याचा अर्थ नव्हे. १९०८-०९-१० वगैरे साली मुंबईच्या शिया सुनी मुसलमानांनी ताबुताच्या मिरवणुकीवरून एकमेकांचे मुडदे पाडण्याचा तडाखा लावला होता. इतका की, लष्करी पहान्याशिवाय तो ओसरत नसे. पण या वर्षांत केव्हा तरी गिरणीकामगारांचेहि दंगे झालेले आहेत. पण हिंदु-मुसलमानांचे दंगे ही घटना वरच्यापेक्षा निराळी असून तिने गेल्या चाळीस वर्षांत

या देशांत चांगलीच सोय लागून घेतलेली आहे. गोवधाच्या संबंधांत हें लक्षांत ठेवणें अवश्य आहे. हिंदुस्थानांत ठिकठिकाणच्या कत्तलखान्यांतून जो गोवध किंवा पशुवध घडतो तो मुसलमानांची जिह्वा तृत करण्यासाठी होत नाही. गाईगुरांचा दैनिक संहार गोऱ्या लष्कराच्या पोटपूजेकरितां रोजच्या रोज होत असतां गो-मय हिंदू फक्त ईदच्या गोहिंसेकडेच लक्ष पुरवून आपली गोभक्ति साजरी करतात.

या दंग्यांचा प्रादुर्भाव १९०७ नंतर अतिशय जोरानें हिंदुस्थानभर झाला. १९०६ मध्ये मुस्लिम लीग अस्तित्वांत येऊन तिनें मुसलमान समाजाला राजकीय दृष्ट्या निराळें महत्त्व दिलें जाईल, असें इंग्रज राज्य-कर्त्यांकडून अभिवचन घेतल्यावर दंग्यांचा प्रादुर्भाव व्हावा, हा योग अगदी-च यदृच्छेचा असें म्हणतां येणार नाही. १९०५ मध्ये बंगालची फाळणी मुसलमानांच्या राजकीय उद्धारासाठीं करावयाची आहे, असा हेतु तेव्हाचे व्हाइसरॉय लॉर्ड कर्झन यांनीं उघड उघड जाहीर केला. त्यानंतर त्याचे हस्तक बंगालचे एक फुल्लरसाहेब यांनीं मुसलमान ही आमची लाडकी बिली असल्याचें सांगून त्या हेतूला दुजोरा दिला. ह्यानंतर बंगालमध्ये पुष्कळ शहरांतून एकामागून एक याप्रमाणें दंगे होत राहिले. हिंदुस्थानांत अन्यत्रहि त्याचा उपद्रव बाधला. १९२२ सालीं तुर्कस्तानच्या कमाल पाशांनीं खिलाफतीची आपल्या देशांत वासलात लावल्यानंतर जणूं काय तुर्कांचा सूड मुसलमान समाजानें हिंदू बांधवांवर उगवावा अशा रीतीनें जिकडे तिकडे दंग्यांची आग पेटाविली. लजपतराय व पं. मालवीय या दोघांना हिंदु महासभेची संघटना करण्याची इच्छा याच काळांत झाली. मुसलमानांची एक संस्था प्रस्तुत काळांत मुस्लिम धर्माचा प्रचार आणि मुसलमानांची एकजूट निर्माण करण्यासाठीं अवतरलेली पाहून हिंदूंनीं शुद्धि-संघटनाचें कार्य हातीं घेतलें. हिंदु-मुसलमानांमधील तेढ सर्वत्र वाढली तरी इतकें मात्र खरें कीं, मुंबई शहराकडे या तेढीची संक्रांत १८९३ नंतर १९२९ पर्यंत वळलेली नव्हती. पण या वर्षी या तेढीचे जें जें बीजारोपण झालें त्याचें निमित्त विचित्र आहे. पठाण लोक मुल्लें पळवितात या संशयानें मुंबईच्या नागरिकांना झपाटलें व हिंदु, मुसलमान, ख्रिस्ती वगैरे लोक पठाण दिल १ कीं, त्यावर तद्दून पडूं लागले. या

चामधुर्मीतून हिंदु-मुसलमानांचा दंगा उत्पन्न होईल, असे त्या काळांतील प्रसिद्ध अलीबंधूपैकीं एकानें बोलायला आणि तसा दंगा माजायला एकच गांठ पडली ! दंगा सुरू झाला. या दंग्याचें मूळ कम्युनिस्ट पक्षाच्या कारस्थानांत असल्याचा गवगवा सरकारमार्फत माजविण्यांत आला. १९२९ चा दंगा सुमारे ३६ वर्षांच्या शांततेनंतर प्रथमच कांहींशा अकल्पित रीतीनें उद्भवल्यामुळे प्राणहानि व वित्तहानी पुष्कळच झाली. तेव्हांपासून दंगा हें मुंबईच्या जीवनांतलें एक अंगच होऊन राहिलें आहे. दीड दोन वर्षांनीं दंगा व्हावा असा नियमच झाल्यासारखा दिसतो. नाही म्हणायला लढाईचीं वर्षे या नियमाचा थोडासा अपवाद ठरतील. पण लढाईमुळेच दंग्याच्या युक्त्या आणि हत्यारें यांत प्रगति झालेली आढळते.

दंग्याचा बंदोबस्त कसा करावयाचा हें सुद्धां आतां ठरून गेलें आहे. रात्री लोकांची रहदारी बंद करावयाची, लोकांचा जमाव होऊं द्यावयाचा नाही, त्यांना हत्यार बाळगायला बंदी करावयाची, गुण्ड म्हणून शेंकडों माणसांची घरपकड चालवावयाची, मोटारीतून लष्कराच्या व पोलिसांच्या टोळ्या चोंहोंकडे फिरत्या ठेवावयाच्या. जेथे दंग्याचा जोर दिसेल तेथे लष्करी पदारा बसवावयाचा, वगैरे बंदोबस्ताचे उपाय आतां सर्वांच्या माहितीचे झालेले आहेत. दंग्याचीं कारणें मात्र अगदीं अनिश्चित आहेत. एकदां दंगा पत्ते खळणारे हिंदु-मुसलमान आपसांत भांडल्यावरून झाला. एकदां मशिदीनजीकच्या जुन्या हिंदु देवळाचा जीर्णोद्धार करूं द्यावयाचा नाही, म्हणून शहरभर दंगा पसरला. एकदां देवळांतील आरतीच्या घंटांनीं नजीकच्या मशिदींत प्रार्थना करणाऱ्या मुसलमानांचें डोकें उठलें व त्यांनीं दंगा आरंभला. येथे ही गोष्ट नमूद करावीशी वाटते कीं, मुंबई शहरांत सगळीकडे मशिदी बांधण्याची याजना मुसलमानांनीं आंखली होती, परंतु कम्युनिसिपालटीच्या इतर सभासदांनीं त्या योजनेमागचा डाव आगाऊ अंदा-जून तो उधळून लावला. नाहीतर दंग्याची भावना दृढमूल होण्याला अधिक अवकाश सापडणें अशक्य नव्हतें. दंगे हिंदु-मुसलमानांत होतात, हें उघड आहे. या दोन्ही पक्षांत रक्तपात होत असतां त्यांनीं एकमेकांचें रक्षण केल्याची उदाहरणेंही घडत असतात. या स्थितीकडे बारीक नजर पुरविली तर धर्मभेद हेंच सर्वस्वीं दंग्याचें कारण समजतां येत नाही.

धर्मभेद हे या अनर्थाचे कारण असते तर शहराच्या विशिष्ट मर्यादेबाहेर हा धर्मभेद हिंदु-मुसलमानांच्या व्यवहाराला कां नव्हे नये ? मुंबईत दंगा सुरू असता मुंबईनजीकच्या उपनगरांतून हिंदु-मुसलमानांची कामे नेहमी-प्रमाणे पूर्ण शांततेने व परस्परविश्वासाने चालतात. हे कोडे कसे उलगडा-वयाचे ? हिंदु किंवा मुसलमान हा जसा मुंबईत तसाच अन्यत्रदेखील आपल्या धर्माचा असतो. मग नजीकच्या अनर्थाला तो आपल्या भागामध्ये हातभार लावण्याला का सरसावत नाही ? उपनगर हे ही काही तरी दूर असतात. खुद्द मुंबईतल्या मुंबईत जे प्रकार अनुभवाला येतात, ते केवळ धर्मभेदामुळे दंगा होतो या कल्पनेला टिकू देत नाहीत. १९२९ साली एस्पेनेड पोलिस कोर्टाच्या तळमजल्यातील एका कोठडीत हिंदु-मुसलमान गुण्ड एकत्र कोंडलेले पहाण्यांत आले. विशेष आश्चर्य हे की, ते मोठ्या गुण्यागोविंदाने एकमेकांची यष्टामस्करी करीत पत्त्यांचा डाव खेळत होते. लांगना प्रश्न केला असता एकांनी उत्तर केले की, 'आतां हिंदुमुसलमान या जातिभेदाचा संबंध काय ? येथे आम्ही सारेजण भाई बनलो आहो. आमच्या धर्माचा, जातीचा प्रभाव या कोठडीच्या बाहेर राहिला.' पोलिसांनी पकडून अटकेंत डांबल्यावर हिंदु हिंदु रहात नाही व मुसलमान मुसलमान रहात नाही, या चमत्काराची मीमांसा करणे कठिण आहे. हा चमत्कार नुसत्या कैदखान्यापुरताच नसून त्यांचा व्याप कैदखान्याबाहेरही दिसतो. करफ्यूची हद्द सोडली की हिंदु-मुसलमानांचे धर्मवैर दिसनासे होते, हा त्या चमत्काराचाच व्याप समजावा लागतो. धोबतिलाव ते फ्राफर्डमार्केट या रेषेच्या उत्तरेकडील भाग करफ्यूचा असेल तर त्यांतला हिंदु-मुसलमान आपल्या जातीबद्दल अत्यंत जागरूक असतो. फ्राफर्ड बाजारांत हिंदूंच्या जोडीने एकाच दुकानांत माल विकत घेणारा मुसलमान काळबादेवीच्या परिसरांत मुसलमान ठरून वेळी प्राणास मुकण्याचा त्यावर प्रसंग ओढवतो, तर त्याचा हिंदू सोबती अबदुर्रहमान रस्त्याकडे चुकून फिरकल्यास एखाद्या मायेफिरू मुसलमानाच्या सुन्याला तो बळीपडण्याचा संभव असतो. फ्राफर्ड बाजारांत उपास्थित नसणारा धर्मभेदाचा वेताळ जवळच्या रस्त्यांतून आपली घातकी लीला करू शकतो यांचे मर्म काय असले पाहिजे याचा शोध करणे अवश्य आहे. दंग्यामध्ये मारले जाणारे प्रायः निरपराध गरीब लोक असतात, हे प्रसिद्धच आहे. एखाद्या माणसाला एकटा दुकटा-

आढ जागी तो गाफील स्थितीत आढळल्यास ठार करण्याची भावना कशामुळे उत्पन्न होते, विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. मुसलमानांच्या मनामध्ये स्वधर्मा-नुसार कदाचित् काफराचा जीव घेतल्याचें पुण्य पदरीं पडण्याचा आशा वाटत असेल. हिंदूंच्या धर्मांत परधर्मीयांचा प्राण घेण्याच्या सुकृताचा समावेश नसतां हि हिंदू मुसलमानांचें अनुकरण करतात, ही उट्टे फेडण्याची ऊर्मी म्हणतां येईल. हिंदु मुसलमानांला आपल्याहून अधिक क्रूर व पर्यायानें शूर मानतो. आपण मुसलमानांपेक्षा जास्त दबावंत व परघातविमुख असाहि हिंदू स्वतः बदल निर्वाळा देण्याला मार्गेंपुढें पाहात नाही. परंतु दंग्यांतल्या वर्तनाची परीक्षा केल्यास हिंदू व मुसलमान यांच्या स्वभावांत विशेष फरक नाही, असाच निष्कर्ष काढावा लागतो. हिंदूंच्या गर्द वस्तींत एकत्र्यादुकत्र्या मुसलमानांला गांठून त्याचा प्राण घेण्यांत पुरुषार्थ कसळा ? उलट पक्षीं मुसलमानांच्या अंगीं शूरत्व चिकटवायला जावें तर तो सुद्धा हिंदूंचा घात अशाच परिस्थितीत करतो, आणि पळ काढतो, दडी मारतो, तेव्हां त्यांचे शूरत्व खरें कसे ? त्यानें हिंदूला आव्हान देऊन सावध करून मग त्यांच्यावर शस्त्र चालविलें असतें तर तो 'शूर' शब्दाचा योग्य धनी समजता आला असता. हिंदू पूर्वी लाठ्यांनीं मुसलमानांना टेंचून काढात असत, मुसलमान सुण्यांचा प्रयोग करीत आले. व हिंदूंनींही आतां त्यांची विद्या त्यांच्यावर उलटाविण्याचा अभ्यास चालविला आहे. हिंदू काय, मुसलमान काय, दोघेही एकाच मातीचे, त्याच मातीचें अन्न खाणारे, एकाच हवापाण्यावर पोसलें जाणारे, एकमेकांच्या दीर्घकालीन सहवासानें सारख्याच विकार-विचारांच्या संस्कारांत वाढलेले, यामुळे धर्माचा भेद त्यांच्या प्रकृतीत एकमेकांमध्ये अतिशय अंतर दिसण्याजोगा फरक उत्पन्न करण्याला समर्थ नसावा यांत नवल कसलें ? क्रूरपणा किंवा शूरपणा हे दोन्ही विशेष दोन्ही समाजांत सारखेच दिसावे हें वरील गोष्टी लक्षांत ठेवल्यास क्रम-प्राप्तच आहे.

हिंदु आपल्या वस्तींत सुरक्षितपणें असें सांगूं शकतो कीं, मुसलमान हिंदू-चा वेश घेऊन येतात व हिंदूंच्या प्राणांवर उठतात. उलट मुसलमान लोक आपल्या मोहक्यांत हिंदू मुसलमानांच्या बेमालूम पेहरावानें फिरतात व मुसल-मानांला भोंसकतात अशा बातम्या एकमेकांत पिकविताना. परिणामी संशयामुळे

हिंदूंच्या हद्दीत प्रसंगी हिंदूंच प्राणास मुक्तो व तिकडे मुसलमानाला याच कारणास्तव मुसलमानांच्या शस्त्राने मरण्याची पाळी ओढवते. मुसलमानांच्या हातीं मुंबईतील दूध पुरवठ्याचा घंदा फार मोठ्या प्रमाणांत आहे, तो बुडविण्याकरितां दुधांत विष मिसळल्याचा बोभाटा एकीकडून उठला, तर फळफळां-वळांतून विष घातल्याची हाकाटी दुसऱ्या बाजूने ऐकूं येतें आणि मौज अशी आहे की, याबद्दलच्या शक्याशक्यतेचा कोणत्याहि प्रकारें विचार न करतां चांगले शिकले सवरलेला, म्हणजे ज्यांच्या बुद्धीला विवेकाची दीक्षा मिळाली असावी असें समजेल जाते, अशा थोरवीचे लोकहि वरच्यासारख्या गोष्टीवर भरंवसा ठेऊन मोठ्या चवीने त्यांचा काथ्याकूट आपसांत करतांना आढळतात ! शिकलेले पांढरपेशा वर्ग कसल्याहि बातम्यांचा अगदीं आतुर गिऱ्हाइक बनावे हे एक इंग्रजी शिक्षणयुगाचें चिंतनीय कौतुक आहे. बातम्यांची शक्याशक्यता, युक्तायुक्तता वगैरेबद्दल एकही क्षण वाया न घालवितां कळेल त्या बातमीचें संवादांत रुचीनें रवय करण्याची शिकल्यासवरलेल्यांची संवय हें एक कमाळीच्या मेकडपणाचें लक्षण आहे. १९२३-२४ सालांत देशांत जिकडे तिकडे दंग्यांची लाट उसळल्यावर म. गांधींनी आत्मशुद्ध्यर्थ एक उपवास केल्याचें पुष्कळांच्या स्मरणांत असेल. त्या प्रसंगी हिंदू-मुसलमानांच्या स्वभावाची त्यांनीं जीं लक्षणे सांगितली त्यांत हिंदु सरह मेकड (Coward) आणि मुसलमान तसाच आडदांड मूजेर (bully) अशा अर्थाचीं वाक्ये आहेत. वती एकंदर परिस्थिति ध्यानांत घेतल्यास खरी असल्याचें दिसून येईल. मुसलमान आडमुठा कां, याची उपपत्ति थोडीशी त्याच्या दारिद्र्यांत व पूर्वपरंपरेंत सांपडण्याचा संभव आहे. दगिद्री हा सदैव जीवावर उदार असतो. हिंदुस्थानांतील मुसलमान हा लष्करी परंपरेंत वाढलेला असून ब्रिटिश आमदानीपूर्वी देशांतील एकमेकांशी लढणाऱ्यां छोट्यामोठ्या राज्यांतील फौजांच्या आश्रयानें तो आपली उपजीविका करित होता. शेती आणि व्यापार याकडे त्यांनं कधीं अगत्यानें लक्षच दिलें नाहीं. त्यामुळे बेकारीत होरपळून वाटेल तें कृत्य करण्याला तो नेहमीं सज असतो. मागल्या एका दंग्यांतील एका तरुण मुसलमानानें आपल्या कुत्त्याचा खुलासा पुढील प्रमाणें केला होता : 'हाता-वर पोटा असल्यानें दंग्यांत लूट मिळाली तरी फायदा, न मिळाली व कदा-चित् मारला गेलों तर सुटलों, हिंदूंचा खून केल्यास पुण्य आहेच व आत

सरकाराच्या कच्चाट्यात सांपडलों तर शिक्षेच्या मुदतीत सरकार पोटाळ देईल.' अशा अर्थाचा तो खुलासा होता. ज्यांना नेकीने पोट भरण्याचा निश्चित मार्ग आहे, असे मुसलमान सहसा दंग्यांत सामील होत नाहीत, हे देखील लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे. त्याची मुजोरी, शिरजोरी हा सुद्धा त्याच्या सर्वसामान्य बेकारीचा परिणाम गणल्यास चूक व्हावयाची नाही. हिंदूंनील गुंड थोडेसे याच मासल्याचे म्हणतां येतील.

पूर्वी सुचविलेंच आहेकी, दंग्याच्या मुळाशी धर्म हे केवळ नांवापुरतेंच एक कारण दिसतें. मुसलमानांचा धर्म निराळा असतांही ज्या अर्थी दंगे फक्त इंग्रजी राज्यांतच उत्पन्न झाले, त्या अर्थी धर्मभेदाच्या निमित्तानें दंग्याच्या मार्गे राजकारणाचे खेळ आहेत, असा निकाल द्यावा लागतो. मुसलमानांना हिंदूंहून निराळें व वरचढ असे कांहीं हक्क या देशांत असले पाहिजेत, ही भावना त्यांच्या ठिकाणीं गेल्या ४० वर्षांतच जोरावली आहे. प्रथम त्यांच्याकरितां निवडणुकीचा सवता सुभा नव्हता व ज्या काळांत तो नव्हता, त्या काळांत हिंदूंच्या मतानें मुसलमान गृहस्थ वेगवेगळ्या संस्थांतून निवडले गेल्याची उदाहरणे थोडी थोडकीं नाहीत. परंतु पुढें ब्रिटिश राज्यकर्तृत्वानें त्यांना सवता सुभा देऊन हिंदूंची विभक्तपणानें वागण्यांत आपलें कल्याण असल्याची प्रवृत्ति उत्पन्न केली. सवत्या सुभ्याचे यासारखे दुष्परिणाम लक्षांत घेऊन एकदां स्वतः मि. जीनादेखील संयुक्त मतदार संघासाठीं प्रयत्न करीत होते. पण त्यावेळीं म्हणजे सुमारे २० वर्षांपागे जीनांचें लीगच्या कारभारांत विशेष प्रस्थ नव्हतें. एकदां तर त्यांनीं राजकारणाचा संन्यास घेऊन विलायतेस आपलें बिऱ्हाड बहुत काळ ठेवले होते. नंतर त्यांनीं मुसलमानांच्या विभक्तपणाचा पुरस्कार इतक्या जोरां चालविला कीं, आतां प्रचंड मुसलमान संस्थेला ते अनभिषिक्त सुलतानासारखे वाटतात व जीनादेखील या गौरवाला रसभरसुद्धा घक्का लागूं नये अशा दक्षतेनें वागतात. आपण हिंदी आहों, असें म्हणविण्याचा त्यांना तिटकारा वाटूं लागला आहे. आपण निराळे आहों व निराळेच रहाणार किंवाहुना हिंदी राज्यव्यवस्थेतहि आपलें स्थान निराळेंच व तेंहि अनियंत्रित असलें पाहिजे, ही भावना जगाळा संयुक्तिक दिसण्याकरितां त्यांनीं गेल्या ७८ वर्षांत एक विचारपरंपरा निर्माण केली आहे. त्या विचारपरंपरेचा

खल करण्याला ते सिद्ध नसतात, ही त्यांच्या वागणुकीची आणखी एक खुबी आहे. तसा प्रसंग आल्यास उडवाउडवी, कांगावा असल्या युक्त्यांचा अवलंब करून प्रतिस्फाला कंटाळा आणून वाद सोडावला लावतात. मुळांत विभक्तपणाचें वारें ब्रिटिश राजनीतीनें उठाविलें असल्यामुळें ब्रिटिश राज्यकर्त्यांना त्या वाऱ्याचा चालू सोसाटा संभाळणें भागच पडतें. एरव्हीं मुसलमानांची मनघरणी त्यांनीं इतकी जपून कां करावी हें कोडें उलगडणें शक्य नाहीं. मुसलमान लोक रक्तपाताच्या, बादवीच्या घमक्या उघड उघड देत असतां ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनीं तिकडे लक्ष देण्याचें टाळलें. बादवीच्या घमक्याच देऊन ते मुसलमान थांबले नाहींत, तर बंगालमध्ये हल्लीं मुसलमानांच्या पुढाकारानें रक्तपात, जाळपोळ, लुटालूट, बाटवावाटवी, स्त्रियां-संबंधाचे अत्याचार यांचा धुमाकूळ सुरू झाल्याच्या बातम्या दृष्टीस पडतात. ब्रिटिशांच्या राज्यसत्तेविरुद्ध जराशी चळवळ दिसली, कीं आपल्या लष्करी सामर्थ्याचा रुद्रावतार प्रकट करण्यास क्षणाबाहिं विलंब न लावणारे ब्रिटिश राज्यकर्ते आपसांतल्या भयंकर स्वरूपाच्या वरच्यासारख्या मारामारीबद्दल आपल्या जागीं स्वस्थ राहतात, निदान प्रतिकाराच्या जलद हालचाली करीत नाहींत, वगैरे गोष्टी कानाडोळा करण्याजोग्या नाहींत. ब्रिटिशांना इतके दिवस आपल्या राज्यकारभाराच्या बळकटीसाठीं जो प्रकार सोयीचा वाटला, तो प्रकार हिंदी स्वराज्याला घातक ठरेल याची क्षिति बाळगण्याची ब्रिटिशांना आजवर गरज पडली नव्हती. हिंदु-मुसलमानांचा आपसांतोळ अविश्वास हा ब्रिटिश राज्यकर्तृत्वाच्या मजबुतीचा इतके दिवस आधार होता. गेल्या महायुद्धानंतर हिंदुस्थानच्या राज्याचा भार आपल्या डोक्यावरून उतरविण्याची ब्रिटिशाना जरूर वाटूं लागली. या जरूरीची कदाचित् त्यांनाहि फारशी अटकळ नसावी. त्या भारांतला हिंदु-मुसलमानांच्या अविश्वासाचा दोष आतां त्यांनाहि एका झटक्यांत काढून टाकणे दुष्कर झाले आहे. हा दोष आपला प्रताप कांही काळ गाजवून मग मावळेल अशीं आजचीं लक्षणें आहेत. ब्रिटिशांची रिवास्त समाप्तीच्या मार्गास लागलेली आहे. ती संपल्यावर बरोच वर्षे त्यांनीं उदवास आणिलेला हा मुसलमानांच्या तीव्र विभक्तपणाचा भस्मासुर त्या रिवास्ततीचें तापदायक स्मरण देत राहील. ब्रिटिशांनीं हिंदुस्थानचें कोणतें हित केळें व कोणतें अहित केळें याचा

झाडा घेतांना प्रस्तुत अविश्वास हा त्यांच्या गजबटीचा भयावह दोष, असाच निर्णय इतिहासकाराला करावा लागेल. सांप्रत उठल्यासुटल्या ब्रिटिशांकडे घांव घेणारा मुसलमान—समाज देखील भविष्यकाळीं याच निर्णयाला पाठिंबा देईल. दंग्यातील मायेफिरूपणा मसलमानाला देखील नुकसानीत लोटतो, यांत त्याला न कळण्यासारखे कार्य आहे ? पण त्याला कदाचित् आशा वाटत असावी की हिंदूला सतत भेडसावीत राहिल्यानं तो आपणाला कायमचा दबून वागायला शिकेल. या आशेला ब्रिटिशांचें राज्य उपबोगी पडलें. स्वराज्याच्या काळीं ब्रिटिशांच्या वर्चस्वाचा अभाव त्यांच्या वेळ्या आशेला लयास नेऊन परस्पर—विश्वासाच्या मार्गावर त्यास आणील.

हिंदी स्वराज्याच्या साधनेला विघ्नाप्रमाणें बाधणाऱ्या अनेक घटनांपैकी हिंदी संस्थानें ही एक महत्त्वाची घटना आहे. इंग्रजी राजवटींत हिंदी जनतेनें सुरू केलेल्या स्वराज्याच्या चळवळीचा आढावा घेतांना ही घटना वेसरण्याइतकी सामान्य नाहीं. हिंदी राजेरजवाड्यांच्या अस्तित्वानें वेळो-वेळीं ब्रिटिश प्रजेच्या नशिवाला भलेबुरे हेलकावे दिलेले आहेत. हिंदुस्थानांत इंग्रजी राज्याची वाढ कशी झाली हा प्रश्न सोडवितांना ही संस्थानें वारंवार मनासमोर येतात.

हे स्व-राज्याचे अवशेष कीं त्याचीं स्मारके ?

संस्थानें म्हणजे जुन्या स्वराज्याचे अवशेष असं समजण्याचा प्रघात आहे व अवशेष हा स्मारकासारखा असतो. आजच्या संस्थानांकडे पाहिल्यास जुनीं स्वराज्ये कशीं चालत असतील व त्यांमध्ये प्रजेच्या हिताचा कितीसा बोज राखला जात असेल, याची अटकळ सहज होऊं शकते: एकाद्या पराक्रमी पुरुषानें कुठला तरी मुलूख जिंकावा, त्याच आपला अधिकार स्थापावा आणि तो अधिकार टिकून राहण्याइतकें बळ निर्माण करावें, म्हणजे त्याचें राज्य चिरस्थायी होण्याला अडचण उरत नसे. तो एकदां पहिल्या संकटांतून निभावला कीं, दुसरे राजेरजवाडे त्याच्या मदतीची आशा धरून बागूं लागत, तोहि इतरांकडे हकानें मदतीची मागना करी; अशा रीतीनें हिंदी संस्थानें बेथे उत्पन्न झालेली आहेत. हिंदुस्थानांत मुसलमानांचा थिरकाव होण्यापूर्वी सगळा देश निरनिराळ्या राज्यांत विभागलेला होता व हीं राज्ये एकमेकांत सदैव झगडा करीत होती. महम्मद कासमानें प्रथम काहीं राज्ये बुडविली. गझनीच्या महम्मदानें पुष्कळशा राज्यांना खिळखिळे

करून सोडलें. महम्मद घोरीनें पृथ्वीराज चव्हाण, जयचंद, बांचीं राजें नामशेष करून सोडलीं. या धुमाकुळांतून राजस्थान, कठियावाड येथील बरींच राजें उदयास आलीं. त्यांचा इतिहास अवघा ६।७शें वर्षांचा आहे. मुसलमानांशीं शक्य तेव्हां लढावें, निरुपाय झाल्यास शरण जावें, अशी या राज्यांची तऱ्हा होता. पुढें मोगलांच्या कारकीर्दीत अमात्र प्रकार चालला होता. किती तरी राजें मोगलांचें अंकितत्व स्वीकारून जगलीं होती—मोगलांचीं इमानें इतबारें सेवा करित जगलीं होती. मोगलाई मोडकळीस आली तेव्हां पंजाबांत शिखांचीं राजें निघालीं. दक्षिणेंत मराठ्यांचीं व मुसलमानांचीं नवीं राजें अस्तित्वांत आलीं. उत्तरेस गुजराथ व माळवा येथें मराठ्यांनीं आपल्या वर्चस्वाचीं कांहीं केंद्रे राखलीं हैं निराळें सांगावयास नकोच.

इंग्रजी अंमलांतील संस्थानांची घडण

इंग्रजांचा अंमल वाढत चालला तेव्हां पुनः एकवार संस्थानी सृष्टीत नवें—जुनें घडूं लागलें. मोगलांच्या दरबारांतील पुष्कळसे रजपूत मानकरी राजे इंग्रजांचे दोस्त बनले. पुण्याची मराठी सत्ता डळमळूं लागताच शिंदे, होळकर, गायकवाड, पवार, पटवर्धन प्रभृतींनीं रजपूत संस्थानांचा किता गिरविला ! पंजाबातील रणजितसिंगाचें राज्य धुळीस मिळालें. तरी त्यांच्या सत्तेला न मानणारी कित्येक शीख संस्थानें इंग्रजांच्या आश्रयानें जगलीं. इंग्रजांच्या स्नेहामुळें रणजितसिंगाच्या सुभ्यांतून काश्मीरचें स्वतंत्र राज्य बनलें. सातारच्या छत्रपतींचें नवें संस्थान पेशवाईच्या राखेंतून उगवलें. इंग्रजी स्थिरावल्यावर कित्येक संस्थानें अंदाधुंदीच्या सबबीवर खालसा करण्यांत आलीं. कित्येक दत्तक—प्रकरणाबाबतच्या इंग्रजांच्या धोरणानें रसातळाला गेलीं. नागपूर, सांशी, सातारा, अकोळा वगैरे बरींच संस्थानें बाप्रमाणें इंग्रजांनीं रद्द करून टाकलीं. मोगल—मराठ्यांच्या जिकलेल्या राज्यांचा वारसा म्हणून आलेलीं संस्थानें निराळीं व आपल्या मेहेरबानीचीं संस्थानें निराळीं असा श्रेष्ठ इंग्रजी मुसहय्यांनीं आपल्या मनाचीं निमित्त केला होता. कित्येक संस्थानांकडे इंग्रज राज्यकर्ते मदतगार दोस्त वा नात्यानें तेव्हां पाहून इतिहासाच्या पुढें नमते घेऊन जगणें हे आजच्या अनेक संस्थानांचें मूळ आहे.

परंतु आज आपला पूर्वतिहास विसरून किंवा बुद्धि-पुरस्सर डोळ्यांआड करून ही संस्थानें बागत आहेत.

तह म्हणजे विलासाचे परवाने

इंग्रजांचें कंरनी—सरकार आपलें राज्य बाढवीत असतां जेवढे शत्रू कमी करतां बेतील तेवढे साहजिकच कमी करीत होतें. मराठ्यांशीं युद्ध करतांना आणखी कोणाचें भय राहूं नये म्हणून त्यानें किती तरी संस्थानांशीं मित्रत्वाचे तह केले. तहांच्या द्वारे संस्थानांच्या रक्षणाची हमी आपण घेऊन त्यांचें लष्करी बळ कंरनी—सरकारनें तोडून टाकलें. प्रजेनें दंगा (किंवा बंडाळी) केल्यास त्यांपासून बचाव करण्याची जोखीम इंग्रजांनीं पतकरली, संस्थानांमध्ये आपापसांत कलह माजण्याचा संभव नाहीसा केला व परचक्राच्या निवारणाची जबाबदारी त्यांनींच स्वीकारली. संस्थानांच्या मालकांना यामुळे चैनीशिवाय दुसरा उद्योगच उरला नाही. इंग्रजांची मर्जी मोडणार नाही अशा बेतानें यथेच्छ वर्तन करण्याचा, इंग्रजांशीं तह केल्यावर, जणूं काय या संस्थानी नरेशांना परवानाच मिळाला ! १८५७ पूर्वी औरस संतति नसल्यास संस्थानें खालसा होण्याचें भय इंग्रजी घोरणानें उत्पन्न झालें होतें, परंतु १८५७-नंतर तें नाहीतें होऊन नरेंद्रांना कसलीच चिंता उरली नाही. मग मनोक्त विलास हें त्यांच्या जीवनाचें ध्येय होऊन राहावें यात नवल नाही. या बाबतींत नागपूरच्या शेवटच्या राजानें इंग्रजांच्या चौकशीला दिलेलें उत्तर ध्वानांत ठेवण्यासारखें आहे.—‘ राज्यकारभारांत लक्ष नाही, जिकडे तिकडे अव्यवस्था दिसते ’ याचा खुलासा करतांना त्यानें सांगितलें कीं, ‘ राज्य-व्यवस्था नीट नाही म्हणून प्रजेनें दंगाघोषा केल्यास इंग्रजांचें सामर्थ्य रक्षणाला आहेच; दुसरा कोणी आक्रमण करील, अशी स्थिति उरलेली नाही. मग सुचतील त्या उपायांनीं मी आपल्या जिवाला स्वर्गसुखें कां पुरवूं नये ? ’ हा खुलासा सगळ्या संस्थानिकांना सरखास लागू पडणारा आहे. १८५९ सालीं बडोद्याच्या भीमंत महाररावांना इंग्रजांनीं पदच्युत केलें तेव्हां पुण्याच्या सार्वजनिक सभेकडून गेलेल्या त्वाबद्दलच्या अर्जांत, संस्थानिकांवर कसलीच जबाबदारी नसल्यानें ते दुर्वृत्त होतात म्हणून त्यांना अखिलभारतीय राजकारणांत गुंतवावें म्हणजे त्यांची दृष्टि फांकल, त्यांना

ग्रहाणे होण्याची संधि मिळेल व ते सुधारतील, अशा अर्थाचा सल्ला नमूद केला होता परंतु ब्रिटिशांचे त्या वेळचे धोरण निराळे होते. खालसा मुख्तस व संस्थानी मुख्तस यांचा आपसांत संबंध बेजं नवे, अशी दक्षता आजवर त्यांजकडून बाळगली गेली.

हिंदी स्वातंत्र्याचे अडथळे

वस्तुतः संस्थानिक व खालसांतील प्रजा यांचा संबंध नाही. खालसांतील प्रजेच्या स्थितिकडे संस्थानिकांनी कधीच लक्ष दिलेले नाही. परंतु खालसां-तील प्रजेच्या पुढाऱ्यांनी मात्र या राजेरजवाड्यांविषयी नेहमी आपलेपणाची भावना ठेवलेली आहे. संस्थाने राहावी, असेच त्यांना वाटत आले. महात्मा गांधी सुद्धा संस्थानांकडे प्रेमादराच्या वृत्तीनेच पाहतात. काँग्रेसच्या कामगिरीत संस्थानांचा समावेश बहुत काळ नव्हता याचे कारण ही आपुलकीची भावनाच होय. संस्थानांचे अधिपती मात्र खालसांतील स्वराज्यविषयक चळ-वळीचा विचार विशेष प्रेमाने करीत नसावे असे मानण्याला जागा आहे. त्यांना आपला वर्गच निराळा वाटतो. त्याची योग्यता जन्मतःच श्रेष्ठ असून खालसांतील पुढाऱ्यांनी त्याशी स्पर्धा करू नये, किंबहुना त्याच्या वाटेसहि जाऊ नये, अशा कल्पनेची भाषा पुष्कळदा या नरेशांच्या तोंडून निघत असते. नेहरू-रिपोर्टाच्या वेळी १९२८ साली सर तेजबहादूर सप्रू व बिकानेरचे मागील महाराज यांच्यांत झालेला पत्रव्यवहार संस्थानिकांच्या मनोवृत्तीची साक्ष पटविणारा आहे.

संस्थानिकांची जातच निराळी ?

राजवाड्यांत 'राणी' या बहुमानाच्या संज्ञेने ओळखल्या जाणाऱ्या एका बाईच्या पोटी डॉक्टर-परिचारकांच्या सरंजामांत समारंभाने जन्मास बेणाऱ्या मुलांत व खेड्यांतल्या शोपडीत केवळ आईच्या देखरेखीखाली जन्मास बेणाऱ्या मुलांत काय भेद असतो हे कळणें कठिण आहे. इंदूर संस्थानचे मूळ पुरुष मल्हारराव होळकर जन्मास आले तेव्हां कुणाला त्याची दादहि नसेल. त्यांचे वंशज मात्र सध्या इतर सामान्य बहुजनांकडे आपण इतर मानवांहून श्रेष्ठ प्रतीच्या निराळ्या रक्तामांसाचे कोणी तरी आहो, अशा

दृष्टीने पाहत असल्यास आश्चर्य कां वाटूं नवे ? मोठेपणा जन्माचा नसून जन्मानंतरच्या आयुष्यांत घडणाऱ्या कर्तव्याचीच असतो बाचें भान किंवा ज्ञान समाजांतील साध्या लहान लहान गर्भश्रीमंतांनाहि असत नाही; मग ज्यांच्याकडे लोकावर हुकमत गाजविण्याचा वारसा येतो त्यांना तें कोठून असणार ? आपल्या हद्दीतील प्रजेपुरतें अनियंत्रित प्रभुत्व व अविवेकाला उत्तेजन देणारें तारुण्य, अशा स्थितींत गद्दीनशीन होणारांना प्रजेविषयी बेपर्वाई उत्पन्न न झाल्यासच आश्चर्य म्हणनां येईल. सर्वच राजे उन्मादगर्वाची दिसत नाहीत हें खरें; पण पुष्कळ संस्थानें फार लहान व क्षुद्र अवसानाची आहेत, हें सुद्धा ध्यानांत ठेवणें बरें.

संस्थानिकांचें संस्थानी स्वातंत्र्य !

आपण जन्मतः श्रेष्ठ आहों, येवढेंच नव्हे तर आपण स्वतंत्र आहों, अशीहि प्रौढी संस्थानिकांकडून पुष्कळदां मिरविली जाते. या प्रौढीची तपासणी केल्यास तिच्यांत फारसें तथ्य नसल्याचें दिसून येईल. ज्यांनी एकदां मोगलांची किंवा मराठ्यांची नोकरी केली व ज्यांना आज ब्रिटिश अंमलापुढें नम्रता धारण करून बागावें लागतें, त्यांनी स्वातंत्र्याची बढाई गाण्यांत स्वारस्य काय ? गेल्या वीस वर्षांत संस्थानी राजांना गाद्या सोडून द्याव्या लागल्याची किती तरी उदाहरणें आहेत ! तहनाभ्यांत केव्हांहि फेरबदल होऊं शकत नाही, ही सदर राजेरजवाड्यांची कल्पना कीव येण्याजोगी आहे. तहनाभ्यांत वेळोवेळीं इंग्रजी राज्यव्यवस्थेच्या सोयीनें फेरबदल झाले आहेत व उद्यां जरूर पडल्यास—अर्थतत्त्व ही जरूर ब्रिटिश राज्यकर्त्यांना वाटली पाहिजे—आणखी फेरबदल होतीलहि. हिंदी राज्यकारभार खालसांतील स्वराज्यवादी पुढाऱ्यांच्या हवालीं करतांना ब्रिटिशांनीं या तहनाभ्यांना धक्का लावूं नवे, ही राजेरजवाड्यांची इच्छा अशांनाची द्योतक आहे. कंपनी-सरकारबरोबर तह करतांना मोगलांशीं झालेल्या तहान्नाच्या व्यवहाराची काळजी या राजेरजवाड्यांनीं बाळगल्याचा दाखला नाही. नव्या सामर्थ्या-पुढें मान लववून जिवंत राहण्याच्या पद्धतीला राजेरजवाड्यांच्या मते इतकें पावित्र्य आज दिलें जातें याचें कारण उघड आहे हिंदुस्थानांत होऊं घातलेला स्वराज्याचा उदय परचक्रासारख्या अकस्मात् कोसळणाऱ्या सामर्थ्या-

चा द्वारे होणार नाही. ब्रिटिश राज्यकर्ते आणि त्यांच्या प्रजेतील स्वराज्यासाठी, मगडणारे पुढारी यांच्यातील तडजोडीने ते स्वराज्य निर्माण व्हावयाचे आहे. ब्रिटिशांच्या हातून आपल्या हाती देशाचा राज्यकारभार घेऊ पाहणारे हिंदी पुढारी संस्थानिकांना ब्रिटिशांहून जास्त परके वाटावे, ही वा नरेशांची मनःस्थिति शोचनीय नाही असे कोण म्हणेल ?

संस्थानी प्रजेची गुलामगिरी

संस्थानांत हिंदुस्थानची एकतृतीयांश प्रजा अडकलेली आहे. तिची हालहवाल करुणाजनक आहे. त्या प्रजेला आपला राजा देवाप्रमाणे किंवा पित्याप्रमाणे वाटतो. कित्येक संस्थानांतून प्रजेपैकी कोणीहि राजवाड्याच्या परिसरांत घोडयावर बसून किंवा छत्री घेऊन किंवा पायांत जोडा घालून जाऊं नये, असा रिवाज कालपरवापर्यंत चालू होता. राजा अथवा राणी यांची गाडी येतांना दिसतांच पादत्राण बाजूस लोटून अदबीने झुकून प्रजेने वंदन करण्याचा प्रघात संस्थानांतून अद्यापि क्वचित् आढळतो. राजा किंवा राणी मेल्यास बाप अगर आई मेल्याप्रमाणे प्रजेतील प्रत्येक पुरुषाने क्षीर केळेच पाहिजे, असा दंडक पाळण्याची पद्धति कांही संस्थानांतून आहे—मग तो प्रजाजन कुठेहि असो; तो संस्थानाबाहेर असला तरी त्याने हा दंडक पाळण्याची अवश्यकता एकदां वाटत असे गुलामगिरीच्या या रीतीभातींची उदाहरणे आणखी पुष्कळच देतां येतील. शिक्षणाच्या अभावी 'ना विष्णुः पृथिवीपतिः' या तत्त्वाची परीक्षा करण्याची प्रजेला सवडच नाही. संस्थानांचे मध्ययुगीन स्वरूप घालवावे यासाठी चलीकडे खालसांतील प्रजेच्या संसर्गाने संस्थानी प्रजा उद्योग करूं लागली आहे. मागील युद्धानंतर काळमान फिरले हे ओळखून संस्थानी नरेंद्रांचे एक महामंडळ ब्रिटिशांनी उभारले. आपणांचा अजब ना उद्यां हिंदी राज्यकारभार सोडावा लागणार आहे, तेव्हा या भवितव्याचे ज्ञान नरेशांना व्हावे, एकतंत्री हुकमत गाजविण्याचे दिवस संपत आले हे त्यांना कळावे, हा नरेंद्रमहामंडळाच्या स्थापनेचा उघड उद्देश आहे. प्रस्तुत मंडळाच्या बैठकी सुरू करतांना व्हाइसरॉयसाहेब त्यांना वारंवार या उद्देशाला धरून उपदेश करतात; कोणी नवीन राजा गादीवर बसायचा असल्यासहि, त्याला 'अनिर्वाचितपणाने वागण्याचा काळ गेला' हा मंत्र

व्हाइसरायसाहेब ऐकवितात. बड्या संस्थानिकांचा पाहुणचार घेत असतां उभयपक्षां होणाऱ्या भाषणांवे वेळीं गव्हर्नर—जनरल सौम्य शब्दांनीं 'कालमान ओळखून शहाणे व्हा' असें बोलण्याला चुकत नाहींत. परंतु संस्थानिकांचें पाऊल हलावें तसें हलत नाहीं. तेथील प्रजेची गुलामगिरी चालूच आहे. इलाज नाहीं म्हणून अनेक संस्थानांतून काबदेमंडळांचे देखावे उभे केले गेले आहेत. त्यांचा तादृश उपयोग होत नाहीं हें निराळें सांगायचास नकोच. सारांश, संस्थानें हीं मध्ययुगीन परिस्थितीचीं जिवंत स्मारकें होत असाच निष्कर्ष काढावा लागतो.

संस्थानिकांना कालाचा इशारा

संस्थानें नष्ट व्हावीं असें म्हणणारा एक पक्ष हिंदुस्थानांत आहे. त्यांच्या सुधारणेची आशा नाहीं, तीं मोडून टाकणें हाच प्रगतीचा उपाय आहे, असें मानणारा हा पक्ष संस्थानें फार लहान आहे. काँग्रेसनें संस्थानांबद्दल आजवर सहानुभूति बाळगली. म. गांधीजी संस्थानें राखावीं असें म्हणणारांपैकीं एक आहेत. गांधीजींना व्यक्तिशः संस्थानिकहि मान देतात. गांधींनीं एकदां उपोषणाच्या सत्याग्रहाचा राजकोटास प्रयोग करून पाहिला; परंतु आपण चुकलों, अशी कबुली देऊन त्यांना हा फंद सोडवावा लागला ! कारणें कांहींहि असोत, इतकें मात्र खरें कीं, आज संस्थानिक—वर्ग स्वराज्याच्या मार्गां-तलि अडथळा होऊन बसला आहे, तो ब्रिटिशांनीं पतकरलेल्या अंजारणीगोंजारणीच्या घोरणाचाच परिणाम समजावा लागतो. आपण देशाभिमानांत खालसांतील लोकाग्रणींना हार जाणार नाहीं असा पुकारा संघटितपणें संस्थानिकांमार्फत अधूनमधून होत असला तरी त्यांनीं जोंवर आपला सवता सुधा काबम राखण्याचा इष्ट सोडलेला नाहीं, तोंवर त्यांचा देशाभिमान निराळ्या किंमतीनें स्वीकारणें भाग आहे. त्यांचा इष्ट सुटण्याची किह्मी ब्रिटिशांच्या घोरणांत असून, तीं तशीच राहावी असा जर त्यांचा मनसुबा असेल तर हिंदुस्थानला स्वराज्य देण्याच्या इच्छेचा पोकळपणा बेगळा सिद्ध करावयाला नको. मोगल—मराठ्यांनंतर इंग्रजांच्या सत्तेशीं ज्यांनीं आपलें नशीब बांधून घेतलें त्यांना खालसांतील हिंदी प्रजेच्या पुढाऱ्यांच्या राजवृत्तीच्याशीं आपलें नशीब जोडण्याची इतकी दिक्कत कां घाटाची हेंच

समजत नाही; पण दिक्कत वाटते हें मात्र निःसंशय.

संस्थानिकांनी ब्रिटिश राज्याच्या उबेने उत्पन्न होणाऱ्या स्वतःच्या बडेजावीबद्दलच्या कल्पना सोडून एकदां जगाकडे नजर टाकावी. एकदां जर्मनीतहि पुष्कळ संस्थाने होती. त्यांचे भेद मोडून त्यांचा गट्टा केला तेव्हांच गेल्या पन्नास वर्षांतील बलाढ्य जर्मनी जन्मास आला. इटलीत संस्थाने होती, त्यांचा, पक्ष घेऊन आसपासची राष्ट्रे आपला स्वार्थ साधत होती. 'अखंड इटली'ची [United Italy] मॅसिनी, कॅब्रूर प्रभृतींची चळवळ बघस्वी झाली तेव्हां बाकीची सगळी संस्थाने कालाच्या उदरांत गेली. एका देशांतील संस्थानेच काय पण छोटीछोटी स्वतंत्र राष्ट्रेहि टिकून राहण्याचा भरंवसा धरतां येत नाही असा काळ आलेला आहे. मोठाल्या अनेक राष्ट्रांतील एकतंत्री बादशहा गारद झाल्या, हा वृत्तांत जसा जुना तसाच नवाहि आहे. मानवी इतिहासाच्या घडामोडींचे तात्पर्य गळी न उतरणा- इतके संस्थानिकबुद्धीने जड असतील तर त्यांच्या भवितव्याबद्दल विशेष आशा- वादाने विचार करणे शक्य नाही. संस्थानांची समजूत निघेना म्हणून म्हणजे ते अडून बसल्यामुळे १९३५ची राज्यघटना आजवर लटकत राहिली. कॉंग्रेसच्या प्रतिनिधींचे बहुमत झाल्यामुळे त्या घटनेचा प्रातिक भाग कांही काळ अंमलांत आला. मध्यवर्ति सरकार नव्या घटनेप्रमाण अस्तित्वांत न येणाला सर्वस्वी संस्थानिकच जबाबदार आहेत. संस्थानी राजांना ब्रिटिश मुकुटाचा आधार कायमचा हवा आहे. या मुकुटाच्या महतीचा ब्रिटिश वसाहती व दक्षिण आयर्लंड येथील इतिहास या राजेलोकांना मोठा उद्- बोधक होईल. त्यांतहि मीज अशी, की खुद्द ब्रिटिशांचे या मुकुटाविषयीचे अंतरंग पालटत असले तरी शंभर वर्षांमागील त्याची महती येथील संस्था- निक आपल्या उराशी बाळगूनच बसले आहेत ! ब्रिटिश हे कते व जागरूक असल्यामुळे ते तडजोडीच्या वेळी नसत्या खुळांची मातब्बगी चालू देत नाहीत. ब्रिटिश बादशहाबद्दल निष्ठेची शपथ घ्यावी असला अग्रह सोडून जर कार्यभाग होत असेल तर ते तो आग्रही बेल्लाक सोडून देतात. संस्थानिकांनी त्यांचे वळण घेऊन, आपल्या मनोरचनेत बहुत काळ दवा करून बसलेले खोट्या मानापमानाचे ग्रह हांकलून लावण्यांतच त्यांचे हित आहे. ब्रिटिश प्रजेचे स्वराज्य आतां टळत नाही. त्याची वाट अडविल्यास

विलंब होईल; पण विलंबानें कां होईना एकदां स्वराज्य झाल्यावर ज्यांच्या योगानें विलंब घडला त्यांचा परामर्श घेतला जाईल, हें न विसरणें संस्थानिकांच्या दृष्टीनें श्रेयस्कर ठरतें. संस्थानिकांनीं मोगलांनंतर जसे इंग्रज तसेच, इंग्रजांनंतर भावी हिंदी स्वराज्यकर्ते हेच आपले शरणस्थान आहेत असें मानावें, हें अगदीं सरळ आहे. आज तसें मानून चालण्यांतच निभाव आहे. स्वराज्याच्या इतिहासांत त्यांना विघ्न वा नात्यानें आपली नोंद करून घ्यावयाची असल्यास त्यांनीं स्वतःचें नुकसान करून घेतलें, असेंच परिणामी सिद्ध होईल.

परिशिष्ट

हिंदु-मुसलमान

मुसलमानांचें प्रत्येक कृत्य हिंदूंच्या अहिताचें, असा ग्रह हिंदू समाजांत दृढमूल होण्याचें एक प्रबळ कारण म्हणजे शाळांतून शिकविला जाणारा इतिहास हें होय. या इतिहासांत मुस्लिम गियासतीवर हिंदूंचा छळ—अनन्वित छळ व निरंतर छळ—चा कल्पनेचा वज्रलेप शिकवा मारलेला दिसतो. लॉर्ड डलहौसी यांच्या वेळचे एक कौन्सिलर सर हेन्री ईलियट यांनी मुसलमान राजांच्या बखरी गोळा करून त्यांच्या भाषांतराची आठ पुस्तके प्रसिद्ध केली आहेत. हा उद्योग जसा प्रचंड तसाच उपयुक्त घडला. मुसलमान राजांचा संगतवार इतिहास समकालीन बखरींच्या आधारेनं या पुस्तकांत ग्रथित केलेला असून इतिहासाच्या जिज्ञासूंना त्याचा आश्रय करावा लागतो. याप्रमाणें सदर उद्योगाची थोरवी बबूच करूनहि त्यामागील प्रेरणा दृष्टीआड दकलणें इष्ट नाहीं. डलहौसीची कारकीर्द १८४८ ते १८५६ या वर्षांतली. १८५७चें बंड अजून व्हावयाचें होतें. कंपनी-सरकारची हुकमत देशभर पसरून या सुमारास जवळजवळ पन्नास वर्षें होत आलीं असूनहि सर हेन्री ईलियट साहेबांना ‘ब्रिटिशांबद्दल हिंदी जनतेला प्रेम नाहीं, आशाश्रुद्ध बहु-जनसमाज दिल्लीच्या बादशाहीचेच गोडवे शिल्लोण्याच्या वेळीं रसभरित पद्धतीनं गात बसला आहे’, असा प्रकार दिसत होता. ब्रिटिशांच्या मते कंपनीचें राज्य अत्यंत सुधारलेलें होतें. त्यांच्या मानानें मुसलमान—बादशाही शुद्ध रानटी ठरणारी असतांहि हिंदी प्रजा त्या बादशाहीच्या बडेजाव सांगते, याचा चमत्कार आणि विषाद वाटून त्या बादशाहीचें खरें अफाळविकाळ स्वरूप उघड करून हिंदी जनतेच्या डोळ्यांत अंजन घालणें अवश्य असा ईलियट साहेबांचा दृढ संकल्प झाला व परिणामी त्यांच्या संकलनाचे ग्रंथ बाजारांत आले. साहेब-मजकुरांनी आपल्या पुस्तकांच्या प्रस्तावनेंत वरील आशयाचा स्वानुभव नमूद

केलेला आहे. तेव्हांपासून शालोपयोगी इतिहासांचें एकच धोरण आढळतें. मुसलमानांची शिरजोरी व हिंदूंची मारखाऊ वृत्ति हे दोन मुद्दे मनावर ठसविणाऱ्या हकीकतींनीं मुसलमानांचा इतिहास भरून काढावयाचा अशी जणू काय शालोपयोगी-इतिहास-रेखकांना विद्याखात्यानें शपथच घालून ठेवलेली आहे. रोजन्वा रोज बाप्रमाणें कित्येक वर्षे, मुसलमानांनीं हिंदूंना छळलें या माहितीचा हिंदु विद्यार्थ्यांच्या मनावर पगडा बसत गेल्यास मुसलमानांबद्दल त्यांना अविश्वास वाटूं लागणें स्वाभाविक आहे.

एकीकडे शालोपयोगी इतिहासांचें वरच्यासारखें हिंदुमुसलमानांचें द्वैत कायमचें आहे, असा सिद्धांत विंबविणारें शिक्षण चालू असलें तरी बहुजन-समाजांत या शिकवणीचें विष पसरलें नव्हतें. एकदोषांच्या वासबंधांच्या जबाब्या सादर केल्यानें वस्तुस्थिति ध्यानांत येईल. मॅक्मिलन कंपनीमार्फत संस्कृतिविषयक निबंधसंग्रह छापलेला आहे त्यांतील निबंध सर अब्दुल कादर, सर जोगेंद्रसिंग, यांच्यासारख्यांनीं लिहिले आहेत. आपल्या लहानपणीं दावा, दुसरे नोकर व पुढें मित्र वगैरे सर्व प्रकारचा परिचार मुसलमानांचा होता, त्यांच्यांतच आपण वाढलों, तेव्हां [सुमारे साठ वर्षांपूर्वी] मुसलमान व इतर हिंदी यांचें आपसांत बनत नाहीं असें स्वप्नहि कधी पडत नव्हतें, अशी माहिती सर जोगेंद्र यांनीं आपल्या निबंधांत सांगितली आहे. हें पंजाबांतलें उदाहरण आहे. पं० वा० विपिनचंद्र पाल यांच्या आत्मचरित्राची कथा पूर्व बंगालमधली आहे. त्यांनीं सांगितलेले अनुभव सुमारे ७५ वर्षांपागचे आहेत. सिल्हट शहरांत त्यांचे बालपण गेलें. तेथें मुसलमानांची वस्ती असून त्यांचा हिंदूंची अगदीं मोकळेपणाचा व्यवहार होता. लमासारखा कौटुंबिक सभारंभातून एकमेकांना अहेर केले जात असत. हिंदूंच्या सणासाठीं मुसलमानांच्या तळ्यातून मासे नेण्याला मनाई नव्हती व त्यांच्या सणांकरतां हिंदूंची तळीं रिकामी होत असत, अशी माहिती पालबाबूंनीं एका जागीं निवेदन केली आहे. दुसऱ्या ठिकाणीं मोहरमच्या धामधुमीचें वर्णन करताना त्यांनीं म्हटलें आहे कीं, हिंदूंच्या पूजासमारंभाला मुसलमान कसलीच हरकत घेत नव्हते; उलट पुष्कळदां ते देखील जमावानें पूजेच्या सोहळ्यांत भाग घेत. हिंदू समाज मोहरमच्या सणांत सामील होण्याला कचरत नसें हसकेंच मज्जे, तर

तो बकरीदच्या सणांतील गार्हची कुर्बानी शेजारधर्माला जागून सहन करी. हिंदु जमीनदारांचीं मुसलमान कुळें जसा आपल्या घन्याचा अभिमान बाळगीत तसाच अभिमान हिंदु कुळें मुसलमान जमीनदाराचा बाळगीत असत, असें तात्पर्य निघण्याजोगा मजकूर पालबाबूंच्या आत्मचरित्रांत आलेला आहे. हिंदुमुसलमानांच्या द्वैतानें राजकारणाच्या आखाड्यांत विचित्र वळण घेतलें असलें तरी उत्तर भारतांतील खेड्यांतून हिंदु व मुसलमान शेजार-धर्माच्या सलोख्यानें आणि विश्वासानें राहत आहेत. खेड्यांतला हिंदु किंवा मुसलमान परगांवी जावला निघाल्यास तो आपल्या बायकांमुलांची रखवाली मुसलमानाकडे किंवा हिंदूकडे निर्घास्तपणें सोंपवितो हा अनुभव अद्यापि बेंतो. याचा एक पर्याय हिंदुमुसलमानांच्या दंग्यांतहि दृष्टीस पडतो. हिंदु वस्तींतील मुसलमानांचें संरक्षण हिंदु करतो व मुसलमान मोहल्यांतील हिंदूंच्या बचावाला तेथील मुसलमान झटतो, अशा हकीकती राजकारणांतील बेबनावापेक्षां रोजच्या व्यावहारिक जीवनांतील सहृदयता अधिक प्रभावी असल्याचें स्पष्ट करणाऱ्या नाहींत काय ?

द्वितीय खंड

किसान-कामगारांचें राजकारण

:

:

९

हिंदी राजकारणामध्ये अलीकडे ३० वर्षांपासून किसान-कामगारांचा एक नवा पक्ष उदयास आला असून त्याची चढाओढ सांप्रत बरीच विकट बनलेली आहे. किसान-कामगारांपैकी किसान अर्थात् शेतकरीवर्ग हा पक्षांत जमेकडे असला तरी त्याची कामगारांइतकी बळकट संघटना उत्पन्न झालेली नाही. शेतकरीसमाज हिंदुस्थानांत इंग्रजी राजवटीने अगदी पिळून काढलेला आहे. त्याच्यांत त्राण नाही व त्याला कोणी त्राता नाही अशी हाकाटी इंग्रजी राज्याच्या सुरुवातीलाच अनेक पुढाऱ्यांनी चालविलेली होती. बंगालमध्ये कायमची शेतसारापद्धात अस्तित्वांत आल्यावर शेतकऱ्यांची कशी दुर्दशा उडाली याची हृदयद्रावक वर्णने खुद्द इंग्रजांनीच त्या काळांत लिहून किंवा बोलून टाकलेली आहेत. बंगालमध्ये एकदां शेतकऱ्यांनी लहानशी बंडाळी करून पाहिली; या बंडाळीत संन्यासी लोकांचा पुढाकार असल्यामुळे 'तिला संन्याश्यांची बंडाळी' या नावाने इतिहास ओळखतो; पण वस्तुतः ती शेतकऱ्यांचीच उठावणी होती. या उठावणीचा विशेष परिणाम घडला नाही. यानंतर दखल घ्यावी असा प्रकार १८७५ मधील महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या दंग्याचा आहे. या दंग्याचा रोख सावकारांवर होता व इंग्रज अधिकाऱ्यांनी हा रोख न बदलण्याची पुरेशी काळजी घेतली. शेतकऱ्यांच्या हिताचे कायदे करण्याचा आव आणून अधिकाऱ्यांनी सावकार आणि शेतकरी यांची तेढ वाढणार नसली तरी कायम राहिल अशी व्यवस्था अंमलांत आणली. या व्यवस्थेमागून सुमारे २० वर्षांनी पुनः एकदां दुष्काळाने देश ग्रासला तेव्हा

दुष्काळाच्या कायद्यांतीठ काही कलमांचा फायदा घेऊन शेतकऱ्यांनी सारा देऊं नये अशी चळवळ महाराष्ट्रांत कै. टिळकांच्या नेतृत्वानें दिसूं लागली. शेतकऱ्यांना संघटित करण्याचा व तशा संघटितपणाच्या जोरावर राज्य-कर्त्यांशी टक्का खेळण्याचा हा पहिला प्रसंग होता. या चळवळीचा प्रारंभ चांगला झाला, परंतु सरकारच्या सामर्थ्यापुढें टिकायला जें चिकाटीचें मनुष्य-बळ लागतें तें नसल्यामुळें दडपशाहीच्या दर्शनासरशी ही चळवळ कोलमडली व शेतकऱ्यांच्या संघटनेची संधि गेली. शेतकरी प्रत्यक्ष प्रतिकार करण्याइतका चवताळला नसला तरी त्याचा असंतोष हळूहळू प्रखर होत चालल्याचें लक्षांत घेऊन बरेचसे कूळ-कायदे (टेनन्सी अक्ट्स्) प्रांतांप्रांतीं निर्माण करण्याचें सत्र इंग्रज राज्यकर्त्यांनीं सुरू ठेवलें होतें. हे कायदे त्या त्या वेळची शेतकऱ्यांची अस्वस्थता थोडीशी नरम करण्याला उपयोगी पडत असत व राज्यकर्त्यांनाहि आपण कर्तव्य बजावलें असें भासवायला सांपडत असे.

महात्माजींचे प्रयोग

म. गांधींनीं काँग्रेसचें नेतृत्व स्वीकारल्यानंतर शेतकऱ्यांचा अमंतोष कृतीत उतरविण्याचे प्रयोग सुरू झाले. १९२० नंतरच्या काळांत संयुक्त प्रांतांमध्ये किसानांच्या संघटनेला कांहीं दिवस विशेष जोर होता. गांधींनीं बारडोलीस शेतकऱ्यांच्या संघटनेचा राज्यकर्तृत्वाशी सामना व्हावा अशी योजना आंखली होती. ही योजना गांधींनीं चौरीचौरा नामक संयुक्त प्रांतां-तील खेड्यांत शेतकऱ्यांच्या दंगलांत पोलिस खात्याचे लोक बळी पडल्याचें समजतांच एकदम सोडून दिली व सगळ्या काँग्रेस-भक्तांचा रोष स्वतःवर ओढवून घेतला. गांधींनीं पुढें पांच-सहा वर्षांनीं बारडोलीचे किसान सागा-बंदीचा शस्त्रानें राज्यकर्त्यांशीं पुष्कळशा यशस्वी रीतीनें लढविले. बारडोली येथें पहिला सत्याग्रहाचा बार वायां गेल्यावर संयुक्त प्रांतांतील किसान-चळ-वळीला ओशोटी लागली. मात्र किसान-संघटनेच्या संस्था संपन्नोळ नामशेष झाल्या नाहींत. संयुक्त प्रांताप्रमाणें त्याचें नांव किंवा त्याच्या सभा यांचा बोभाटा नजीकच्या इतर प्रांतांमधून सुद्धा अधूनमधून ऐकूं येतो.

हिंदुस्थानांत शेकडा ८० इतकी स्थूलमानानें शेतकऱ्यांची संख्या असता व त्यांचीं दुःखें, इंग्रजी राज्यानें विकोपास नेलीं असतां त्यांचीं डोळ्यांत भरण्याजोगी संप्रटना व कामगिरी इंग्रजी राज्याच्या दीडशें वर्षांत दृष्टीस पडूं नये ही गोष्ट आश्चर्य वाटण्याजोगी आहे. त्या मानानें कामगारांची संप्रटना व कामगिरी अवघी २५-३० वर्षांची असूनहि तिचा प्रभाव ब्रिटिश राज-वटीला पुष्कळदां चांगलाच जाणवला. कामगारांची संख्या शेतकऱ्यांच्या तुलनेनें फार थोडी वाटण्यासारखी आहे. हिंदुस्थानांतील सारे कामगार निव्वळ कामगार नसून ते वर्षांतून कांहीं महिने आपली शेती संभाळतात म्हणजे मूळचा शेतकरीच आपल्या शेतीच्या उत्पन्नाला पैशाची घसपशीत जोड मिळावी या आशेनें मोठ्या शहरांतील एकाद्या कारखान्यांतला कामगार बनतो; पण कामगार या नात्यानें तो जी शिस्त पाळतो व आपल्या उद्धाराच्या संप सारख्या प्रसंगां जी झीज सोसतो ती शिस्त पाळण्याचें व ती झीज सोसण्याचें त्याला शेतकरी या नात्यानें जमत नाहीं, असा शेतकरी-संप्रदनेचा व चळवळीचा अनुभव आहे.

कामगारांचें पूर्ववृत्त

कामगार हा वर्ग जमावाने शहरांत सामान्यतः एकत्र राहतो व एकाच ठिकाणां काम करतो यामुळे त्याची जूट घडवून आणायला उशीर लागत नाहीं आणि विशेष अडचणीशींही मुकाबला करावा लागत नाहीं. हिंदुस्थानांत अर्वाचीन अर्थानें कामगारांचा उदय मुंबईपुरतें बोलावयाचें झाल्यास इंग्रजांनीं आगगाड्यांकरितां कारखाना सुरू केला तेव्हां १८४३ च्या सुमारास झाला. १८५० नंतर कापडाच्या गिरण्या स्थापन होऊं लागल्या व कामगारांच्या संख्येंत झपाट्यानें भर पडन चालली. एकाद्या शहरांत लोकांचा भरणा नव्यानें होऊं लागल्यास जी परिणाम व्हावयाचा तो मुंबईसहि दृष्टीस पडावा हें स्वाभाविक आहे. कामगार मागसें मुंबई शहराची नसून कोंकणांतून व मावळांतून येणारी अर्थात् एक प्रकारें उरगी; त्यांची वस्ती चार-सहा महिने मुंबईस तर चार-सहा महिने त्यांच्या मूळच्या गावीं; शिवाय तीं काबाड दष्टमाडींच सांगूनसवरून मुंबईस आलेलीं, तद्वा त्यांची काळजी मुंबईतील कारखान्यांच्या मालकांना किंवा मुंबईच्या इतर नेहमींच्या

रहिवाश्यांना कशी वाटावी ? साहाजिकच त्यांच्या विपन्नावस्थेला पारावार नव्हता. जेव्हा मुंबईत कारखान्यांची धुराडी उभारली जाऊ लागली तेव्हा इंग्रज राज्यकर्त्यांनी स्वदेशांतिल कारखान्यांच्या अनुभवाचा शहाणपणा अंमलांत आणून इंग्लंडांतील मजूरवर्गासाठी होणाऱ्या मुखसोयीचा किता येथे गिरविला असतां तर येथील कामगारांची दुर्दशा कांहीशी टळण्याचा संभव होना. पण त्यांनी पुष्कळ वर्षे कामगारांच्या दुर्दशेची अगदी उघड्या डोळ्यांनी उपेक्षा चालविली होती. कारखान्याचा मालकवर्ग 'कमी खर्च व जास्तीत जास्त नफा' या ध्येयाच्या मार्गे लागलेला; त्याला आपल्या उद्योगांत राबणारांच्या हलाखीकडे पहाण्याचें कारण काय ? पण मुंबईच्या साऱ्याच वस्तीकरांनी कामगारांसंबंधान आपले कान व डोळे घट्ट बांधून टाकलेले नव्हते, कांहीं उदार प्रकृतीचे लोक मजूरांच्या विपत्तीचा परामर्श उपकार-बुद्धीनें धत असत. त्यांची उदाहरणे देण्याचें कारण नाही. तरी, एक नांव घेण्यासारखें आहे. नारायण मेश्राजी लोखंडे या नांवाच्या एका गृहस्थानें कामगारांच्या कल्याणाची विचारपूस हा आपल्या विशेष आवडीचा विषय बनविला होता. त्याचा प्रत्यक्ष कामगारांशी बिलकूल संबंध नव्हता; पण कामगारांच्या हिताची चर्चा करण्याची कामगिरी त्यांनी पत्करली होती. मुंबई प्रार्थनासमाजाचे एक उत्साही कार्यकर्ते कै. सदाशिवराव केळकर यांनी कामगारांच्या परिस्थितीकडे लक्ष पुरविण्याचा उद्योग लोखंड्यांच्या काळांतच चालू ठेवल्याचा पुरावा उपलब्ध आहे. असल्या परोपकारी तिऱ्हा-इतांच्या कळवळ्याला चांगलेसे फळ येऊं नये, यांत कांहीच नवल नाही.

सरकार व मालक यांनी सुरू ठेवलेल्या उपेक्षेला, जसजशी कामगारांची संख्या वाढून त्यांच्या दुःग्याला वाचा फुटूं लागली तसतशी, मर्यादा पडत चालली. सरकाराचें काम प्रायः एकच व तें म्हणजे कमिशन नेमून चौकशी करण्याचें. कामगारांत एकजूट नसली, विशेष जाग्रति नसली, तरी त्याला आपली गाऱ्हाणी वेशीवर टांगण्याचे उपाय अगदींच कळत नव्हते असें नाही. देशोदेशी मजूरांची काय अवस्था आहे, अन्यत्र मजूर कोणत्या उपायांनी आपल्या जीवनाची दुःखें कमी करित आहे, याविषयीचें ज्ञान त्यांच्यापर्यंत पोचत होतें. त्याला संपाचा उपाय माहीत होता व केव्हा केव्हा एकेरीवर येऊन तात्कालिक जुटीनें त्यानें संपाची कांय धरल्याचे

दाखले आहेत. असे संप कार्यक्षम होऊ नयेत हें सरळ आहे. गेल्या शतकाच्या अखेरीस जी. आय्. पी. रेल्वेच्या सिंगल ट्राक्याच्या लोकांनी संप केल्याचें एक ठळक उदाहरण अशांतलेंच आहे. मागल्या शतकांत त्याची स्थिति सुधारली नसली, तरी नव्या विसाव्या शतकाच्या प्रारंभीच त्याच्या जागृतीची चिन्हें सर्वत्र प्रकट झाली. १९०५ साली वंगभंगाच्या उद्वेगांतून जन्मास आलेल्या स्वदेशी बहिष्काराच्या चळवळीचाहि या जागृतीला उपयोग झाला. आपण काम करण्याचें नाकारलें व गाऱ्हाणी फिटेपर्यंत चिकाटी राखली तर मालक व सरकार यांना वठणीस आणतां येतें, इतका बोध कामगारांच्या हृदयांत खोल ठसला होता. स्वदेशी बहिष्काराच्या दिवसांत भराभर आगगाड्यांचे कारखाने, कापडांच्या गिरण्या, सरकारी छापखाने यांमधील कामगारांचे संप झाले. याच दिवसांत कामगारांना सणावाराच्या सुट्टीत एकत्र जमवून त्यांना सदाचाराचें शिक्षण देण्याचे प्रयत्न चालले होते. मुंबईस भारत सेवकसमाजाचे श्री. नारायण मल्हार जोशी हे कामगार-सुधारणेच्या कामगिरीतले एक अगदीं सुखातीचे कार्यकर्ते असून त्यांचा निर्देश या काळाच्या हकीकतीत अवश्य आहे.

मजुरांचें राजकारण

आपली गाऱ्हाणी दूर करण्यासाठीं होणारे संप मजूरवर्ग राजकारणाशी किती समरस झालेला आहे हें कळण्याला उपयोगी नव्हते. ठिकठिकाणी झालेल्या टिकाऊ संपांनी कामगारसमाज आतां मागासलेल्या स्थितीतून बाहेर पडला आहे, याची ओळख करून दिली. पण त्याच्या जीवनांत राजकीय विचाराची धार वहात असल्याची साक्ष पटेपर्यंत त्याच्या राजकारणावर लक्ष ठेवण्याची आवश्यकता उत्पन्न झालेली नव्हती. तो योग मुंबईच्या कामगारांनी १९०८ साली टिळकांच्या शिक्षेच्या निषेध व्यक्त करण्यासाठीं आठ-वडाभर चालविलेल्या संपानें निर्माण केला व त्यास अनुलक्षून लेनिन यानें कामगारांत वर्गजागृति (क्लास कॉन्शसनेस) पुरेशी झाली असून ब्रिटिश राजवटीचें अस्तित्व संपुष्टांत आणण्याला कामगारांच्या अशा जागृतीची मदत होईल वगैरे अर्थाचे उद्गार काढल्याचें प्रसिद्ध आहे. १८९३ साली हिंदु-मुसलमानांच्या दंग्यांत मुंबईच्या हिंदु कामगारांनीं असाच प्रकार केल्याचें

वृत्त पुष्कळांना ठाऊक आहे. परंतु त्यांत जातीयतेचा गंध असल्यामुळे त्याकडे कोणी कौतुकानें पाहिलें नाहीं. ठिळकांची शिक्षा हें प्रकरण राजकारणांत मोडणारें असलें, तरी ज्यांनीं संप केला व दडपशाहीचा गोळीबार खाल्ला ते बहुतेक हिंदू कामगारच होते. अशा जातवारीनें कामगारांच्या जागृतीचा विचार केला जात नाहीं व करूं नये हें उत्तम, पण वस्तुस्थिति सर्वस्वीं झांकून ठेवणें देखील योग्य नव्हे.

मजुरांच्या जागृतीनें व हालचालीनें जनतेचें लक्ष वेधल्यावर या वर्गाच्या हिताचें चिंतन करण्याची जबाबदारी मुंबईत कित्येक उपकारवृत्तांच्या लोकांनीं जास्त आस्थेनें स्वीकारली. या जबाबदारीप्रमाणें मजुरांच्या गान्हाण्यानिमित्त अर्ज-विनंत्यांचा मार्ग काहीं काळ चोखाळला जात होता. हा मार्ग शटक्यासरशीं इष्ट फळ देणारा नाहीं, तथापि, त्याचा बड्या लोकांनीं अवलंब केलेला असल्यामुळे त्याचा थोडा उपयोग होत असतां काळानें पहिलें महायुद्ध पेटवून कामगारांच्या जागृतीला व्यापकता, खोली आणि क्रमानेंच कार्यक्षमता आणून दिली. या महायुद्धापर्यंत हिंदी जनतेच्या गरजेनें कारखाने निघत होते. सरकार त्याविषयीं बहुधा उदासीन होतें. विलायतच्या व्यापाराला हिंदी उद्योगधंद्यांनीं खो न बसण्यापुरती जागरूकता सरकारच्या ठिकाणीं निरंतर होती, पण त्या जागरूकतेचे प्रयोग करण्याची पाळी वारंवार उन्नावत नव्हती. महायुद्धानें सरकारला युद्धसाहित्याची उणीव भरून काढण्यासाठीं युद्धसाहित्याचे कारखाने वाढविण्याची जरूरी भासूं लागली. कारखान्याबरोबर कामगारांची संख्या वाढली. युद्धाच्या परिस्थितीनें सर्वांना महागाईचे चटके देण्याला सुरुवात केली. कामगारांच्या जागृतीला महागाईनें तीव्रता आणली. ह्या महायुद्धाच्या दिवसांत थिआसफीच्या अध्यक्ष असलेल्या बेसंटबाईंनीं हिंदी स्वराज्याची चळवळ अंगावर घेतली होती. त्या चळवळीचें हत्यार या नात्यानें त्यांनीं मजुरांच्या असंतोषाला संघटनेच्या वळणानें प्रभावशाली बनविण्याची कामगिरी केली. पण मजुरांनीं संप करून राज्यकर्त्यांची अडचण वाढविणें हें बेसंटबाईंना पाप वाटत असल्यानें मजुरांची संघटना संपाचें हत्यार उपसतें असें दिसतांच बाईंनीं संपाला विरोध केला व आपल्याच हातानें मजुरांच्या बाबतींत घडलेलें सुकृत झाडून टाकलें. बेसंटबाईंच्या विरोधानें कामगारांचा काहीं काळ हिरमोड झाला, परंतु त्यांच्या

ठिकाणी आपल्या कर्तृत्वाबद्दल जां आत्मविश्वास उत्पन्न होत चालला होता त्याला बाध आला नाही; उलट एवढेच सिद्ध झाले की, संघटनेचे पुढारी बदलले पाहिजेत. जोंवर बाहेरचे पुढारी केवळ परोपकारबुद्धीने मजुरांच्या कल्याणाचा यत्न करीत रहातील तोंवर कामगार-संघटनेची ओढाताण टळणार नाही. अशी ओढाताण टळण्यासाठी केवळ कामगारांच्या हिताला वाढून घेतलेल्या नव्या दमाच्या व्यक्तींचें नेतृत्व लाभलें पाहिजे, हा मुद्दा असल्या प्रसंगांनी स्पष्ट केला.

कम्यूनिसमचा उदय

मुंबईमध्ये या नव्या पुढारीपणाची खाण एका धनिक गुजराती गृहस्थानें उघडली. १९१७ मध्ये रशियांत जी राज्यक्रांति झाली, ह्या राज्यक्रांतीने या गृहस्थाच्या चित्ताला चटक लावून सोडला व ह्या राज्यक्रांतीमागचें तत्त्वज्ञान अभ्यासण्याकरितां प्रस्तुत धनिकानें कम्यूनिसमच्या पुस्तकाचा मोठा संग्रह करून त्याचा अभ्यास क्रित्येक तरुणांकरवी चालविला. सदर धनिकानें तरुणांना जमवून प्रोत्साहन दिलें व त्यासाठीं आर्थिक स्वीज सोसण्याची तयारी दाखविली. कम्यूनिसम ऊर्फ साम्यवादाचें वाङ्मय थोडेंथोडकें नाही; परंतु हिंदुस्थानांत त्या वाङ्मयाला मज्जाव होता म्हणून किंवा साम्यवाद ही काही एकान्तिक ध्येयवाद्यांची अव्यवहार्य विचारप्रणाली आहे अशा समजुतीने साम्यवादी वाङ्मयाच्या १९१७-१८ पूर्वी हिंदुस्थानला फारसा परिचय नव्हता. रशियात राज्यक्रांति होत असता 'कार्ल मार्क्स' या विषयावर पुण्याला कै. धर्मानंद कोसंबी यांनी एक व्याख्यान वसंत-व्याख्यान-मालेमध्ये दिलें; तेव्हां कार्ल मार्क्स या पुरुषाचें नांव निदान सामान्य पुणेकरांनी तरी प्रथमच ऐकलें असावें, असें म्हटल्यास चूक होणार नाही. अर्थशास्त्राच्या कॉलेजांतील शिक्षणासाठीं निवडल्या जाणाऱ्या पुस्तकांतून काचित् एकाद्या टीपेंत कार्ल मार्क्सच्या शिकवणीचा संक्षिप्त निर्देश दृष्टीस पडे, पण त्या शिकवणीमध्ये मानवी समाजाचा इतिहास विशेष दृष्टीने वर्णिलेला असून त्या समाजाची व्यवस्था आमूलाग्र बदलून टाकणाऱ्या विलक्षण विचारांची शक्ति आहे, याचा रशियांतील राज्यक्रांतीपर्यंत हिंदुस्थानांत कुणाला स्पष्ट बोध असेल असें म्हणवत नाही. रशियांतील शरशाही

कोसळून जमीनदोस्त होण्यापूर्वी कार्ल मार्क्सचा साम्यवाद सुमारे पन्नास वर्षां इतका जुना होता. या अर्धशतकाच्या अवधीत देशोदेशी राज्यक्रांत्या झाल्या; पण त्या क्रांतीच्या पुढान्यांनी कार्ल मार्क्सच्या तत्त्वज्ञानाचा अंगीकार केलेला नव्हता. या तत्त्वज्ञानाचे पुरस्कर्ते प्रामुख्याने रशियांतच निपजले. पण पहिल्या महायुद्धापर्यंत त्या पुरस्कर्त्यांना हद्दपारीतच दिवस कंठावे लागत हेति. सदर महायुद्धांत रशियाचा शह सुटण्यासाठी जर्मन राज्यकर्त्यांनी मार्क्सच्या शिष्यपरंपरेतील मुख्य जो लेनिन त्याला हाताशी धरलें. १९१७ मध्ये रशियन सेनेचा गाडा मोडकळीस आला होता व सामान्य प्रजेन भयंकर असंतोष माजला होता. रशियाला इंग्लंडनें योजिलेलें द्रव्यसाह्य जर वेळींच मिळालें असतें तर कदाचित् त्या राष्ट्राची सेना पुनः सावरून उभी करता आली असती व एकदां सेना राजनिष्ठेनें हातू लागली असती तर प्रजेचा असंतोष कांहीं काळपर्यंत चिरडून टाकणें अशक्य नव्हतें. परंतु जर्मनांच्या सावधपणानें इंग्लंडचे सोनें किचनेर या सेनानायकासह समुद्रांत बुडविलें व रशियांतील क्रांतीचा मार्ग निर्विघ्न केला. जर्मनांनीं लेनिनला रशियांत सुरक्षित पोचविलें. यामुळें मार्क्सवादी समाजव्यवस्थेची क्रांति लेनिन तेथें अमलांत आणूं शकला. रशियांतल्या या क्रांतीनें शेतकरी-कामकरांच्या राज्याचा रक्तध्वज आकाशांत चढवून स्थिर केलेला दिसतांच मार्क्स व त्याचें तत्त्वज्ञान या दोघांचें नांव जगभर गाजत सुटलें. हिंदुस्थानांतील अनेक तरुणांना त्यांचा मोह उत्पन्न झाला. मुंबईत पूर्वोक्त गुजराती धनिकानें अशा तरुणांच्या बुद्धीला मार्क्सवादाच्या तत्त्वज्ञानाचा खुराक पुरविला. भाई डांगे निमकर, जोगळेकर प्रभृतींचीं नांवे म. गांधींच्या असहकाराबरोबरच मुंबईत लोकांपुढें आलीं. मुंबईतील साम्यवादाची जन्मकथा स्थूलमानानें याप्रमाणें आहे.

सरकारची पहिली झडप

रशियांतील राज्यक्रांतीला मार्क्सवाद्यांच्या नेतृत्वानें जी दिशा प्राप्त झाली ती पश्चिम युरोपांतील सर्व राष्ट्रांना अप्रिय होती. इंग्लंड देशामार्फत ही क्रांति यशस्वी होऊं नये म्हणून जोराचा प्रयत्न झाला, तथापि लेनिनच्या पक्षानें अखेर जिंकली ! प्रत्यक्ष प्रातिकार अपेशी ठरल्यावर मार्क्सवादाच्या अंमलबजावणीचें स्वरूप विपर्यासानें जगाला सांगून त्याविषयी सर्वत्र किळस ब

भीति उत्पन्न करावी असा उद्योग अत्यंत ईर्ष्येनें बरींच वर्षे चालला होता. त्यालाहि राशियन क्रांतीनें भीक घातली नाही. राशियाविषयींच्या खऱ्या-ज्ञानाचीं साधनें हिंदी जनतेच्या हातीं जाऊं नयेत, असा बंदाबस्त ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनीं हिंदुस्थानांत ठेवला होता. तरीमुद्दां पुष्कळसें राशियासंबंधाचें वाङ्मय हिंदुस्थानां। येत राहिलें व राशियन राज्यक्रांतीचें कौतुक येथें वाढत चाललें. डांगे व त्यांचे समानशील तरुण मार्क्सवादी क्रांतीचें लोकांना शिक्षण देत आहेत इतकेंच नव्हे तर तशा क्रांति-संघटनेचें बीजारोपण करीत आहेत असें उमगल्यावर सरकारनें झडप टाकून त्यांना १९२४ सालीं राज्यविरोधाच्या गुन्हाखातर तुरुंगांत डांबलें. पण १९२४ पर्यंत मजुरांच्या जागृतीमध्ये व संघटनेमध्ये नवें चैतन्य संचरलें होतें; अर्थात् मार्क्सवादी तरुण पुढाऱ्यांना कैदखान्यांत कोंडल्यामुळें तें चैतन्य ओसरण्याचा संभव नव्हता.

अखिल भारतीय संघटना

पहिल्या महायुद्धानें अक्राळविक्राळ वाढलेली महामार्ग व राशियन राज्य-क्रान्तीची हवा अशा दोन प्रेरणांतून १९१८ नंतर मजुरांच्या संपांना हिंदुस्थानांत सर्वत्र ऊत आला. संपांचा उगम महामार्गमध्ये असला व सामान्यतः १९२० पर्यंतचे संप मजुरीची मिळकत वाढण्यासाठीं असले तरी १९१९ सालांतील दडपशाहीच्या रौलॅट कायद्याच्या निषेधार्थ झालेला संप, १९०८ सालीं टिळकांच्या शिक्षेनिमित्त झालेल्या संपाप्रमाणेच राजकीय दृष्ट्या महत्त्वाचा ठरतो. देशाच्या राजकीय आशा-आकांक्षेला मजूरवर्ग पारखा नाही, तोमुद्दां इतर समाजविभागाच्या बरोबरीनें राजकीय लढ्याच्या आघाडीवर उभा राहणारा आहे, याविषयींची खात्री पटवून देण्याला रौलॅट कायद्याच्या विरोधाचा संप उपयोगी होता. कामगारांची ही जागृति आतां संघटनेच्या रूपानें अवतरावी हें क्रमप्राप्तच होतें. पुष्कळशा कारखान्यांतील कामगारांचे संघ या सुमारास अस्तित्वांत आले. या सर्वांची मिळून एक अखिल भारतीय संस्था निर्माण होणें अपरिहार्य असल्यानें तशी ती १९२० सालीं निर्माण करण्यांत आली. इंडियन ट्रेड यूनियन काँग्रेसचें पहिलें अधिवेशन १९२० मध्ये मुंबईस भरलें. अध्यक्षस्थानी प. वा. लाला लजपतराय होते. १९२४ च्या

अधिवेशनाचें अध्यक्षस्थान कै. चित्तरंजन दास यांनीं सनाथ केलें. १९२६ च्या अधिवेशनाची अध्यक्षीय धुरा श्री. गिरी यांच्या खांद्यावर होती. या देशभक्तांचा कामगारवर्गाशी साक्षात् संबंध नसल्यामुळें कामगारांचें दैन्य मिटावें, त्यांची गांजणूक थांबावी ते निर्व्यसनी रहावे व एकंदरीनें ते सुखी व्हावे, अशा सौजन्याच्या भावनेनेंच ते कामगारांच्या जागृतीचा परामर्श घेत होते. राजकारणांत त्यांचें कांहीं स्वतंत्र वेगळें ध्येय असावें, ही दृष्टि यांपैकीं पुष्कळशा अध्यक्षांना आलेली नव्हती किंवा मान्य नव्हती. १९२६ मध्ये सरकारनें पास केलेल्या ट्रेड यूनियनविषयींच्या कायद्यांत कामगारांनीं राजकारणापासून दूर असावें या कल्पनेचा अंतर्भाव करण्यांत आला तो वरील कामगार-सुधारणेच्या भावनेचाच एक परिणाम समजावा लागतो. परंतु असल्या परिस्थितीनें वा उपायानें कामगारांची राजकारणांत पडण्याची इच्छा मावळली नाहीं. त्यांच्यांत साम्यवादी मतांचा प्रचार जागीनें चालू होता. रशियन-पद्धतीच्या निशाणाचे कित्येक कामगार-संघ उदयास येऊन कामगारवर्ग काँग्रेसच्या राजकारणाला समांतर अशा निराळ्या रस्त्यानें व निराळें राजकीय ध्येय हृदयांत बाळगून चालला आहे, याची स्पष्ट खूण या निशाणवाल्यांनीं सर्वांच्या निदर्शनास आणली. हातोडा-कोयत्याच्या चिन्हांचे लाल बावटे स्विकारणारांनीं काँग्रेसशी सहकारित्व राखल्यानें त्यांचीहि लोकप्रियता वाढत होती. क्रमानें कामकरी-शेतकरी असे संयुक्त संघ बंगाल, मुंबई, संयुक्त प्रांत, पंजाब या इलाख्यांतून जन्मास आले व त्यांचीहि एक अखिल भारतीय संघटना स्थापन झाली. (१९२८) या संयुक्त संघांत काँग्रेसमधील बरेच पुढारी प्रामुख्यानें भाग घेत होते. कामगार-चळवळीनें इतकी आघाडी मारून सुद्धां त्यांच्या ध्येयभेदाच्या लढाऊपणाला नीटसें वळण लागत नाहीं, ही खरखर घालविण्याकरितां १९२७ मध्ये मेच्या पहिल्या तारखेला 'कामगार-दिन' मुंबई शहरांत प्रथमच पाळण्यांत आला. ती खरखर घालविण्याचा तो एक उपाय होता. १९२८ च्या प्रारंभी सायमन-कमिशनच्या निषेधार्थ संप करण्यांत व मिरवणुकी काढण्यांत कामगारांनीं खूपच उत्साह दाखवून आपण केवळ आपल्या दैन्यनिवारणाच्या स्वार्थी विचारांतच गुरफटलेले नसून देशाच्या राजकीय स्वातंत्र्याला हातभार लावण्यास आपली सज्जता आहे याबद्दल त्यांनीं संशय राहू दिला नाहीं.

मीरत-खटला

१९२८ व १९२९ हीं दोन वर्षे कामगारांच्या प्रक्षोभाचीं होती. कामगारांनीं जिकडे तिकडे संप आरंभले. संप आवरेनात तेव्हां सरकारनें एक चौकशीमंडळ नेमलें; परंतु कामगारांच्या जागृतीचा निचरा केल्याखेरीज भागणार नाहीं, असा सरकारचा निश्चय होऊन त्यांनीं १९२८ मध्ये एक सार्वजनिक सुरक्षिततेचा कायदा करण्याचा घाट घातला. हिंदी कायदेमंडळानें तो कायदा धुडकावला. 'साम्यवादाच्या प्रचारानें संप माजतात; या प्रचाराला आळा घातलाच पाहिजे' असें सरकारी वरिष्ठ तेव्हां बोलूं लागले. राज्यकारभाराच्या अहवालांतून अशा वरिष्ठांच्या मनाचे पडसाद उठले. वजनदार हिंदी विलायती वृत्तपत्रांनीं तसाच सूर आळवायला प्रारंभ केला. सौजन्यशील कामगार-पुढाऱ्यांचीहि मनांत कालवाकालव माजून त्यांनीं भलत्याच मतांचा प्रचार करणाऱ्या बेजबाबदार लोकांची कामगारांच्या मेळाव्यांतून हकालपट्टी केली पाहिजे, असा निकाल दिला. तेव्हां सरकारनें हि १९२९ च्या प्रारंभी एकदम साऱ्या हिंदुस्थानांतली कामगार-शेतकऱ्यांचे साम्यवादी पुढारी निवडून काढून अटकेंत टाकले. नंतर कायदेमंडळानें लाथाडलेला सार्वजनिक सुरक्षिततेचा कायदा खास फर्मानाच्या साह्यानें अंमलांत आणला. वृत्तपत्रें आणि पुढारी ज्या अर्थी साम्यवादाच्या प्रचाराचा निषेध बोलतात त्या अर्थी आपल्या सदर धरपकडीच्या कृत्याला साधारणपणें लोकांचा पाठिंबा मिळेल असा सरकारचा अंदाज असल्यास नवल नाहीं. सरकारनें एकूण ३२ इसमांना पकडलें. या धरपकडीचें पर्यवसान 'मीरत खटला' या प्रसिद्ध प्रकरणांत घडलें. हा खटला साडेतीन वर्षे चालला होता. शेवटीं कुणाला जन्मठेप, तर कुणाला १२ वर्षांची सक्तमजुरी अशा शिक्षा आरोपींना ठोठावण्यांत आल्या. अगदीं हलक्यांत हलकी शिक्षा तीन वर्षे सक्तमजुरी अशी होती. 'मीरतचा खटला' हा कामगार-चळवळीच्या इतिहासांतला एक महत्त्वाचा टप्पा आहे.

सरकारी भीतीचा चमत्कार !

येथें जातां जातां ब्रिटिश राज्यकर्त्यांना साम्यवादानें किती भेवडाबलें होतें किंवा साम्यवादाच्या दुष्परिणामाचें भय तें लोकांना कसें दाखवीत

होते याचा एक मासला नमूद करण्याजोगा आहे. १९२९ च्या फेब्रुवारीत हिंदु-मुसलमानांचा अतिभयंकर दंगा झाला. दंग्याचें मूळ पठाण लोक मुलें प्रळवितात या अफवेत होतें. पहिल्या दोन-तीन दिवसांत हिंदु, मुसलमान, ख्रिस्ती वगैरे सारे समाज पठाण दिसला कीं, त्याला मारहाण करीत होते, त्यानंतर या मारहाणीचें रूपांतर हिंदु मुसलमानांच्या दंग्यांत होईल अशा राजना प्रख्यात अलीबंधूपैकी शौकत अलीनीं सुरू केली व ताबडतोब पठाणांचा पिच्छा सुटून हिंदु मुसलमानांची मारामारी जुंपली. या दंग्यामध्ये शहरांत प्राणहानि फार झाली. १८९३ नंतर पसतीस वर्षांनीं हा दंगा झाल्यानें बेसावधपणाचा अनिष्ट परिणाम एका समाजास विशेष भोगावा लागला. परंतु या दंग्याची सारी जबाबदारी सरकारनें साम्यवादी मतप्रसारावर ढकलून दिली ! पठाणांनीं मुलें पळविण्याच्या हुलीशीं साम्यावादाचा संबंध कुठेंच लागणारा नाही; त्या हुलीच्या हुलडीतून हिंदु-मुसलमानांचा पद्धतशीर दंगा निपजण्याशीं, तर्कशक्ति कितीहि ताणली, तरी साम्यवादाचा संबंध जोडणें शक्य नाही; तरी मध्यवर्ती कायदेमंडळांत तेव्हांच्या गृहमंत्र्यांनीं आपली जीभ टाळ्यास लावून साम्यवादाच्या बागुलबोवाचा निर्देश केलेला पाहून 'नवा काळ' पत्रांत गृहमंत्र्यांची 'वडाची साल पिंपळाला ढकाविण्याची' हातचलाखी उघडकीस आणण्याचा यत्न झाला व मुंबई सरकारानें ताबडतोब 'नवा काळ'चे संपादक श्री. कृष्णाजी प्रभाकर ऊर्फ काकासाहेब खाडिलकर यांना गिरफदार करून राजद्रोहाचा खटला भरला व हायकोर्टाच्या न्याय-मूर्तीनीं त्यांना एक वर्षाची शिक्षा फर्माविली. साम्यवादाच्या धास्तीचें तेव्हांच्या मध्यवर्ती व प्रांतिक सरकारांनीं केलेलें हें नकली प्रदर्शन अनिश्चय केविलवाणें तसेंच लाजिरवाणें असलें, तरी ध्यानांत ठेवण्याजोगें आहे.

अहमदाबादची कामगार-संस्था

हिंदी कामगार-संघाची इकीकत पुढें चालविण्यापूर्वीं अहमदाबाद येथील कामगारसंघाचा पाढा येथें वाचणें अवश्य आहे. या संघाशीं म. गांधींचा संबंध असल्यानें त्यास महत्त्वहि आहे. कामगारांचे संघ हिंदुस्थानांत जन्मास येऊं लागले त्याच सुपारास अहमदाबादेंत कामगारांची गिरणीमालकांबरोबर कटकट सुरू झाली. म. गांधींना ही कटकट अनाटार्थी नसल्याचें दिसल्यामुळें

त्यांनीं कामगारांना संप करण्याला परवानगी दिली. म. गांधींच्या विचार-सरणीत वर्गविग्रहाच्या कल्पनेला समावेश नव्हता. कामगारांनीं संप करावा आणि कसल्याहि प्रक्षोभाच्या कारणाला बळी न पडतां तो न्याय मिळेपर्यंत चालवावा; संपाच्या दिवसांत कुणाच्याहि औदार्यावर उपजांविकेसाठीं विसंबून राहूं नये; पोटापुरतें कांही काबाडकष्ट करून मिळवावें; संपांतले लोक फुटूं लागले, किंवा संपवाल्यांच्या जागीं दुसऱ्यांची भरती होऊं लागली, तरी संपवाल्यांनीं बेफिकीर रहावें; असा उपदेश त्यांनीं संपवाल्यांना चालविला होता. व संपवाले जमावानें हा उपदेश अक्षरशः पाळला जाईल असें दर-दिवशीं गांधींना आश्वासन देत होते. १५ दिवस ही स्थिति टिकली; परंतु हजारों कामगारांना पोटा भरण्याचें साधन कसें मिळावयाचें या प्रश्नांनं गांधींना भंडावले. म्युनिसिपालिटींत त्यांची सोय लावण्याचा यत्न झाला, पण तो वायां गेला; गांधींच्या आश्रमांतलें एक काम त्यांना दिलें; परंतु त्यांची मजुरी भागवितांना आश्रमाचें द्रव्यबळ पुरें पडेना, शेवटीं १५ दिवसांनंतर कामगारांची वृत्ति बदलून अशांतता माजण्याची लक्षणें दिसूं लागली; तेव्हां गांधींनीं उपवास आरंभला. उपवासानें मालक व मजूर यांच्या दरम्यान तडजोड घडवून आणण्याच्या उद्योगाला जोर चढला व तीन दिवसांत संप थांबविण्या-जोगी परिस्थिति निर्माण झाली. अहमदाबाद शहरां म. गांधींची कार्य-पद्धति सफल झाली; व तेव्हांपासून त्यांनीं कामगारांसाठीं जी योजनां आखून ठेवली त्या योजनेप्रमाणें तेथील कामगारांचा संघ अखिल भारतीय कामगार-संस्थेशीं संबंध न जोडतां अलिप्तपणानें आपलें अस्तित्व राखून आहे. हिंदुस्थानांत मजूरवर्गाच्या ज्या कित्येक चळवळी झाल्या व चालू आहेत, त्यांपासून अहमदाबादचे कामगार आजतागायत दूरच आहेत. तथापि, संपावर जाणाऱ्या कामगारांना निर्वाहाचें साधन पुराविण्याचा प्रश्न विचार करण्यासारखा ठरतो. संपवाल्यांसाठीं आयत्या वेळीं पुरेंसें काम वाढून ठेवलेलें सांपडणें सहसा शक्य नाहीं असेंच त्या प्रश्नाचें उत्तर निघतें.

कामगार-संघाची फूट व जूट

भारत-खटल्याच्या पहिल्या वर्षांचे कामगारांच्या राजकीय ध्येयामुळें त्यांची संघटना फुटली व अखिल भारतीय स्वरूपाच्या दोन संस्थांचा सवता सुभ्र

दिसू लागला. ट्रेड यूनियन काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांत विचारांचें ऐक्य नव्हतें; म्हणून परिणामी साम्यवादी (कम्युनिस्ट) लोकांनी आपली लाल ट्रेड यूनियन काँग्रेस अशी संस्था काढली. या फाटाफुटीने कामगार-संघाची शक्ति अतिशय खालावली; तरी संघाचा धूमधडाका १९३१ सालापर्यंत चालून त्याचे सूत्रधार साम्यवादी गट असल्यामुळे सरकारला 'कम्युनिस्टा'चा धोका कमी झालेला नाही, उलट वाढला आहे, अशी कबूली द्यावी लागली. १९३४ मध्ये संघाचें प्रचंड वादळ उठलें तेव्हां मात्र सरकारने 'आणीबाणी'च्या (एमर्जन्सी) कायद्याचें शस्त्र उपसून साम्यवादी व इतर कामगार-पुढारी भराभर पकडून अटकेंत डांबले. शिवाय कम्युनिस्ट पक्षाला, त्याच्या कित्येक कामगार-संघांना त्याच्या तंत्रांतील काहीं संस्थांना बेकायदेशीर ठरविलें. संघ व दडपशाही यांच्या झटापटीने वरच्यापैकी दोन संस्था पुन्हां १९३५ मध्ये एक झाल्या. आणखी तीन वर्षांनी उरलेल्या संस्थांनीहि आपल्या विभक्तपणाला तिलांजलि दिली. मात्र पाहिल्या दोन संस्थांनी समेट व्हायचा असेल तर वर्गविग्रहाचें तद्य मान्य केलें पाहिजे अशी एक अट घातली होती. प्रतिपक्षानें राजकीय ध्येय मान्य करतांना राजकारणाचे, संघाचे किंवा परदेशी संस्थेशी संबंध जोडण्याचे ठराव चार-पंचमांश बहुमतानें पास व्हावेत अशी त्यास अट जोडली. राजकीय ध्येयाच्या भीतीने झालेल्या फाटाफुटीचा शेवट राजकीय ध्येय मान्य केल्यामुळे झाला. एकीकडे याप्रमाणें समेट घडत असतां दुसरीकडे किसान-कामगारांचे संघ क्षीण होत चालले होते. परंतु पुनः त्यांची शक्ति वाढूं लागली. किसानांची जागृति एकदम डोळ्यांवर येणारी नसते, कारण तिचा शहरांशी संबंध येत नाही. वृत्तपत्रांचा व्यवहार शहरांतून अधिक चालतो व आजची सारी शहरे कारखाने आणि व्यापार यांच्या आधारावर भरारली असल्याने कामगारांच्या हालचालींचे नगारे वृत्तपत्रांतून तेव्हाच दणाणतात. शेतकऱ्यांच्या संघटनेचे चढउतार काहींसे प्रसिद्धीच्या क्षेत्राबाहेर होत राहिले व प्रसिद्धीची चमक मीरत-खटल्यानंतरच्या काळांत देखील कामगारांच्या उठावणीला मिळत गेली. ही चमक कुणाच्याहि मेहरबानीची नव्हती व नाही. मीरत-खटल्याने कामगार-किसानांचे पुष्कळसे प्रमुख साम्यवादी पुढारी पांच-सहा वर्षे आपापल्या कर्तव्यगारीच्या मैदानांतून बाहेर ठेवले गेले, तरी काम-

गारांची जागृति थंडावली नाहीं. तिचें प्रखरत्व १९३९ या युद्धपूर्व काळांत अधिकाधिक प्रत्ययास येऊन लोकांची व सरकारची खात्री पटली कीं, कामगारांमध्ये वाढणारा साम्यवाद दडपशाहीनें मारला जाण्याइतक्या दुबळेपणानें अवतरलेला नाहीं.

साम्यवादाचा झगडा

१९२२-२३ मध्ये हिंदुस्थानांत मुंबई, मद्रास, कानपूर व कलकत्ता या चार शहरांत साम्यवादाचे पुरस्कर्ते उदयास आले. त्यांची संख्या थोडी होती व त्यांच्यांत जूट नव्हती. १९२४ मध्ये जुटीचा यत्न सुरू असतांच कानपुरास चौघा साम्यवादी पुढाऱ्यांवर खटला झाला, पण साम्यवाद्यांची संख्या या चौघांहून पुष्कळच जास्त असल्यानें डांगे, गुप्ता, मुजफर अहमद व शौकत उस्मानी हे चारजण तुरुंगांत खडबट असतां १९२५ त सगळीकडच्या हिंदी साम्यवाद्यांना एका सूत्रांत बांधून टाकण्याचा यत्न झाला. १९२७ मध्ये त्या यत्नाला अधिक बळकटी आणली गेली व १९२८ साली अशा एक-मूत्रीपणाचा पाया कायमचा भरण्यांत आला. क्रांति हा साम्यवादाचा आत्मा आहे व जगाच्या पाठीवर कुठेहि साम्यवाद मानानें व सामर्थ्यानें जगावयाचा असेल, तर त्याला कम्युनिस्ट इंटरनेशनल या संस्थेशीं सलग्न व्हावें लागतें. साम्यवादी कार्यकर्ते किसान-कामगारांचे संघ स्थापून त्यांच्या कल्याणाकरितां अहर्निश निघड्या छातानें खपत असल्याशिवाय या मध्यवर्ती कम्युनिस्ट इंटरनेशनल या संस्थेशीं सलग्न होण्याची पात्रता त्यांना (देशो-देशींच्या साम्यवादी कार्यकर्त्यांना) प्राप्त होत नाहीं. १९२८ मध्ये या मध्यवर्ती संस्थेशीं हिंदुस्थानांतील साम्यवादी संलग्न झाल्यामुळे त्यांवर हे रशियाचे गुलाम आहेत, त्यांचें पोषण रशियांतून होत असतें, वगैरे दुरा-शेपाचें ते धनी बनले. हिंदी साम्यवादाच्या पांचविलाच दडपशाही पुजल्या-प्रमाणें दडपशाही त्याचा गेली वीस वर्षे पिच्छा पुरवीत आहे. कैद, अटक, लाठीमार, गोळीबार याची मात्रा चालत नाहीं, तेव्हां १९३४ साली हिंदुस्थानांतील साम्यवादी पक्ष ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी बेकायदा ठरविला व त्याच्या निःशेष निःपाताकरितां दडपशाहीचा वखंटा सर्वत्र किता ठेवला. १९४२ पर्यंत कम्युनिस्ट पक्षावरील बेकायदेशीरपणाचा शिक्षा निघालेल

नव्हता. मध्यंतरी १९३७ मध्ये प्रांतिक राज्यकारभार राष्ट्रीय सभेच्या (काँग्रेसच्या) हातीं आल्यावर कम्युनिस्टांना आपली कामगिरी चालवायला थोडीशी सवड मिळाली. पण १९३९ मध्ये दुसरे महायुद्ध सुरू झाल्यावर काँग्रेसने राज्यसूत्रे सोडतांच दडपशाहीच्या वरवंड्याने आपला प्रभाव दाखविला. १९४१ मध्ये चौकशावांचून अटकेंत ठेवलेल्या एकंदर ७०० इसमांपैकी ४८० जण कम्युनिस्ट व कम्युनिस्टांचे साथकर्ते होते अशी ब्रिटिश राजवटीतील गुड्मंत्र्यांचीच मध्यवर्ती कायदेमंडळांतील कबूली आहे.

कम्युनिस्ट व काँग्रेस

राष्ट्रीय सभेच्या द्वारे हिंदी सजकारणांत म. गांधींच्या शिकवणीच्या व साधनांचा प्रवेश जेव्हा झाला त्या सुमारासच साम्यवादी किसान-कामगारांच्या संघटनेची हिंदुस्थानांत लावणी सुरू झाली. म. गांधी आपल्या शिकवणीने समग्र हिंदी जनतेची ब्रिटिश राज्यकर्तृत्वाविरुद्ध म्हणजे साम्राज्यशाहीविरुद्ध उठावणी करीत आहत व ही उठावणी क्रांतिकारक आहे असे जाणून काँग्रेसच्या कारभारांत साम्यवादी मंडळाने हि रिश्ताव करून घेतलेला होता आणि १९४५ सालापर्यंत काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांनी साम्यवादी तत्त्वे व साधने याविषयी प्रेम नसतां हि साम्यवादी प्रतिनिधींना हाकलून देण्याचा कटाक्ष बाळगलेला नव्हता. १९४२ च्या आगस्ट ८ तारखेनंतर काँग्रेसचे बहुतेक सारे पुढारी ब्रिटिश राजवटीने तुरुंगांत अडकविले व त्यानंतर दशांत काही काळ जो अत्याचारी धुमाकूळ माजला, त्याला प्रोत्साहन व मदत देण्याऐवजी साम्यवादी नेत्यांनी उलट त्यावर विरजण घातले व असे विरजण घालणे म्हणजे उघड उघड देशद्रोह ठरतो; वगैरे प्रवाद काँग्रेसच्या लोकांनी स्विकारले. म. गांधींसुद्धा या प्रवादांच्या प्रभावांत सांपडून त्यांनी साम्यवादी पुढाऱ्यांसमोर काही सवाल टाकले. साम्यवाद्यांतर्फे भाई पूरणचंद्र जोशी यांनी त्या सवालांना उत्तर दिली. म. गांधी व भा. जोशी यांच्यातला पत्रव्यवहार आतां प्रसिद्ध झाला आहे. त्यावरून साम्यवादी पक्षाचा पैशाचा व्यवहार, त्याची देशसेवा व शिस्त आणि त्याचा स्वार्थत्याग यांबद्दल म. गांधींची संशयनिवृत्ति झाल्याचे स्पष्ट कळणारे आहे. “तुम्ही फार कर्तबगार तरुण-तरुणी आहात. मी स्वतःला जितका निःस्वार्थी समजतो

तितकेच तुम्ही निःस्वार्थी आहांत. तुम्ही सर्वजण कमून मेहनत करतां, तुमच्यांत फार जोम आहे आणि तुम्ही स्वतःच्या कार्यकर्त्यांवर कडक शिस्त लादतां. या सर्व गोष्टींना मी फार महत्त्व देतो व त्यांची प्रशंसा करतो.” (गांधी-जोशी पत्रव्यवहार : मराठी आवृत्ति, पान २१)

साम्यवादी लोक सरकारच्या प्रेमांतले, या आरोपाचें निरसन करतांना भा. जोशी यांनी ‘ १९४२ ते १९४४ या दोन वर्षांत चार भाई फांसावर चढविण्यांत आले, ४०० भाई तुरुंगांत आहेत व १०० जण जन्मठेपीची शिक्षा भोगीत आहेत ’ ही माहिती सादर केली आहे. (कित्ता:पान १९) म. गांधींशी पत्रव्यवहार करतांना भा. जोशी यांनी अगदी जवळच्या काळातील दडपशाहीची उदाहरणे दिली आहेत. १९२० सालापासूनचा वृत्तांत निदर्शनास आणला, तर अशा उदाहरणांचें प्रमाण अतिशय भयानक दिसल्याशिवाय राहणार नाही. यांत लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हणजे काँग्रेसच्या लोकांना तुरुंगवासाकरितां ज्या सवलती आहेत किंवा मिळाल्या, त्या सवलती साम्यवादी भाईंच्या वांट्यास कधीच आलेल्या नाहीत. कैद-खात्याच्या रानटी व्यवस्थेचाच अनुभव साम्यवादी आरोपींसाठीं वाढून ठेवलेला असतो, अशी आजवरची प्रथा आहे.

दुरारोपांचें निरसन

म. गांधी १९४४ सालीं तुरुंगातून सुटल्यावर त्यांच्याकडे कम्युनिस्टां-विरुद्ध ज्या तक्रारींचा वर्षाव सुरू झाला, त्यांत या पक्षाच्या सभासदांचें खाजगी चारित्र्य अतिशय गलिच्छ असल्याची एक जबरदस्त तक्रार होती. कम्युनिस्टांच्या आहार-विहाराला कसलाच धरबंद नाही. आहारान मांसाला महत्त्व असून तें खाण्यासाठीं प्रत्येक सभासदावर सक्ती केली जाते. स्त्री-पुरुषांच्या व्यवहारांत विवाहाच्या नीतीला कम्युनिस्ट मुळींच मान देत नाहीत. हा व्यवहार अत्यंत स्वच्छंदपणानें चालतो; असें ह्या तक्रारीचें स्वरूप होतें. म. गांधींनी ही तक्रार भा. जोशी यांना सादर केल्यावर त्यांनी कम्युनिस्ट खाद्यपेयांचा आस्वाद राजाजीसारख्यांनीं घेतला आहे व त्याबद्दल प्रशंसा केली आहे, तसेंच कम्युनिस्ट हे स्त्री-पुरुषांतील स्वैराचाराला मुळींच सहन करीत नाहीत, उलट कोणाचें या बाबतींत दुर्वर्तन दिसून

आल्यास त्याला पक्षांतून हाकून लावतात; कारण एकपक्षाकत्व हा मार्क्सच्या विचारमालिकेंतील एक महत्त्वाचा सिद्धांत आहे, असा भा. जोशी यांनी खुलासा मांडला व तसें करतांना तत्कारखोरांच्या खोडसाळ दुटप्पी मनोरचनेवर त्यांनीं झगझगीत उजेड टाकला. तथापि, म. गांधींचे सारे संशय नष्ट झाले नाहीत. कारण त्यांचे पूर्वग्रह; अर्थात् त्यांच्याकडे कम्यूनिझमची नालस्ती करणारांसेवंधाचा त्यांचा विश्वास. गांधीजी एका पत्रांत म्हणतात:— 'मी जर पूर्वग्रहांनीं पछाडलेला नसतो, तर तुमची उत्तरे मी बिनदिक्कत मान्य केलीं असतीं.' (गांधी-जोशी पत्र. पान २१) म. गांधींच्या ठिकाणीं जो न्यायान्यायाचा विवेक व प्रांजळपणा होता, ह्या योगानें त्यांनीं आपल्या मनावरील पूर्वग्रहाच्या पगड्याची कबूली दिली, व कम्यूनिस्टांचा उत्साह निःस्वार्थीपणा, श्रमशीलता व शिस्त वगैरे गुणांचा मोठ्ठपणानें गौरवाहि गाडला. गांधीजींच्या सहकाऱ्यांनीं मात्र कम्यूनिस्ट तेवढा देशद्रोही अशा ठाम समजुतीनें त्यांना काँग्रेसच्या कारभारांतून हुसकून लावले. कम्यूनिस्ट हा काँग्रेसच्या छायेत किंवा त्या संस्थेच्या तराचे वटांग माजून देशांत पुष्टि पावलेला पक्ष नसल्यानें त्याला हुसकून लावले म्हणून त्यांचें नुकसान होणारें नव्हतें. १९४२ मध्ये देशद्रोही म्हणून कम्यूनिस्टांची नालस्ती जोरानें सुरू झाली व १९४६ मध्ये त्या नालस्तीपार्थी हा पक्ष काँग्रेस-बाहेर ढकलण्यांत आला; पण या नालस्तीच्या काळांतच या पक्षाचे सभासद सुमारे ५० हजारांनीं वाढले. १९४२ सालीं सभासदांची संख्या अवघी ४ हजार होती, ती १९४६ सालीं ५३ हजार झाली. नुकतेंच या पक्षाचें अखिल भारतीय अधिवेशन कलकत्त्यास (फेब्रु-मार्च १९४८ मध्ये) भरलें असतां सभासदांची संख्या ९० हजारांच्या घरांत असल्याचें मांगण्यांत आलें. ह्यांच्या नेतृत्वाखालीं देशांतील सुमारे २० लाख किसान व कामगार आहेत.

हिंदी राजकारणांतला रशिया

कम्यूनिस्ट पक्ष देशद्रोही या आरोपाचें मूळ सुरुवातीस तो रशियाच्या कम्यूनिस्ट इंटर्नेशनलला जोडलेला होता या स्थितीत आहे. हिंदी राजकारण व रशिया यांचा संबंध इंग्रजी राज्याच्या प्रारंभापासून आहे. ब्रिटिशांची अफगाण युद्धं रशियाच्या भीतीनें झालीं. १८५७ सालीं हिंदी लष्करी

बडाला रशियाची फूस होती, अशा माहिती त्या बंडाच्या कागदपत्रांतून पहायला सांपडते. १८७८ साली देशी भाषेतल्या वृत्तपत्रांची मुस्कटदाबी करणाऱ्या कायद्याच्या समर्थनांत देशी वृत्तपत्रें रशियन-धार्जिणी असल्याचा प्रवाद आढळतो. १८८५ मध्ये आणखी एकदां रशियन-आक्रमणाची हूल उठली होती. हिंदुस्थानचा अवाढव्य लष्करी खर्च रशियाच्या धास्तीनेच सुरू होता. १९०५ साली रशियाला जपान देशानें रणांगणांत चारीमुंडे चीत पाडल्यावर ही धास्ती संपली. पण रशियन राज्यक्रांतीनंतर पुनः रशियाच्या कारस्थानाची घडकी ब्रिटिशांच्या छातीत उठली. या घडकीच्या परिणामांतून काँग्रेस, म. गांधी व त्यांच्या चळवळी सुटलेल्या नाहीत. बारडोली येथे साराबंदीची लढाई म. गांधींनी चालविली, तेव्हां मुंबई-कलकत्त्याची अँग्लोइंडियन पत्रें या लढाईचा उगम रशियांत आहे असें प्रलाप काढीत असल्याचें पुकळांच्या लक्षांत असेल. परंतु त्याची म. गांधींनी पर्वा केली नाही. काँग्रेस व रशिया यांचा कसलाहि संबंध केव्हाहि नसतां जर वरच्या सांगेवे आरोप उच्चारले गेले तर रशियन संस्थेशी संबंध असलेल्या हिंदी कम्युनिस्टांबद्दल त्या आरोपाच्या भाषेनें कुणीहि वाटेल तें बोलत सुटावें यात आश्चर्य कमठें ? पण आश्चर्य हें की, कम्युनिस्ट इंटरनॅशनल या संस्थेचें रशियानें दुसऱ्या महायुद्धांत पूर्णपणें विसर्जन केल्यावरहि हा आरोप शिल्लक रहावा. कम्युनिस्टांवर लहान मोठे खटले आजवर कितीतरी झाले, परंतु सदर आरोपांचा पुरावा एकाहि खटल्यांत पुढें आलेला नाही. आपल्या कार्यासाठीं परराष्ट्राकडे पहाण्याची रीत इतिहासामध्ये आहे. हिंदुस्थानला आयर्लंडची मदत व्हावी, ब्रिटिश मजूर पक्षाची मदत मिळावी अशा दृष्टीचे प्रयत्न काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांनी म. गांधींच्या उदयापूर्वीं केल्याचे दाखले आहेत. दुसऱ्या महायुद्धांत जपान-जर्मनीबाबत धार्जिणेपणा दाखविणारे पुढारी काँग्रेसच्या गोटाबाहेरचे नव्हते, तरीसुद्धां काँग्रेसतर्फें त्यांचा उदो उदो करण्यांत आला, हें या संदर्भांत लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे.

कम्युनिस्टांचा देशद्रोह ?

नावडतीचें मीठ आळणी म्हणतात त्यासारखा कम्युनिस्टांवरील देश-द्रोहाचा प्रकार आहे. हा आरोप १९४२ पासून फार मोठ्या प्रमाणांत

बळावला. १९४२ ऑगस्टपासून पुढे चालू असलेल्या अत्याचारांना कम्युनिस्टांनी हातभार लावण्याचें ठाळलें म्हणून ते देशद्रोही असें मत ऐकूं येतें. काँग्रेसचे पुढारी तुशंगांत कांडले गेल्यावर लोकांनीं जें काहीं केलें त्याची जबाबदारी आपल्यावर नाही, असें म. गांधींनीं सरकारला व पर्यायानें सान्या जगाला स्वच्छ सांगून टाकलें अमतां त्या धामधुमीपासून आपल्या वळणांतील लोकांना दूर ठेवल्याबद्दल कम्युनिस्ट दोषी कसे ठरतात हे दोषारोप करणारांनाच टाऊक! या चळवळीच्या जबाबदारीचा ठाव काढीत बसल्यास काँग्रेसमधील बड्या बड्या पुढाऱ्यांच्या चित्ताचा गोंधळ दाखविणें अशक्य नाही. परंतु १९४२ ऑगस्टच्या ठरावानें म. गांधींना काँग्रेसचे सर्वाधिकार देण्यांत आल्यामुळें त्यांचें एकद्व्याचेंच मत जमेल धरणें प्रशस्त ठरतें. त्यांच्याकडून कसल्याहि चळवळीला संमति मिळालेली नव्हती. त्यांच्या मनांतून सरकारशीं पत्रव्यवहारानें व समझ विचारविनिमय करावयाचा होता; परंतु ठराव पास झाल्यानंतर दुसरा दिवस उजाडण्याच्या आंत सरकारनें सगळ्या पुढाऱ्यांना पकडल्यामुळें अशा विचारविनिमयाला सवडच उरली नाही; व लोकांनीं काय करावयाचें, कसें वागावयाचें या बाबतींत मार्गदर्शनहि झालें नाही. तथापि 'रशियान्नीनच्या बचावाला कोणत्याहि प्रकारे धोका उत्पन्न करावयाचा नाही. त्यांचें स्वातंत्र्य मोलाचें असून त्यांचें रक्षण झालें पाहिजे. त्याचप्रमाणें संयुक्त राष्ट्रांचें संरक्षणसामर्थ्य खच्ची होऊं घावयाचें नाही' असा निर्णय ऑगस्ट ८ च्या ठरावांत आहे. तो मार्गदर्शक समजल्यास आगगाड्या पाडणें, तारायंत्रें तोडणें वर्गरेसारखे जे उपद्रव सर्वत्र दिपूं लागले ते या निर्णयाची पायमल्ली करणारे सहजच ठरतात. सुरुवातीच्या असल्या उत्पातानंतर हिंदुस्थानांत कित्येक टापूंमध्ये खून, लुटालूट, जाळपोळ असल्या दुष्ट कृत्यांची लाट उसळली व बरेच दिवस चालली. हीं कृत्यें आपणच केलीं असें छातीला हात लावून अभिमानानें सांगणारा व लोकांत मिरवणारा एक काँग्रेसच्या बगलेंतील पक्ष आहे. कम्युनिस्टांनीं असल्या कृत्यांना आळा घालण्याचा यत्न केला; मोठाल्या शहरांतून कारखान्यांचे संप होऊं दिले नाहीत. कम्युनिस्टांच्या या धोरणानें वरच्यासारख्या कृत्यांत भर पडण्याऐवजीं अडथळा झाला, हीं कृत्यें क्रांतीचीं असल्यानें कम्युनिस्टांचें वर्तन क्रांतीला बाधलें, म्हणून ते देशद्रोही असा युक्तिवाद

पुढें येत असता. परंतु कम्यूनिस्टांचें समर्थन म. गांधीसकट अनेक काँग्रेस पुढान्यांच्या शब्दांनीं करता येतें. जी चळवळ काँग्रेसच्या पुढाकाराची नव्हती, त्या चळवळींत कम्यूनिस्ट कसे वागले, याची शहानिशा काँग्रेस-मार्फत केली जाणें अगदींच अप्रस्तुत दिसतें. तरीमुद्दां ज्या अर्थी अशी शहानिशा करून कम्यूनिस्टांना दोष दिला जातो, त्या अर्थी त्यामध्ये केवळ वस्तुस्थितीच्या निर्विकार अभ्यासाव्यतिरिक्त कांहीं निराळा हेतु असला पाहिजे हें उघड आहे.

कम्यूनिस्ट व हिंसा

शेवटीं कम्यूनिस्ट हिंसावादी आहेत, या आक्षेपाचा विचार करून दुसऱ्या विषयाकडे वळणें धरें. कम्यूनिस्टांना अहिंसा—हिंसेचा विधिनिषेध नसतो, अशी कल्पना प्रचलित आहे. ते अहिंसेचे देव्हारे माजवीत नाहीत हें खरें; पण उठल्यासुटल्या ते हिंसेचें प्रतिपादन करीत नाहीत हें सुद्धा तितकेंच खरें आहे. किंबहुना हिंसेवांचून क्रांति घडण्याची जगाच्या व्यवहारांत शक्यता दिसती तर ते सुद्धा अहिंसेच्या पुरस्काराला सिद्ध झाले असते. दुर्दैवानें जगाचा इतिहास हिंसेनें व्यापलला आहे. व कम्यूनिस्ट पक्ष जन्मास येण्याच्या आधींचा हजारों वर्षे हिंसेच्या कृत्यानीं रंगलेला आहेत. युरोपचा गेल्या दोनशें वर्षांचाच इतिहास पाहिला तर रशिया—इंग्लंड, फ्रान्स—जर्मनी, इंग्लंड—अमेरिका, रशिया—जपान या देशांच्या लढाया किंवा पहिले महायुद्ध यांसारख्या हिंसेच्या एकाहून एक वरचढीच्या घटना दृष्टीस पडतात. सर्वत्र जोंपयेंत हिंमेला जिवंत ठेवणारी समाजव्यवस्था व पर्यायानें राज्यपद्धति अस्तित्वांत आहे तोंवर एकाच क्रांतीशील पक्षानें अहिंसेची शपथ घेऊन उपयोग नाही; तशी शपथ घेणें म्हणजे आत्महत्याच होय, असें कम्यूनिस्टांना वाटतें. जोंवर मूठभर लोकांची भांडवलशाही असंख्य जनतेला भरडून काढीत राहिल तोंवर अहिंसेच्या पवित्र तत्वाला जगाच्या व्यवहारांत बिलकुल थारा नाही; भांडवलशाहीचा नाश झाल्यानंतर अहिंसा, शांति या तत्वांचा प्रभाव मानवांन कायमचा नांदेल असा त्यांचा दृढ विश्वास आहे व त्याप्रमाणेंच कम्यूनिस्ट वागतात. त्यांची ही विचारसरणी बाहेरच्या जगांतील नव्हे, तर हिंदुस्थानांतील परिस्थितीचेंहि निरीक्षण केल्यास चुकीची

नसल्याबद्दल खात्री पटेल. मानवसमाजाला अहिंसाच श्रेयस्कर हें कम्यूनिस्टांना अमान्य नाही. पण समाजांत जोंवर एकमेकांना विरोधी असे दोन वर्ग आहेत तोंवर एका वर्गानें म्हणजे आपलें नशीब काढूं इच्छिणाऱ्या वर्गानें अहिंसेची उपासना करून भागणार नाही, हा त्यांचा सिद्धांत गंभीरपणानें विचार करण्यासारखा आहे. कम्यूनिस्ट आपल्या कामांत जात, धर्म देव या गोष्टींचा वासहि लागू देत नाहीत हें प्रसिद्ध आहे. त्यांची तपशीलवार झडती न घेतल्यास चालेल.

हिंदी राजकीय उदारासाठीं निघालेल्या कम्यूनिस्ट पक्षाच्या माहितीचा विस्तार त्या पक्षाबद्दल जीं मतमतांतरे लोकांमध्ये घुमतात, त्यांची साधार चिकित्सा होण्यासाठीं केलेला आहे. त्या पक्षाचा पुढील मार्ग निर्विघ्न नाही. त्याचा पुढील काळ खडतर दिसतो. कदाचित् पूर्वी जमा तो एकदां बेकायदेशीरपणाच्या खाईत लोटला गेला होता तसा पुढेंहि लोटला जाईल; तथापि त्या पक्षाचा कर्तृत्वाचा इतिहास वाया जाणारा नाही; कारण आज तरी त्यानें काँग्रेसच्या खालोखाल आपली योग्यता वाढवून घेतलेली आहे.

काँग्रेस-सोशॅलिस्ट पक्ष

१९३० व १९३२ च्या काँग्रेसच्या चळवळीनें सरकारमार्फत तुरुंगांत पोंचविलेल्या अनेक तरुण काँग्रेसवाल्यांची म. गांधींच्या शिकवणांवरील श्रद्धा कमी झाली व काँग्रेसच्या तत्त्वज्ञानांत फेरफार करणें अवश्य आहे असें त्यांना वाटूं लागलें. १९३० नंतर काँग्रेसच्या लोकांना तुरुंगवासांत पुष्कळ सवलती असल्यानें तेथें मिळणाऱ्या रिकामपणीं सोशॅलिझम, कम्यूनिझम वगैरे विषयांचीं पुस्तके वाचून त्वरेच्या राज्यक्रान्तीला म. गांधींचे मार्ग अपुरे पडतात, अशी या तरुण देशभक्तांची खात्री होऊन ते बाहेर पडल्यावर त्यांनीं आपला एक स्वतंत्र पक्ष स्थापन केला. १९२४ सालीं व त्या नंतर १९२९ मध्ये कम्यूनिस्ट पक्षाने पुढारी व कार्यकर्ते सरकारानें पकडले त्यावेळीं त्यांच्या वस्तीची झडती घेतेवेळीं लाल पुढ्याचें पुस्तक दिसलें कीं,—मग तें तुकारामाच्या गाथेचें किंवा ज्ञानेश्वरीचें असलें तरी—तें रशियन तत्त्वज्ञानाच्या लालरंगी राज्यद्रोहाचें असलें पाहिजे असे जे सरकारी अंमलदार समजत असत व जप्त करित असत, त्यांना पुढें समाजसत्ता-

वादाचीं पुस्तकें तुरुंगांत वाचायला देण्याची हरकत वाटेनाशो व्हावी, हें गूढ काँग्रेसच्या भक्कमपणाला फटी उत्पन्न करून उतार पाडावा अशा सरकारी धोरणाचा मागोवा घेतल्याशिवाय उकलणारें नाहीं. काँग्रेसच्या गोटांत निराळ्या विचारांची एक नवी फळी जन्मास यावी, व ती जन्मास येण्याला समाजसत्तावादाचे अभ्यासाला सवड दिली तर उपयोगी पडेल असा तेव्हा सरकारी उद्देश असल्यास तो सफल झाला. १९३० आणि १९३२ चे काँग्रेस कार्यकर्ते तुरुंगांतून बाहेर पडतांच त्यांच्या हातून जें वाङ्मय लिहिलें गेलें तें पाहिल्यास म. गांधींच्या मार्गाबद्दल आविश्वास व असंतोष त्यांच्या ठिकाणी उद्भवल्याचा पुरावा आढळतो. परंतु काँग्रेसमधून फुटून आपल्या पक्षाचा स्वतंत्र डेरा उभारण्याची कुवत नसल्यामुळें त्यांनी पक्षाची स्थापना केली तरी ते काँग्रेसच्याच पोटांत राहिले. काँग्रेसच्या नेहमींच्या कारभारांत त्यांची धूसफूस चाले, पण अखेरच्या निर्णयाची वेळ आली की काँग्रेस-दळांतील इतर सामान्य होयबांच्या सोबतीनें रहावें, अशी या पक्षाच्या धुरीणांची पद्धत होती. काँग्रेस-सोशलिस्ट पक्ष स्थापन झाला तेव्हा हिंदी कॉलेज-तरुणांमध्ये आपली संघटना व्हावी अशी स्फूर्ति दिसूं लागली. जिकडे तिकडे युवकसंघाचें पीक आलें. त्यांची अधिवेशनें भरली. साधारणपणें तरुणांमध्ये गांधीवादासंबंधी प्रेमादर तितकासा अनुभवास येत नाहीं, या परिस्थितीचा आधार काँग्रेस-सोशलिस्ट पक्षाला वाटत असला पाहिजे. परंतु युवकसंघाचे स्वतंत्र पीक लवकरच लोपलें व त्यांतल्या कांहींनी काँग्रेसचें नांव सांगून काम चालविलें, तर काहीं कम्प्युनिस्टांच्या तंत्रानें राहूं लागले. काँग्रेसच्या नांवाचा टिळा लावणारांपैकी पुष्कळजण अलीकडे सोशलिस्ट पक्ष आपल्याला जवळचा असें म्हणतांना दिसतात.

मुळांत सोशलिस्ट व कम्प्युनिस्ट हीं एकाच विचारसरणीची सौम्य तीव्र प्रजा असल्यामुळें त्यांची कर्मभूमि कामकरी-शेतकरी यांची संघटना हीच ठरते; पण सोशलिस्टांनी या संघटनेंत राबण्याचें कर्तव्य केव्हांच निष्ठेनें स्वीकारलें नाहीं; शिवाय त्या संघटनांतून कम्प्युनिस्टांचें कित्येक वर्षांचें प्राबल्य असल्यामुळें सोशलिस्टांना या बाबतींत मोकलें मैदान उरलें नव्हतें. म. गांधींच्या धोरणाची एक कामगार-संघटना कम्प्युनिस्टांच्या जोडीनें होती. काँग्रेसची पुण्याई आपल्यामार्गे अमात्र या भावनेपायी या

काँग्रेसकामगारांच्या संघटनेची सोशालिस्टाना अडचण भासत असल्यास नवल नाही. पं. जवाहरलाल नेहरूंना म. गांधींनी आपला राजकीय कर्तबगारीचा वारसा दिलेला व पंडितजी सोशालिझम, कम्युनिझम या पंथांच्या शिकवणीचे ज्ञाते व चाहते; यामुळे त्यांच्या पुढारीपणाने काँग्रेसच्या मुख्य सूत्रधारांना केव्हांना केव्हां आपल्या मतांची वेसण पत्रकारांना लागेल असाहि भयंसा सोशलिस्टांची उमेद टिकवीत असेल. काँग्रेसच्या संघटनेशी जवळजवळ बरोबरीच्या मनुष्यबळाने सामना देणाऱ्या जो कम्युनिस्ट पक्ष त्याची मजबुती पोखरण्याचे सामर्थ्य आपल्यात आहे, ह्या सामर्थ्याचा प्रयोग विजयी झाल्यास काँग्रेसच्या गांधीवादी पुढाऱ्यांवर त्याचा प्रभाव पडून आपली मातब्बरी काँग्रेसच्या गोटांत वाढेल, असल्या समजुतीने सोशलिस्टांनी कम्युनिस्टांविरुद्ध बरीच वर्षे आपला मोर्चा वळविलेला आहे. आपण म. गांधींच्या अहिंसा-सत्याचे परम भक्त व कम्युनिस्ट हिंसा-असत्याचे पुरस्कर्ते, अशा तऱ्हेच्या टांकेचा मारा सोशलिस्टांनी आपल्या मुख्य प्रतिपक्षावर चालविला; परंतु १९४२ ते १९४५ या तीन वर्षांत ठिकाठिकाणी जो लुटारूपणा व रक्तपात झाला त्याचे कर्तृत्व आपलेच असा सोशलिस्टांनी अभिमानाने जोराचा दावा मांडल्यापासून त्यांच्या सत्य-अहिंसेविषयीचे प्रेम खरे किती याचीहि सर्वांना ओळख पटली. सत्याचा व्यवहार अगदी उघडा असावा ही म. गांधींची निष्ठा तर सोशलिस्टांनी भूमिगत राहून वरच्यासारखे अनर्थ घडवून आणले. (जाळपोळ, लुटारूट, मारहाण वगैरे कृत्यांच्या परंपरेचा म्होरकेपणा सोशलिस्ट म्हणविणारांचा किती व गांधीवाद्यांच्या पटाईत गुंडगिरीचा किती असा प्रश्न उपस्थित होण्यासारखा असूनहि तूर्त सोशलिस्टांचा पुढारीपणा मानायला हरकत नाही.) जाळपोळ, लुटारूट, हीं कृत्ये अहिंसेच्या सरहद्दीपलीकडचीं होत हें कळायला कठिण नाही. काँग्रेसच्या गांधीवादी पुढाऱ्यांनी सोशलिस्टांच्या या कर्मांचा निषेध केला नसला तरी काँग्रेसच्या नेतृत्वाबद्दलची भाऊवंदकी काँग्रेसच्या कारभारांत धुमसत होती. कितीहि मतभेद असला तरी आपण काँग्रेसचेच, काँग्रेसचे आपण नुकसान करणार नाही, म. गांधी हीच आपल्या श्रद्धासर्वस्वाची व्यक्ति, अशी भूमिका सोशलिस्ट पक्षाने वारंवार जाहीर केलेली आहे. परंतु काँग्रेसमध्ये डाळ

शिजत नाही व बाहेरचे कॉंग्रेसप्रेमी आपल्याकडे संशयानें बघतात, ही खतःची केविलवाणी स्थिति सोशॅलिस्टांना जाणवत नाही असें नाही. या स्थितीमुळेच कॉंग्रेसला स्वच्छ फारखत लिहून देण्याचें धैर्य सोशॅलिस्टांच्या अंगी संचरण्याचा संभव खरा ठरला आहे. त्यानंतर कॉंग्रेस व कम्युनिस्ट या दोन आघाड्यांवर त्यांना लढाई द्यावी लागेल. त्यापूर्वी भरपूर मनुष्यबळ आपल्या पाठीशी उभें करणें सोशॅलिस्टांना प्राप्त आहे.

श्री. मानवेंद्रनाथ रॉय

श्री. मानवेंद्रनाथ रॉय हे रशियन राज्यक्रांतीच्या तालमीतून बाहेर आलेले एक विशेष कर्तृत्वाचे, अधिकाराचे व अनुभवाचे कम्युनिस्ट या नात्यानें हिंदुस्थानांत एकदां अतिशय प्रिय झाले. हिंदुस्थानांत ते वेपान्तर करून आले; त्यांच्यावर ब्रिटिश राज्य उलथून पाडण्याच्या कटाचा आरोप होता. त्यांचा हिंदुस्थानांत प्रवेश झाल्याचा सुगावा पोलिसांना लागला व त्यांनी शेवटीं रॉयबाबूंना पकडले. त्यानंतर त्यांच्या वाटणीस तुरुंगवास यावा हें सरळच आहे. तुरुंगांतून सुटल्यावर रॉयबाबूंनी कॉंग्रेसच्या कामगिरीचें गोडवे गाऊन तिच्या कारभारांत भाग घेण्याला सुरुवात केली. पण कॉंग्रेसचें राजकारण त्यांच्या स्वभावाला न मानवल्यानें त्यांनी कॉंग्रेसला रामराम ठोकला. कम्युनिस्ट म्हणून रॉयबाबू हिंदी कम्युनिस्ट पक्षांत सामील होतील, हा अंदाज त्यांनी खरा ठरूं दिला नाही. त्यांनी निराळाच पंथ काढला. रेडिकल डेमोक्रेटिक पार्टी असें आपल्या पंथाला नांव देऊन किसान-कामगारांना हाताशी धरण्याचा त्यांनी उद्योग चालविला. त्यांना कित्येक निष्ठेचे अनुयायी लाभले असून ते आपापल्या टापूंत मतप्रचाराचें व लोकसंग्रहाचें काम करतांना आढळतात. दरसाल त्यांच्या अनुयायांचीं अधिवेशनें भरतात. दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळांत या पंथाला सरकारांतून मिळणाऱ्या देणगीचा बोभाटा झाल्यामुळे त्याविषयी लोकांत प्रतिकूलतेचे वारे वाहूं लागले. आतां त्या पंथाच्या तत्त्वज्ञानाचा रंगसुद्धा पालटला आहे. कम्युनिस्ट व सोशॅलिस्ट यांच्याशी कराव्या लागणाऱ्या चढाओढींत या पंथाला कोणती गति मिळेल तें पहावयाचें आहे.

येथवर सांगितलेले पक्ष जातीयता-वादापासून^१ अलिप्त असे आहेत. आणखी एक कामगारांत मोडणारा पंथ म्हणजे अस्पृश्यांचा. हा पंथ हिंदु समाजांतल्या कांहीं विभागांचा असल्याने तो आपल्या जातीच्या आग्रहानेच काम करीत असतो. याचें नेतृत्व डॉ. भिमराव आंबेडकर यांच्याकडे आहे. हा पक्ष चांगला संघटित व शिस्तीचा आहे. त्याची संख्या साहजिकच मर्यादित आहे. परंतु त्यांनीं संपाच्या धामधुर्मांत आपलें अस्तित्व चांगलें निदर्शनास आणलेलें आहे.

म. गांधींच्या धोरणाप्रमाणें काम करणारा एक राष्ट्रीय शिक्याचा व काँग्रेसच्या निशाणाचा आणखी एक पंथ आहे. याच्यामार्गे काँग्रेसचें सामर्थ्य असूनहि कामगारांच्या दुनियेंत त्याचा प्रभाव फारसा दिसत नाहीं.

प्राथमिक आकांक्षा

१८५७ साली उद्भवलेल्या लष्करी बंडाळीची आग इंग्रजांनी 'खूप शर्तीने' १८५९ मध्ये साफ विझवून टाकली. १८५८ मध्ये कंपनी सरकाराला तिलाजली देऊन ब्रिटिश राज्यकिरीटाचे हिंदुस्थान एक भूषण बनलं. नव्या राज्यकर्त्यांना हिंदी प्रजेचा संतोष साधण्यासाठी काही हक्क देण्यावाचून गत्यंतर नव्हतं; त्यांनी १८६० साली हिंदुस्थानात कायदेमंडळाची स्थापना करून त्यामध्ये हिंदी प्रतिनिधींना बसण्याची व सरकारी कामकाजावर बोलण्याची सवड ठेवण्यात आली. हिंदी प्रतिनिधी लोकांनी निवडलेले नसून सरकारी नेमणुकीचे असत हे निराळं सांगायला नको. असे प्रतिनिधी कितीही निःस्पृह असले तरी त्यांच्या कडक स्पष्टोक्तीचा सरकारी कारभारावर मुळांच परिणाम घडत नव्हता. सरकारी कारभार हिंदी प्रतिनिधींच्या प्रतिकूलतेची क्षिति न बाळगता आपल्या मर्जीने चाललेला होता; लोकांचे सरकारने नेमलेले सारेच प्रतिनिधी सरकारी राजीनाराजीचा ताल पाहून होयबाप्रमाणे वागणारे नव्हते, तरी आधी हिंदी सभासदांची संख्या थोडी व त्यात सरकारने आपली वर्णी कायदेमंडळात लावून आपल्याला नामदार बनविले याची ओशाळगत न वाटणारे त्यांतहि थोडेच; सर्वांनाच सरकाराचा वचक बाळगण्याची जरूरी भासावी असा तो काळ होता. यामुळे सरकारला त्यांच्या प्रेम-द्वेषाची दखल घ्यावीशी न वाटल्यास नवल नाही. तथापि लोकशिक्षणाच्या दृष्टीने या कायदेमंडळाचा उपयोग झाला. सरकारी कायद्यांच्या परिणामाची छाननी करण्याची संवय या प्रतिनिधींना जडली. आपल्या विचारांच्या मागे लोकजागृतीचे बळ

असलें पाहिजे, तरच आपल्या कायदेमंडळांतील कामाला वजन येईल हें तत्त्व अशा प्रतिनिधींना व त्यांच्या द्वारे शिकाऊ होतकरू देशभक्तांना कळलें; लोकमत संघटित होण्याकरितां संस्था निर्माण झाल्या, त्यांच्या विद्यमानें जाहीर सभा भरविण्याचा व त्यामध्ये सडेतोड भाषणें करण्याचा प्रघात पडला. या संस्था साहजिकच बड्या लोकांच्या प्रेरणेंने उत्पन्न होऊन त्यांच्याच तंत्रांने चालविल्या जात असत. १८५३ मध्ये कंपनी-सरकारला राज्याधिकाराची नवी सनद मिळावयाची होती. १८१३ पासून दर वीस वर्षांनी कंपनीच्या राज्यकारभाराची वारीक चौकशी करून मग सनद द्यावयाची असा नियम ठरला होता. त्याप्रमाणें १८३३ मध्ये चौकशीमंडळापुढे साक्ष देण्याकरितां राजा राममोहन राय हे गेले होते, हें सर्वांच्या परिचयाचें आहे. १८५३ सालीं होऊं घातलेल्या चौकशींत आपली गान्धार्या सादर व्हावी म्हणून कलकत्त्यास व पुण्यास मिळून दोन संस्था अस्तित्वांत आल्या. पुण्यास जन्मलेल्या संस्थेचें नांव 'कल्याणोन्नायक मंडळ' होतें. कलकत्त्याच्या संस्थेचें नांव 'ब्रिटिश-इंडिया असोसिएशन' हें होतें. या संस्थांचें उत्पादक व चालक बडे लोक म्हणजे इनामदार, जहागिरदार, जमीनदार या वर्गाचे असल्यानें सामान्य जनतेच्या दुःखाची आंच त्यांना बेतानेंच होती. कंपनी-सरकारनें इनामदारांच्या मिळकतीचा कायदेशीरपणा तपासतांना कित्येक इनामदार डबघाईस आले; या परिस्थितीकडे विलायती राज्यकर्त्यांचें लक्ष वेधावें आणि आपल्याला भोगावे लागणारे अन्याय दूर व्हावे, असा या संस्थांचा उद्देश होता. पुण्याच्या मंडळातर्फे गोपाळराव देशमुख उर्फ लोकहितवादी यांनी इंग्लंडास साक्षीला जावें असाहि बेत तेव्हां घाटून होता, पण त्याला फळ आलें नाहीं. कल्याणोन्नायक मंडळाचा कारभार लवकरच आटोपला; त्या मानानें ब्रिटिश-इंडिया असोसिएशन ही संस्था बहुत काळ टिकली. परंतु तिच्याविषयी मध्यम वर्गाच्या सुशिक्षित जनतेला कालांतरानें आस्था वाटेनाशी होऊन १८७६ सालीं कलकत्त्यास सुरेंद्रनाथ बानर्जींनी नवी 'इंडियन असोसिएशन' नांवाची संस्था जन्मास घातली. व पुढें अनेक वर्षेपर्यंत हीच संस्था परिणामकारक रीतीनें लोकजागृतीचें काम बजावीत होती. सुवर्ष १८६५ सालीं 'बाँबे असोसिएशन' निर्माण करण्यांत

आली. तिच्यामध्ये मुंबईस नव्याने उदयास येणारे भांडवलवाले व इतर सुशिक्षित यांचा हात होता. परंतु तिचे काम समाधानकारक नाही, अशी खात्री पटल्यावर १८८५ साली 'बॉंबे प्रेसिडेन्सी असोसिएशन' ही संस्था केरोजशहा मेथानी उदयास आणली व तिने आपले वजन मोठ्या प्रमाणात वाढविले. पुण्यास १८७० नंतर 'सार्वजनिक सभा' या संस्थेने रानड्यांच्या नेतृत्वाने जवळजवळ पंचवीस वर्षे हिंदी राजकारणात गाजविली. या सगळ्या संस्थांची कार्यपद्धति एकच होती. लोकांचे गाव्हाने उपस्थित झाले, की त्याचा सरकारी कागदपत्रांच्या आधारें सांगोपांग विचार करून सरकारांत त्या गाव्हान्याविरुद्ध अदबशीर अर्ज गुदरावा, पत्रव्यवहार करावा, प्रसंगविशेषी गव्हर्नर, व्हाईसरॉय यांच्या भेटीस शिष्टमंडळ पाठवून त्यांच्या चरणीं आपले मनोगत रुजू करावे, त्यांचे बहुधा रुक्ष असलेले किंवा वरकरणी साखर पेरल्यासारख्या नकली गोडीचे उत्तर ऐकावे आणि अशा मोठ्या प्रस्थाचे दर्शन-संभाषण लाभल्याच्या कृतार्थतेने घरोघरी जावे अशी ती कार्यपद्धति होती.

अर्ज, शिष्टमंडळ या गोष्टी सकृदृशींनी अगदी निष्फळ ठरणान्या असतां हि त्यांचा अवलंब पडिल्या पिढीच्या पुढाऱ्यांनी सोडला नाही. सरकारवर त्याचा परिणाम घडत नसला तरी लोकशिक्षणाच्या दृष्टीने त्याचे अतिशय महत्त्व होतें. अर्जाचे मसुदे वृत्तपत्रांतून छापले जाऊन त्यांच्या स्वरूपाची सटीक ओळख वृत्तपत्रे लोकांना करून देत असत. त्या अर्जाचा किंवा शिष्टमंडळाच्या सवाल-जबाबाचा उपयोग न झाल्यास वृत्तपत्रे सरकारी बेपर्वाईची जी हजेरी घेत असत, तिने लोकांत असंतोष उद्भवून तो पोसला जात असे. 'हे अर्ज सरकारासाठी नसून लोकांसाठी आहेत, लोकांना शिक्षण देण्यासाठी, जागृत करण्यासाठी आहेत;' अशा अर्थाचा खुलासा, गोखले सरकारी धोरणाबद्दल निराश होऊन बोलू लागले तेव्हा रानड्यांनी त्यांच्या-जवळ एकदां केला होता. सगळीकडे हिंदी पुढारी याच दृष्टीने आपल्या अर्जदारीचा मार्ग क्रमांत होते व जनतेची जागृति वाढता वाढता ती क्रिया-शालि होऊन सरकारी बेपर्वाईला पायबंद लाविल अशी त्यांची उमेद होती. अशा रीतीने सभा, ठराव, अर्ज, वृत्तपत्रांतली टीका या उपायांनी पुरेशी लोकजागृति व लोकांच्या राजकीय दृढताची एकवाक्यता अनुभवास येऊं

लागली, तेव्हा आपल्या मागण्यांचें पर्यवसान काय याचाहि पुढाऱ्यांमध्ये ऊहापोह होऊं लागला. हिंदुस्थान-सरकार हिंदी जनतेच्या तक्रारीची विचार-पूस करण्याचें सौजन्य दाखवीत नाहीं; त्याच्या कारभाराखालीं भरडल्या जाणाऱ्यांच्या किंकाळ्या त्याला ऐकूं जात नसल्यासारखा त्याचा व्यवहार बेगडक चाललेला आहे, याचें कारण त्यावर लोकांचें दडपण नाहीं; अडवणुकीचें दडपण आणावें तर तशी लोकांमध्ये ताकत व शिस्त नाहीं, उघड सशस्त्र प्रतिकाराचें नांवच घ्यायला नको; मग दडपण कसें उत्पन्न करावयाचें हा प्रश्न रानड्यांनीं 'प्रातिनिधिक राज्यपद्धति' (Representative Government) या तोडग्यानें सोडविण्याची कल्पना १८७४ सालीं काढली. त्यांच्यासमोर ब्रिटिश पार्लमेंटाचें उदाहरण होतें. त्या पार्लमेंटांत जसे आय-लँडचे लोकप्रतिनिधी खुल्या निवडणुकीने जातात, तसे आपलेहि पाठवावे, अशी रानड्यांची त्यावेळीं कल्पना होती. या कल्पनेच्या पुरस्कारार्थ त्यांनीं सर्व प्रांतांमधून लोकांच्या सख्या गोळा केल्या. ही कल्पना आज थेटेवारी उडवून लावण्याजोगी वाटेल, पण त्यावेळीं 'लोक प्रातिनिधीचें राज्य' हे शब्द हिंदी राजकारणांत प्रविष्ट करतांना ब्रिटिश राज्यकर्तृत्वाच्या पंचनी पडलेल्या राजकीय परिभाषा स्वीकारणें अवश्य होतें. तथापि पुढें थोड्याच वर्षांनीं, पण काँग्रेस स्थापन होण्याच्या पूर्वी रानड्यांनीं हिंदुस्थानांत दांडगाईची क्रांति होऊं घावयाची नसेल, तर वसाहतींच्या पद्धतीचा जबाबदार राज्यकारभार येथें निर्माण केल्याखेरीज गत्यंतर नाहीं, अशी सूचना सरकारास केली होती. रानड्यांच्या अगोदर हिंदुस्थान देशांत पार्लमेंटाच्या धर्तीचीं स्वराज्ये अस्तित्वांत येऊन त्यांचें संघराज्य होईल, असें भविष्य लोकहितवादानीं वर्ताविलें होतें. लोकहितवादीसमोर अमेरिकन स्वातंत्र्याचा व संघराज्याचा कित्ता होता. तथापि रानड्यांच्या विचारसरणीनें ब्रिटिश साम्राज्यांतलें वसाहतींच्या स्वराज्याची कल्पना स्वीकारून आपल्या राजकीय आकांक्षेची अंतिम सीमा दाखविली. तरीसुद्धां पूर्वोक्त 'प्रातिनिधिक सरकारा'ची कल्पना सुटलेली नव्हती. तिच्या उच्चार काँग्रेसच्या पहिल्या अधिवेशनांतून झालेला आहे. गोपाळ कृष्ण गोखले यांनीं १८९७ सालीं वेल्थ कमिशनपुढें साक्ष देतांना हिंदी प्रातिनिधी पार्लमेंटांत घ्यावे म्हणजे हिंदुस्थानांत निरंकुश रीतीनें वाटेल तशी पैशाची उधळपट्टी करण्याच्या

रिवाजाला आळा बसेल, असे सांगून वरील प्रातिनिधिक सरकारच्या कल्पनेलाच एक प्रकारे दुजोरा दिलेला होता.

वसाहतीचे स्वराज्य की स्वातंत्र्य ?

हिंदी प्रतिनिधी पार्लमेंटांत पाठविण्याची सवलत मिळावी ही आकांक्षा कॉंग्रेसच्या चळवळीत कालांतराने मागमळी व वसाहतीचे स्वराज्य हे ध्येय त्या आकांक्षेच्या जागी आले. या ध्येयाने १९२९ अखेरपर्यंत हिंदी पुढाऱ्यांना जखडून ठेवले होते. १९३० साली स्वातंत्र्य शब्दाचा अर्थ 'पूर्ण स्वराज्य' असा कॉंग्रेसकडून सर्वांना अदिश मिळाला, तरी 'वसाहतीचे स्वराज्य' हे ध्येय म. गांधीसारख्या पुढाऱ्यांच्या मनांतून साफ गेलेले नव्हते. १९०५ साली या ध्येयाची वाच्यता कॉंग्रेसच्या अध्यक्षस्थानावरून गोपाळराव गोखल्यानीं प्रथम केली. त्यानंतर निर्मळ स्वातंत्र्य की वसाहतीचे स्वराज्य या विषयाचा केवळ तात्त्विक दृष्ट्या ऊहापोह करण्याला श्यामजी कृष्ण वर्माच्या 'इंडियन सोशेलोजिस्ट' या पत्रातील एका लेखाने संधी आणून दिली. १९०६ साली 'स्वराज्य' या देशी शब्दाने दादाभाई नौरोजींच्या अध्यक्षतेखाली कलकत्त्याम भरलेल्या कॉंग्रेसच्या अधिवेशनांत हिंदी राजकीय ध्येयाची भाषा निश्चिंत झाली; तथापि या शब्दासंबंधी कायद्याचे भय शिथळ उरलेच होते.

१९०७ मध्ये कलकत्त्याच्या हायकोर्टातून एक दोन खटल्यांमध्ये स्वराज्याच्या मागणीने राजद्रोहाचा गुन्हा होत नाही, किंवाहुना, स्वराज्याचे ध्येय बाळगणे व त्या ध्येयाचा प्रसार करणे यामध्ये कसलीच गुन्हेगारी नाही, असा निर्णय मिळाल्यामुळे त्याचा उघड उच्चार करतांना वाटणारी भीति लोकांच्या मनांतून गेली. 'स्वराज्य' हा ध्येयवाचक शब्द १९२२ पर्यंत कॉंग्रेसच्या उद्देशांत अढळ होता. त्यावर्षी गया येथील कॉंग्रेसमध्ये स्वातंत्र्याची महती अध्यक्ष चित्तरंजन दास यांनी गाडली, पण मरणापूर्वी फरीदपूर येथे भरलेल्या प्रांतिक राजकीय अधिवेशनांत त्यांनी स्वातंत्र्याचे दुष्परिणाम सांगून त्या शब्दाच्या मोहिनेचे बेगड खरवडून काढले. १९२६ सालचे कॉंग्रेसचे अध्यक्ष श्रीनिवास अयंगर हे निर्मळ स्वातंत्र्याच्या कल्पनेचे जोरदार पुरस्कर्ते होते. शेवटी १९२७ साली मद्रासच्या कॉंग्रेस अधि-

वेशनांत स्वातंत्र्याच्या ध्येयाची घोषणा करण्यांत आली. मात्र ही घोषणा कागदावरच राहिली. १९२८ मध्ये पं. मोतीलाल नेहरूंच्या नेतृत्वानें हिंदी राज्यकारभाराविषयी मनोरथ स्पष्ट करणाऱ्या आराखड्याची मांडणी वसाहतीचें स्वराज्य या ध्येयाच्या चौकटीतच केलेली होती. या मांडणीचा खर्चा 'नेहरू रिपोर्ट' या नांवानें तेव्हां प्रसिद्ध होता. १९२९ साली लाहोरच्या अधिवेशनांत पं. जवाहरलाल नेहरूंनी स्वातंत्र्याच्या ध्येयाचें निशाण ता. ३१ डिसेंबरला रात्री १२ वाजता फडकावलें व त्या ध्येयाच्या सिद्धीचा उपाय म्हणून म. गांधींनी वेळोवेळी थांबविलेला सविनय कायदेभंग देशभर १९३० मध्ये जारी केला. या ध्येयाचा 'पूर्ण स्वराज्य' हा देशी भाषेचा पर्याय पूर्वी निवेदन केलाच आहे.

स्वातंत्र्यप्राप्ति वि० दडपशाही

१९३० ते १९४२ पर्यंत काँग्रेसच्या प्रस्तुत ध्येयासाठी पुनः १९३० सारख्या प्रचंड उत्साहाच्या देशव्यापी चळवळी झाल्या नाहीत. १९३१ च्या प्रारंभी गांधी-अर्विन समेट घडून आला. मग म. गांधी लंडनला गोलमेज-परिषदेकरिता गेल. तेथून ते हिंदुस्थानांत परत आल्यावर अवघ्या आठवड्याच्या आंत (१९३२ जानेवारी) त्यांना इतर अनेक पुढाऱ्यांसह सरकारने अटकेंत टाकलें. अटकेंत त्यांनी अस्पृश्यांना हिंदुसमाजातून बाहेर न पडूं देण्यासाठी उपोषण आरंभलें व त्यांच्या जोरावर अस्पृश्यां-साठी डॉ. आंबेडकरांशी एक करार केला. अस्पृश्योद्वाराची चळवळ शुद्ध रहाण्याकरिता त्यांनी पुनः एकवीस दिवसांचा उपवास केला व अस्पृश्यो-द्वाराच्या कार्यास वाहून घेण्याचें ठरविलें. १९३३ पासून १९३९ पर्यंतची वर्षे फारशी गडबडीचीं नव्हती. १९३४ साली पुनः एकवार १९२४ प्रमाणें कायदेमंडळांत जाण्याच्या कामगिरीला काँग्रेसने मंमति दिली. १९३५ च्या राज्यसुधारणा अमान्य असूनहि काँग्रेसवाल्यांनी निवडणुकी लढविल्या व १९३७ साली पुष्कळशा घासाघीस करून मंत्रिपदेहि स्वीकारली.

या काळांत काँग्रेसच्या बाजूने कसलीच जोराची चळवळ नसतांना सरकारी दडपशाहीचा प्रलय थांबलेला नव्हता, उलट वाढत होता. हजारों तरुण देशभक्त तुरुंगांत अक्षरशः सडत पडलेले होते; काँग्रेसने व म. गांधींनी

त्यांच्या सुटकेचा उद्योग चालविला. तो काहीसा यशस्वी झाला. हे सारे तरुण स्वातंत्र्यवादी देशभक्त होते; परंतु त्यांचा मार्ग रक्तपाताच्या क्रांतीचा असल्याने त्यांना ज्या नरकयातना भोगाव्या लागल्या, त्यांचे वर्णन पुराणांतील नरकयातनांच्या तपाशीलांना लाजविणारे आढळेल. सदर यातनांतून स्वतः सुटार्वे आणि जगाचे लक्ष आपल्या दुर्दशेकडे खेचारे म्हणून देशभक्त कैद्यांनी अन्नत्याग केला व त्यांतल्या एकाने—जतींद्रनाथदासाने—आपले प्राणहि गमावले; तेव्हा (१९२९ सप्टेंबर) सान्या देशांत क्षोभाची लाट उठली. सरकारलाहि त्याच्या मरणाबद्दल कायदेमंडळांत खेद व्यक्त करणे प्राप्त झाले. त्या प्रसंगाची उपेक्षा करणे सरकारलाहि शक्य नव्हते. लोकांच्या क्षोभाने दिलाऊ किंवा खरेखुरे खेदोद्गार त्यास जाहीरपणे काढावयाला लावले. एका काळी हिंसेच्या मार्गाने देशभक्तीची यात्रा करणाराबद्दल लोकांना कौतुकाने बोलण्याची चोरी वाटत होती; पुष्कळदां अशा देशभक्तांच्या संसर्गाने भोगाव्या लागणाऱ्या दडपशाहीच्या तापानिमित्त त्यांच्या विषयी लोकांच्या अंतरंगांत प्रतिकूलताहि नांदत असे. तरीमुद्धा मनाच्या तळाशी या देशभक्तांबद्दल प्रेमाचीच भावना असल्याचे दृष्टीस पडल्याशिवाय राहणारे नव्हते. लोकांना आपल्या कृत्याचे कौतुक वाटते, हेंच अशा देशभक्तांचे समाधान होतें व यामुळे देशांत हिंसेची कांस धरणारीची संख्या बरीच वर्षे सारखी वाढत गेली. म. गांधींच्या चळवळीने हिंसाचाराची निष्फळता लक्षांत येऊन त्याच्या भक्तांची संख्या ओसरत चालली हें ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे.

हिंसापंथाचा वृत्तांत

आपल्याला जो कोणी त्रास देईल त्यांचा बंदोबस्त हिंसेच्या उपायांनी करावा, ही माणसाची वृत्ति जवळजवळ त्याच्या इतकीच प्राचीन आहे. रानटी स्थितीत आपल्या बळाचा उपयोग हाच प्रतिपद्याला ताळ्यावर आणण्याचा एक उपाय माणसाला माहीत असणे स्वाभाविक आहे. तो, पोखरे, जनावरे अशा सजीव सृष्टीत याच उपायाचा प्रयोग पहात होता. निसर्गाचा व्यवहार — अर्थात् सजीव सृष्टीपुरत — रक्ताने माललेला आहे असे एका राज्यशास्त्रज्ञाचे मत सुप्रसिद्ध आहे.

माणसानें जेव्हां आपली संघटना आरंभिली तेव्हां त्याला या निसर्गसिद्ध हिंसावृत्तीचें नियंत्रण करावें लागलें. गुन्हे, कायदे, शिक्षा वगैरे प्रपंच अशा नियंत्रणाचा द्योतक आहे. परंतु आपल्या बळाचा उपयोग हा मूलभूत पाठ माणसानें सोडलेला नाही. हा पाठ कसा लहानपणापासून शिकविला जातो, हें ज्याला समजावून ध्यावयाचें असेल त्यानें लहान मुलांची समजूत काढण्याच्या प्रकाराचें निरीक्षण करावें. लहान मुलांची कोणी आगळीक केल्यास त्याला बोलावून वडील माणसें आगळीकवाल्यावर डोळे वटारून, हात उगारून शिक्षा केल्याच्या आविर्भावानें तक्रारी मुलांची समजूत काढतात. कधी प्रत्यक्ष आगळीकवाल्याच्या अंगावर आपल्या हाताचा आवाज करून जणू काय त्यास मारलेंच, अशा भासानें मुलांचें समाधान करतात. मूल जेथें पडेल त्या जागेला काठीनें धोपटतात, त्याला दुख-विणान्या निजीव वस्तूवर काठीचा असाच प्रयोग घडतो. ज्यानें आगळीक केली असें वाटेले त्याला ठोकावयाचें, हा धडा असल्या प्रात्याक्षिकांच्या द्वारे मुलांच्या मनांत खोल रुजून बसतो आणि तें मूल पुढें स्वतःच या प्रयोगाचा अभ्यास करूं लागतें. घरांत किंवा आवारांत शिरणान्या कुऱ्या-मांजरांना, गाई-शेळ्यांना काठीनें, दगडांनें मारून पळविणें, वेढ्या कुऱ्याला, शेतांत शिरणान्या डुकरांना, गुरांमाणसांवर धाड घालणाऱ्या वाघचिऱ्यांना तसेंच सर्पादि प्राण्यांना ठार मारणें, असल्या प्रकारांनीं लहानपणीं शिकारिलें जाणारें प्रतिकाराचें ज्ञान अधिक बळावतें; गांवकीच्या तंट्यांत दोन्ही पक्षांनीं सोक्षमोक्ष करून घेण्यासाठीं कुऱ्याडी-भात्यांचा एकमेकांवर मारा करणें व असा उघडा मामला परवडत नसल्यास प्रातिपक्षाच्या हालचालींवर पाळत ठेवून त्याला निर्जन स्थळीं एकटा गांठून मारणें; वाशिवाय हरणाची, सशाची शिकार किंवा खाण्यासाठीं मासे व शेळ्यांमेल्या, कोंबड्या वगैरेचा संहार या गोष्टी हिंसावृत्तिला पुष्टि देत राहतात. ज्यानें नुकसान केलें असेल त्याचें बळानें वा युक्तीनें नुकसान साधणें, हा व्यवहार राजकारणांत गिरविला जावा, यांत अचंबा वाटण्यासारखें काहींच नाही.

इंग्रजी राज्यामध्ये अंदमान बेटांत व्हाईसरॉय लॉर्ड मेयो याचा खून एका मुसलमानानें सूड उगाविण्याच्या भावनेनें केला; हें राजकीय हिंसाचाराचें पहिलें उदाहरण म्हणतां येईल. १८७९ सालीं वासुदेव

बळवंत फडके यांनी उठावणी केली, ती याच प्रकारांत बसणारी आहे. १८९७ साली चाफेकरबंधूंनी दोषा इंग्रज लष्करी अंमलदारांचा खून केला. त्यानंतर १९०९ साली नाशिक येथे एका इंग्रज कलेक्टराचा खून झाला; परंतु बंगालमध्ये अधिकाऱ्यांच्या हिंसेचे सत्र पुष्कळ वर्षे चालू राहिले. १९१४ मध्ये पाहिले महायुद्ध पेटल्या वर पंजाबांत हिंसाचारी वर्ग उदयास आला. कलकत्त्याची 'कोमागाटामारू' या जपानी बोटवरील शीख उताऱ्याची धरपकड व त्यावर झालेला गोळीबार हा प्रसंग स्मरणांत आल्याशिवाय रहात नाही. संयुक्त प्रांतांतील ककोरीकटाचा खटला (१९२७), बंगालमधील चित्तागांवच्या शस्त्रागारावरील हत्या (१९३०), हीं प्रकरणे विसरण्याजोगी नाहीत. अधिकाऱ्यांचा खून झाला की धरपकड, झडत्या, खुनाच्या शहरांतील कडेफोट नाकेबंदी; सक्तीचे लष्करी इलाज व यासाठी होणाऱ्या खर्चाची लोकांकडून बलात्काराने घेतली जाणारी भरपाई; या सरकारी धामधुर्माने लोक सतावले जात होते. लोकांना दहशत बसावी, अशा संकेताने सरकार आपल्या सामर्थ्याचे प्रदर्शन वारंवार आणि जास्त जास्त प्रखर करीत असले, तरी दहशतीऐवजी चीड वाढत असे. सरकारने शेंकडों तरुण संशयावरून वर्षानुवर्षे अटकेंत ठेवले; शेंकडों कैद्यांचे हाल केले, हजारों स्त्री-पुरुष नागरिकांना दडपशाहीच्या उपमर्दाचा शारीरिक व खर्च-वसूलांचा आर्थिक मुद्देड सोसावा लागला; घरांतील कर्ते पुरुष बंदीवासांत अडकल्याने त्यांच्या कुटुंबांची दैना उडाली; परंतु लोकांवर भीतीचा प्रभाव काही काळ दिसला तरी त्या भीतीला तरुणांतील अधिकाऱ्यांचा हिंसेने सूड उगाविण्याची प्रेरणा कधीच निर्बीज करता आली नाही. लोकांना एकदां अत्यंत प्रिय असलेल्या भगतसिंगाचा दाखला येथे सहज आठवणार आहे. सायमन-कमिशनच्या निषेधाच्या मिरवणुकीवर पोलिसांनी लाठीमार केला. लाठीमाराला लाला लजपतरायांसारख्या सन्मान्य वयोवृद्ध पुढाऱ्याची देखील मुर्वत वाटली नाही. एका गोऱ्या सार्जेटाने त्यांनाहि आपल्या लाठीचे तडाखे दिले. या देखाव्याने भगतसिंगाचे माथे भणाणून तो अंमलदाराचा कोटा काढण्याच्या उद्योगांत शिरला. त्याला त्याच्यासारखेच निषड्या छातीचे साथीदार लाभले. तयारी होताच भगतसिंगाने त्या सार्जेटला ठार केले. पुढे भगतसिंग व त्याचे दोघे साथीदार

(त्यांत राजगुरु नांवाचा एक महाराष्ट्रीय होता) यांचा फांसानें प्राण घेतला. त्यांना वांचविण्यासाठी म. गांधींनी व्हाईसरॉयापार्शी फार खटपट केली, ती निरुपयोगी ठरली; पण म. गांधींच्या खटपटीची ब्रेअरू करण्यासाठीच की काय, कराचीला (१९३१ मार्च) काँग्रेस भरण्याच्या दिवसांत पंजाब सरकारानें भगतसिंगाचा साथीदारांसह देहान्त केला. म. गांधी व काँग्रेसचे पुढारी यांच्या लोकप्रियतेला लोकांच्या असंतोषाचा या कृत्याने थोडा वेळ हिसका बसल्याशिवाय राहिला नाही.

साधारणपणें असे म्हणतां येईल, कीं १९३१ पासून पुढच्या काळांत राजकीय हेतूचें हिसकांड थंडावलें. आणि १९४२ मध्ये त्यानें अशी उत्तरी घेतली कीं ' १९४२ च्या चळवळीनें जर पहिला बळी कोणता घेतला असेल तर अहिंसेचा,' असें म्हणतात त्याची खात्री जों जों विचार करावा तों तों जास्त जास्त पटत जाणारी आहे. १९३९ त सुरू झालेल्या दुसऱ्या महायुद्धातील जर्मनी-जपानच्या विजयांची चढती कमान १९४२ च्या प्रारंभी अतिशय उंचीवर चढली होती. पश्चिमेकडे जर्मनीच्या फौजा रशियन लष्कराला मागे रेटित आशिया खंडाच्या महाद्वाराशीं येऊन भिडल्या होत्या, तर पूर्वेकडून जपानी फौजा संज्ञावातांच्या वेगानें फिलिपाईन, इंडोचायना, जावा, सुमात्रा, सयाम, मलाया आणि ब्रह्मदेश हे देश तुडवून हिंदी सरहद्दीशीं येऊन थडकल्या होत्या. अशा परिस्थितीत हिंदी स्वराज्य-कार्याची अढी काढून टाकण्याकरितां ब्रिटिशांनीं क्रिष्णूच्या शिष्टाईमार्फत केलेला प्रयत्न वांया गेला. हिंदी वातावरण तापत चाललें व शेवटीं म. गांधींनीं ' चले जाव ' असा ब्रिटिश राज्यकर्तृत्वाला निर्वाणाचा आदेश दिला. या आदेशाची परिणति १९४२ ऑगस्ट ८ च्या ठरावानें करण्यांत आली. म. गांधी नवी चळवळ करण्यापूर्वी एकदां व्हाईसरॉयाशी चर्चा करणार होते. चळवळीचीं कृत्यें म. गांधींकडून निश्चित ठराविलीं जाण्यापूर्वीच त्यांच्या सहकार्यांनीं इतस्ततः ज्या आरोप्या ठोकल्या, त्यावरून लोकांनीं आपल्या मनाशीं आगगाडीचे रुळ उखडणें, तारा तोडणें, सरकारी तिजोऱ्या छुटणें वगैरे कृत्यें ठराविलीं. व ता. ९ ऑगस्टला काँग्रेसचे सारे पुढारी गिरफदार केल्याचें समजतांच लोकांनीं थोडे दिवस त्या कृत्यांची धुमश्चक्री म्हाजविली. जाळपोळ, छुटाळूट वगैरे अत्याचारांनीं निरपराध स्त्री-पुरुषांच्या

प्राणांची हानि झाली. या दिवसांत एरवी काँग्रेसवाल्यांत मोडणारी माणसेहि 'म. गांधींनी आतां अहिंसेची अट सोडून दिलेली आहे; ज्याला जें वाटेला तें त्यानें करावें, कारण ज्याचा तो पुढारी, असें सांगितलें आहे' अशी चिथावणीची भाषा खुशाल पसरवति होती व इतरांच्या हातून घडणाऱ्या अनन्वित कृत्यांचें वैश्वदक समर्थन करित होती. देशांतील या दंगलीशीं सामना दडपशाहीच्या वल्लर साधनांनीं सरकारांतून झाला. दंगलीचा जोर थोड्या दिवसांत हटला, परंतु हिंसेच्या प्रेमाला आज्ञाद हिंद फौजेचा एक नवा विषय मिळाला.

आज्ञाद हिंद फौजेचा बोलवाला.

१९४१ च्या डिसेंबर ७ रोजी पूर्वेकडे जपानी राष्ट्रांनें इंग्लंड-अमेरिकेशी युद्ध पुकारलें आणि तीन चार महिन्यांच्या आत ब्रह्मदेश पादाक्रांत करून हिंदी सरहद्दीपर्यंत मजल मारली ! इंग्लंडनें शत्रूचा मार्ग रोखून धरण्यासाठीं सिंगापूर हें ठाणें फ्रीडो रुपये खर्चून अतिशय मजबूत केलें होतें; पण लहानशा फुंकरांनीं पल्यांचा बंगला कोसळावा त्यासारखा सिंगापुराचा अनुभव आला. फेब्रुवारीच्या मध्यांत सिंगापूरच्या ब्रिटिश लष्करानें लढाई सोडून शरणगति स्वीकारली. ब्रिटिश लष्करांतील हिंदी शिपाईदेखील युद्धकैदी बनले. शरण जाण्यापूर्वी जपानी लोकांनीं ब्रिटिश व हिंदी फौजा विभक्त केल्या होत्या. हिंदी फौजांना हिंदुस्थानच्या स्वानंश्याचें आमिष दाखवून आपल्या कामांत राबवून घेण्याचा जपान्यांचा संकल्प आधीपासूनच ठरलेला असावा. रासबिहारी नांवाचा एक बंगाली देशभक्त जपानशीं हिंदी फौजांच्या उपयोगाबद्दल या सुमारास खलबत करित होता असें म्हणतात. हिंदी फौजांचा ताबा घेऊन आपल्या लगामी लावण्याच्या संकल्पानुसार हिंदी लष्कराचें पुढारीपण कुणाला द्यावयाचें यार्चीसुद्धा योजना जपानी सेनापतींनीं केली होती. ता. १७ फेब्रुवारीला हिंदी लष्कर एकत्र जमवून हंट नांवाच्या ब्रिटिश अंमलदारानें त्यांना सांगितलें की, आज तुम्हांला जपानच्या ताब्यांत द्यावयाचें आहे, आजवर तुम्ही जसे ब्रिटिशांचे हुकूम ऐकलेत तसे यापुढें जपान्यांचे हुकूम पाळीत जा, नाहीतर तुम्हांला शिक्षा देण्यांत येईल. जपानी सेनापतीनें यावर भाषण केलें की, हिंदी शिपाई जपानचे युद्धकैदी नाहीत,

त्यांना बंधुत्वाच्या नात्याने वागविण्यांत येईल. त्या शिपायांना हिंदुस्थान देश स्वतंत्र करण्याची संधी दिली जाणार आहे. मोहनसिंग हा त्यांचा या कामांतला पुढारी नेमला आहे. या हिंदी अंमलदाराशी जपानी सेनापतीच्या पुढील कार्यक्रमाबद्दल अगोदरच केव्हांतरी वाटाघाटी झालेल्या असल्या पाहिजेत हें उघड दिसते. त्या वाटाघाटी केव्हां झाल्या याचा खुलासा आझाद हिंद फौजेच्या वाङ्मयांत आढळत नाही.

मोहनसिंगानें उभी केलेली आझाद हिंद फौज सहा महिन्यांच्या आंत साफ बारगळली. मोहनसिंगांचें व जपान्यांचें सूत जमेना, असें पाहिली फौज निकालांत निघण्याचें कारण प्रसिद्ध आहे. या दिवसांत रासबिहारी हा या फौजेची उभारणी पहात होता.

यानंतर १९४३ च्या जून-जुलैपर्यंत आ. हि. फौजेचा विषय गुल-दस्तांत राहिला. जपान्यांनीं मात्र हिंदी लोकांना हातीं धरून स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या लालचीनें राबविण्याची आशा सोडलेली नव्हती. त्यांनीं कांही शिपाई, तर कांही सार्थी माणसें आपल्या मायेत ओढून त्यांची एक नवी फौज उभारण्याचा डाव टाकला. पूर्वीच्या आ. हि. फौजेचा लोकांनीं जें त्यांच्या उद्योगाकडे काना डोळा केला तर कोणता बांका प्रसंग ओढवेल, या प्रश्नानें आ. हि. फौजेच्या पहिल्या प्रवर्तकांना भेदरून सोडलें. या काळांत हिंदी स्वातंत्र्यप्राप्तीची शपथ घेणारांचा एक संघ स्थापन झाला होता. त्यानें द्रव्य-साठ्याचें काम चालविलें होतें. या उलाढालीच्या हकिक्तीत रासबिहारीचें नांव सांपडतें. हिंदी समाजांत व शिपायांत उत्साह उत्पन्न करण्याला रासबिहारीचा उपयोग होत नाही असें वाटूनच कीं काय जर्मनीतून सुभाषचंद्र बोस यांना जपानमध्ये बोलावून आणण्याचा हेतु जपान्यांनीं धरला असावा. याप्रमाणें जुलैमध्ये बोसबाबूचें हिंदी शिपायांना दर्शन मिळालें. सुभाषचंद्रांनीं स्वातंत्र्याकांक्षी हिंदी लष्करी अंमलदारांचीं अंतःकरणे जिंकलीं व आ. हि. फौजेच्या नव्या जीवनाला प्रारंभ झाला. हिंदी स्वातंत्र्य संघ, त्यानें जन्मास घातलेलें हिंदुस्थान सरकार व आ. हि. फौज या सर्वांचें प्रमुखत्व सुभाषबाबूंना देण्यांत आलें. त्यांनीं मोठ्या कळकळीच्या शब्दांनीं हिंदी लष्कराच्या पदरी हालअपेष्टा व मरण यांखेरीज दुसरे कांहींच पडणारें नाही, तरीसुद्धा शिपायांनीं देशाच्या प्रेमाखातर ही स्थिति पत्करावी, असा उप-

देश वारंवार केला. हिंदी लष्कराची संख्या सक्तीच्या भरतीने वाढवू नये, जे कोणी भरती झाल्यावरहि बाहेर पडण्यासाठी उत्सुक असतील, त्यांना बेला-शक जाऊं द्यावे, अशी सुभाषबाबूंची ताकीद होती. सुभाषबाबूंनी अगर त्यांच्या दुय्यम सहकाऱ्यांनी आ. हिं. फौजेत दाखल होण्याकरितां जोरजुलूम केला नसला तरी युद्धकैदी या नात्याने भोगाव्या लागणाऱ्या यातनांतून सुटण्याचें सुख आ. हिं. फौजेच्या भरतीमध्ये निःसंशय होतें व त्या सुखाच्या आशेने पुष्कळांना आ. हिं. फौजेत आणणे हा वृत्तांत अजिबात डोळ्यां-आड करता येण्यासारखा नाहीं.

जपानी फौजा हिंदुस्थानच्या हद्दीशीं लागल्या तरी त्यांची अवाढव्य पिछाडी सुरक्षित नव्हती. १९४३ मध्ये पिछाडीकडे अमेरिकेचें सामर्थ्य वाढत होतें, नव्हे जपानच्या पकडीतील वेटें हिसकावून घेऊन त्यांचा टोकिओच्या रोखानें मोर्चा सुरू झाला होता. १९४२ च्या उत्तरार्धापासून जर्मनी व जपान यांना कुठल्याच रणांगणावर विजयश्री दिसना. तिनें आतां जपान-जर्मनीकडे, त्यांच्या घोर अत्याचारांना विदूनच कीं काय जी पाठ फिरविली ती काय-मर्चाच. १९४३ मध्ये पश्चिमेकडे आफ्रिकेंत व युरोपांत जर्मनी-इटलीची पिछेहाट सुरू झाली व तिनें मुसोलिनीला लोळवून युद्धक्षेत्रांतून बाहेर फेकलें. जर्मनीला रशियानें प्रत्येक मैदानावर असे रेटे लगावले कीं माघार घेण्याखेरीज त्याला दुसरा मार्ग उरला नाहीं. याच वर्षी जपानलाहि पराभव भेडसावूं लागला. ह्या वर्षातील जपानी प्रधान-मंडळांतले फेरफार आणि मुख्य प्रधान यानें वेळोवेळीं काढलेले उद्गार व युद्धस्थिति बिघडत चालली म्हणून जपानी प्रजेला दिलेले इशारे हे ध्यानांत घेतल्यास आ. हिं. फौजेच्या बाबतींत जपानी सेनाधुरंधरांनीं नमतें धोरण कां दाखविलें असेल, याचा उलगडा होण्याला हरकत नाहीं. जपानचें मनुष्यबळ तुटून होतें अशा वेळीं ब्रह्मदेशाच्या आघाडीवर आपल्या मदतीला हिंदी लष्कर आपखुशीनें मिळाल्यास तेवढ्यापुरती आपली जबाबदारी कमी होईल, अशी अपेक्षा त्यांना सुभाषबाबूंच्या अटी मान्य करावयास लावीत होती. बाबूमहाशयांच्या अटी स्वाभिमानाच्या असल्या तरी त्या जपान्यांच्या सोयीच्या होत्या. आ. हिं. फौज स्वतंत्र, आ. हिं. सरकार स्वतंत्र, त्यांच्या कारभारांत जपान्यांची बिलकूल ढवळाढवळ नसावी, फक्त जेव्हां लढाई जुंपेल तेव्हां

एकसूत्रीपणा रहाण्यासाठी हिंदी शिपायांनी जपान्यांच्या हुकमांत रहावे; मात्र हिंदुस्थानचा जो भाग जपान जिंकिल तो त्यांनी आ. हिं. सरकारच्या हवाली करावा, अशा तऱ्हेच्या सुभाषबाबुंच्या अटी होत्या त्या कबूल करून आ. हिं. सरकारला जपानी राज्यकर्त्यांनी आपल्या तंत्रांतल्या कित्येक देशांकडून मान्यता देवविली. आ. हिं. सरकारला भरीवपणा येण्यासाठी अंदमान, निकोबार या दोन बेटांवर जपान्यांनी कारभाराची काही खाती आ. हिं. सरकाराकडे सोपविली.

याप्रमाणे व्यवस्था झाल्यावर जमलेल्या शिपायांच्या जथ्यांना सुभाष ब्रिगेड, जवाहर ब्रिगेड, लक्ष्मी ब्रिगेड अशी उंची संज्ञा देऊन १९४४ च्या प्रारंभी आ. हिं. फौजेची बिनी ब्रह्मदेशांत आली.

ब्रह्मदेशांत एकंदर शिपाई किती हजार आले याचा नक्की आंकडा सांपडत नाही. आ. हिं. फौजेतील तिघां अंमलदारांच्या प्रसिद्ध खटल्यांत जपानी साक्षीदारांनी १० हजार शिपाई होते असे सांगितले व तात्तम्याने पाहिल्यास तोच आंकडा योग्य वाटतो. आ. हिं. फौजेच्या वर्ताने हा आंकडा ५० हजारांहून अधिक बोलला गेला आहे. प्रत्यक्ष लढाईवर इतके शिपाई व त्यांच्या मागे ९० हजार लोक होते. हे सारेच लढाईत उतरले पण हत्यारांच्या तुटवड्यामुळे त्यांना कधीच आघाडी पाहता आली नाही, अशी हाकिमत आ. हिं. फौजेच्या वाङ्मयांत नमूद केली आहे. आजच्या लढाईत हत्यारावांचून शिपाई ही भाषा म्हणजे शिपाईगिरीची विलक्षण यष्टाच म्हणावी लागते. आ. हिं. फौजेची संख्या १० हजार असो वा ५० हजार असो १९४४ साली तिने इंग्लंड-कोहीमाच्या टापूत जपानशी सहकार्य केले. १९४५ च्या सुरुवातीस आसाम-मणिपूरच्या हद्दीत तिने शौर्य गाजाविले अशी माहिती दृष्टीस पडते. परंतु हे शौर्य विझण्यापूर्वी फुलणाऱ्या दिव्याच्या ज्योतीसारखे होते. १९४५ साली जपानी सैनिकांनी केव्हाच आ. हिं. फौजेला न कळत पळ काढला होता. लढाईचे तोंड लागल्यापासून आ. हिं. फौजेचे संख्याबळही क्षिपत होते. कूस फावली की लहान लहान तुकड्यांनी आ. हिं. फौजेचे शिपाई ब्रिटिश अमेरिकन फौजेला शरण जात होते. अन्नवस्त्रांचे दुर्भिक्ष, हत्यारांची कमतरता, औषध-पौष्ट्याची टंचाई, जपान्यांकडून होणारी उपमर्दकारक उपेक्षा अशा दुर्दशांत

हिंदुस्थान जिंकण्याच्या खोल्या व खऱ्या उमेदीने किंवा कसेतरी स्वदेशी पोंचण्याचा संभव म्हणून हे शिपाई ब्रह्मदेशात आलेले होते. वाटेंत कित्येक-जण औषध-सुश्रुषेच्या अभावी रोगांनी नाहीसे केले. कित्येकांनी दुखणें सहन होईना तेव्हा आत्महत्या करून आपली स्वातंत्र्याची रणयात्रा संपविली. धट्ट्याकट्ट्या स्थितीत जे ब्रिटिश-अमेरिकन-लष्करासमोर आले त्यांच्यापैकी बहुतांनी देशभक्तीला साजेसा पराक्रम दाखविला, तर पुष्कळांनी प्रतिपक्षापुढें निभाव लागणार नाही, अशी खात्री पडून शरणागतीचा आश्रय घेतला. लढाईत राम नाही असें दिसल्यावर या फौजेचे नेताजी सुभाषचंद्र यांनी पुनश्च मागच्या मुलखांत आपला पाया वळविला. जपान्यांप्रमाणें आपणहि ब्रिटिश-अमेरिकन सेवेला शरण जावें, पण स्वतंत्र-पणें शरण जाण्याचें बोलणें करावें, असा नेताजींचा उद्देश असल्याचा प्रवाद आहे. परंतु त्याच्या आधीच लढाईचा सारा खेळ आटोपला व नेताजी विमानानें टोकियोकडे जात असता त्यांच्या विमानाला अपघात होऊन त्यांची प्राणोत्क्रांति झाल्याची बातमी सर्वत्र पसरली.

‘नेताजी’ची चरित्रकथा

आ. हि. फौजेच्या कथानकांत ‘नेताजी’ या किताबानें. ओळखले जाणारे बाबू सुभाषचंद्र यांच्याविषयी विशेष आश्चर्य वाटल्याशिवाय रहात नाही. १९२० साली सिव्हिल सर्व्हिसवर लाथ मारून सुभाषबाबूंनी दास-बाबूंच्या अनुयायित्वाची दीक्षा घेतली. परंतु दासबाबूंच्या मृत्यूनंतर त्यांनी जें राजकारण केलें, त्याचें पक्कें धोरण सांगणें कठीण आहे. बंगालच्या हिंसाचारी क्रांतिकारकांशी मेतकूट असल्याच्या संशयावरून सरकारने पुनः पुनः वर्षानुवर्षांची कैद भोगावयास लावल्यामुळें लोकांमध्ये त्यांच्याविषयी सतत प्रेम राहिलें. गांधींच्या शिकवणीशी त्यांची विचारसरणी जमणारी नव्हती. यामुळें दासबाबूंच्या मरणानंतर त्यांनी बाबू सेनगुप्त (एक गांधी-वादी पुढारी) यांच्याशी चुरस चालविली. १९२९ साली लाहोरच्या काँग्रेस अधिवेशनांतून सुभाषबाबूंनी बाहेर पडून ‘काँग्रेस डेमोक्रेटिक’ पक्षाचा नवा गोट मांडला. १९३४ साली सुभाषबाबूंची स्वारी व्हीएनए येथें प्रकृतिनिमित्त रहात असता तेथून त्यांनी विठ्ठलभाई पटेलांच्या जोडीने

“म. गांधींचें राजकीय नेतृत्व वांया गेलें, आतां काँग्रेसनें कायापालट कराव व काँग्रेसला तसें करवत नसल्यास काँग्रेसमध्ये एक नव्या मूलप्राही धोरणा नवा पक्ष निर्माण करणें अवश्य आहे” अशा मतलबाचें पत्रक काढां म. गांधींच्या राजकीय नेतृत्वावर विश्वास नसतां हि हरिपुरा येथील काँग्रेस अध्यक्षस्थान सुभाषबाबूंनीं मंडित केलें (१९३८) व वर्षभर अध्यक्षा कामें इतर अध्यक्षाप्रमाणें आपल्या मतभेदाचा कुठेंहि उठाव न होऊं दे गुण्यागोविंदानें पार पाडली. सुभाषबाबूंना म. गांधींच्या नेतृत्वानें पच टाकलें कीं काय असा संशय कचित् बाबूमहाशयांच्या अगदीं सरळ वा गुकविरून उद्भवला असल्यास दुसऱ्याच वर्षीं त्यांनीं तो संशय फेटाळला. त्रिपुरी येथें भरणाऱ्या काँग्रेस-अधिवेशनाच्या अध्यक्षस्थानासा त्यांनीं चढाओढ केली, तिच्यांत त्यांचीं सरशीहि झाली; पण पुढील कां करणें इतरांच्या असहकारितेनें अशक्य ठरलें. अध्यक्षस्थानाचा विजय प्रत्य कर्तृत्वाच्या दृष्टीनें अपजय ठरला. तेव्हां त्यांचा ‘अघाडी पंथ’ (फॉरवर्ड ब्लॉक) होताच. काँग्रेसची चाल जनतेच्या हृदयाला चटक लावून सोडण सारखी दणदणीत नाही, यासाठीं दणकेबाज पाऊलें कशीं टाकावीं लागता हें दाखविण्याच्या हेतूनें सुभाषबाबूंचा पंथ अवतरला. काँग्रेस रेंगाळत चा णारी, आपण तडफदार चालीनें नेहमीं आघाडीवर उपस्थित रहाणारे, अ अर्थाचा झोक त्या पंथाच्या नांवांत सहज दिसणारा आहे. या पंथ देशांतल बरीच थोड्याफार कीर्तीचीं माणसें सामील झालीं. त्यांच्या बैठ भरून ठराव जाहीर होऊं लागले. यापेक्षा जास्त कामगिरी काय हो होती, हें जनतेला कळण्यापूर्वीं सुभाष १९४१ सालीं बेपत्ता झाल्या खबर देशांत पसरली. त्यांच्या संबंधांत एका खटल्यानिमित्त ते कोर्टांत हजर राहिल्यामुळें सरकारांतून पकडवारेट निघालें होतें. त्याची घरावर आली तेव्हां सुभाषबाबू नाहींसें झाल्याची बातमी पक्की झाल्या त्यांचें काय झालें, याबद्दल सर्वत्र भवती न भवती चालू असतां ते बर्लि ला पोचल्याची नवी वार्ता जगभर पुकारली गेली. बर्लिनहून त्यां भाषणें होऊं लागलीं. हिंदी जनतेच्या राजकीय जिज्ञासेला हीं भा बराच काळ रिरवीत होती. सुभाषबाबूंच्या पुढाकारानें जर्मनींनीं आ. फौजेची एक कच्ची प्रत जर्मनीतील हिंदी युद्ध-वैद्यांना फिटवून तयार व

होती. युरोप-आफ्रिकेंतील युद्धाच्या गुंतागुंतींमध्ये जर्मनांना आ. हिं. फौजेचा प्रयोग करण्याला अवकाश पावला नाही. पूर्वेकडे पाश्चिमेसारखी गुंतागुंत नव्हती; तेव्हा १९४३ साली सुभाषबाबूंची जपानांत खानगी करण्यांत आली. त्यांनीं तिकडे काय केलें याचा पाढा थोडक्यांत मागे सादर वेला आहे.

आझाद हिंद फौजेचें अंतरंग

ज्या दिवसांत सुभाषबाबू पूर्वेकडील आ. हिं. फौजेचे कर्णधार बनले, त्या दिवसांत जपानचें अवसान खचित चाललें होतें; याचा बोध नसत्याप्रमाणें सुभाषबाबूंनीं देशाच्या स्वातंत्र्याची मुळखगिरी चालू करावी, याचें कुणालाहि कोडेच वाटेल. १९४४ च्या पहिल्या सहामाहींत इंग्लंड-कोहीमा भागांत जपानी फौजांनीं धाडसी शिरकाव साधला व या फौजा ब्रिटिश-अमेरिकन प्रांतिकारंशीं अतिशय चिकाटीनें लढल्या. सदर मोहिमेंत हिंदी शिपाई शेंकड्यांनीं पळून जाऊं लागले होते तरी आ. हिं. फौजेच्या तुकड्यांनीं अचाट पराक्रम केल्याच्या कथा उपलब्ध आहेत व त्या खऱ्याहि असतील; पण इंग्लंड-कोहीमा ही ठिकाणें सोडवितांना जपानी मगरमिठीला ब्रिटिश-अमेरिकन चढाईचा असा जबर मार सोसावा लागला, कीं पुनः जपानी लष्करानें कुठेहि डोकें वर काढण्याचें धाडस केलें नाही. जपानी सेनाकर्त्यांना आपलें घर संभाळण्याच्या निराशाप्रचुर चितेंनें पछाडलें असतां ते ब्रह्म-देशाचा व पर्यायानें हिंदुस्थानचा नाद सोडण्याला तयार व्हावे, यांत नवल नाही. १९४२-४३ मध्ये इंग्लंडच्या दोस्तांची शक्ति प्रतिपक्षाला मागे लोटण्याइतकी वाढत चालल्याचा अनुभव सर्वत्र येत असतां सुभाषबाबूंनीं स्वदेश जिंकून स्वतंत्र करण्याच्या आशेनें आ. हिं. फौजेचा पुढाकार घेतला, हें कांहींसें विचित्र वाटतें. तसेंच या फौजेच्या रचनेची बळकटी त्यांना नवी अंदाजतां आली नसावी, असाहि तर्क करावा लागतो. आ. हिं. फौजेचे सगळे स्वयंसेनिक स्वातंत्र्यप्राप्त्याच्या उत्साहानें ब्रह्मदेशाकडे आलेले नव्हते. ज्यांनीं लढाई केली त्यांतल्या पुष्कळांना आपण राजनिष्ठेची शपथ मोडली असल्यानें ब्रिटिशांना शरण जाऊनहि लाभ नाही, अशी जाणीव होती. शरण गेल्यावर राजनिष्ठेची शपथ मोडल्याचें शासन भोगावें लागलें, तरी स्वदेशी पोंचल्याचें समाधान लाभेल, अशीहि बहुतांची भावना असणें

संभवतः. त्यांत पुनः हिंदु-मुसलमान हा प्रश्न होताच. आ. हिं. फौजेच्या खटल्यांत पुराव्याखातर दाखल केलेल्या सहगलच्या रोजनिशीत 'मुसलमानांना ब्रिटिशांविरुद्ध लढणे इस्लामद्रोहासारखें वाटतें. कारण तुर्कस्थान ब्रिटिशांच्या बाजूम आहे' अशी नोंद असून त्यायोगानें मुसलमान अधिकारी व शिराई ब्रिटिशांकडे निघून जाण्याला उत्सुक दिसतात, अशा अर्थाचा सहगलचा अभिप्राय तेथें नमूद केलेला आढळतो. या फौजेच्या खटल्यांतील दुसरा अंमलदार शहानवाज हा आ. हिं. फौजेला अनुकूल नव्हता. त्यानें मुसलमान लोकांना आ. हिं. फौजेंत दाखल न होण्याचा उपदेश चालविला होता. शेवटीं तोच या फौजेंत दाखल झाला; पण फौजेचा गाढा शक्य त्या उपायांनीं चालूं द्यावयाचा नाहीं, अशीच त्याची इच्छा राहिली. हिंदी युद्धकैद्यांना जपानी फौजेची चाकरी करण्यासाठीं पूर्वेच्या बाजूम दुसरीकडे नेतात हा प्रकार टळावा आणि हिंदुस्थानांत जपानी लष्कर घुसल्यास त्यांच्या अत्याचारांना प्रतिबंध करता यावा असेंहि आ. हिं. फौजेंत भरती होताना त्यांच्या मनांत होतें. जपान्यांचे भयंकर दुराचार त्यानें सिंगापूरस पाहिले होते व जपान्यांविषयी त्याला तिटकारा वाटत असे. सुभाषचंद्रांनीं पुढाकार घेतल्यावर त्याचें मन सर्वतोपरी निःशंक झालें. जपानी फौजा हिंदुस्थानकडे जाणार आहेत व त्यांना यश मिळण्याचा संभव आहे, तेव्हां आपण हिंदी शिपाई निष्क्रिय होतो, असा आरोप आपल्या मार्थी येऊं नये, असेंहि शहानवाजला वाटत होतें. शहानवाज एकटा आपल्या कामगिरीला चिकटून राहिला, पण इतर मुसलमानांनीं इंग्रजांकडे जाऊन फितुरी सुरू केली, याचीहि नोंद सहगलच्या रोजनिशींत दिसते. आ. हिं. फौजेंत सुरुवातीपासूनच फटी होत्या, याचें ज्ञान सुभाषबाबूंना हिंदी सरहद्दीवरील लढाईच्या वेळीं व त्यानंतर होऊं लागलें. पुढें त्यांनीं कच्च्या काळजाच्या लोकांना काढून टाकावें, दगाबाजी व भेकडपणा याची किलस वाटावयास लावणारे कविता, निबंध, नाटकें वगैरे वाङ्मय निर्माण करावें, अशा अर्थाचा जाहीरनामा काढला. ह्या जाहीरनाम्याप्रमाणें आ. हिं. फौजेची पुनर्घटना होऊं लागली, पण हा जाहीरनामा इतक्या विलंबानें निघाला कीं आ. हिं. फौजेंत तेव्हां कसलाच दम उरला नसल्यानें त्याचा काहीच उपयोग झाला नाहीं.

म. गांधींचे धोरण

आ. हिं. फौजेचें रंग, रूप, व सामर्थ्य कसेंहि असलें तरी ही फौज हिंसाचारानें देशाचें स्वातंत्र्य संपादन करण्याच्या प्रयत्नांपैकी होती. तिला यश मिळणें अशक्य होतें याची कल्पना ज्या परिस्थितींत तिच्या जन्म झाला त्या परिस्थितीच्या अवलोकनानें येण्याला अडचण नाहीं. ही फौज अपेशी ठरली; परंतु त्या फौजेच्या देशभक्तीकडे लक्ष देऊन, काँग्रेस ही संस्था अहिंसेच्या निष्ठेची असतां हि तिच्या पुढाऱ्यांनीं आ. हिं. फौजेविषयी देशांत विलक्षण कौतुक उत्पन्न केलें. आ. हिं. फौजेच्या अंमलदारांवरील खटल्यांत त्यांच्या बचावाची धुरा काँग्रेसनें अंगावर घेतली आणि मुंबई, संयुक्तप्रांत, यांतील कायद्याचें कसलेंलें शानवृद्ध आणि वयोवृद्ध असें वक्तृत्व-शिल पांडित्य दिल्लीच्या लाल किल्ल्यांत त्यांच्या बचावासाठीं एकत्र बसविलें. पं. जवाहरलाल नेहरूंनीं या बाबतींत घडाक्याची चळवळ केली. ब्रिटिश राज्य-कर्त्यांनीं सामान्य शिपायांना या चळवळीपूढींच सोडून देण्याचा क्रम ठेवला होता. आपल्या अधिकाराच्या दुरुपयोगानें घातपात केला, असा ज्यांच्यावर आरोप होता, त्यांच्यावर खटले भरले होते व त्यांच्याच खटल्यांत बचावाची जबाबदारी काँग्रेसनें आपल्याकडे घेतलेली होती. सरकार व काँग्रेस या उभय-पक्षांच्या कायदेपंडितांनीं आपापल्या परीनें उलटमुलट डावपेचांची शिकस्त केली. न्यायाधीशांनीं आरोपींना शिक्षा ठोठावल्या; परंतु सरसेनापतींनीं त्या शिक्षांतील देहदंडाचा भाग रद्द करून आरोपींचा बंदीवास टाळला. आरोपी सुटण्याचें श्रेय जनतेमध्ये आरोपींविषयी उत्पन्न करण्यांत आलेल्या बेफाम प्रेमाला द्यावें लागतें. त्याची उपेक्षा अनेक कारणांस्तव अशक्य होती. आरोपी कैदखान्यांतून बाहेर पडल्यावर त्यांचा जिकडे तिकडे जयजयकार सुरू झाला. मोठाल्या शहरांतून त्यांच्या सत्काराचें समारंभ झाले. ‘जय-हिंद’, ‘चलो दिल्ली’ असे नवे वाक्प्रचार लोकांच्या व्यवहारांत आले. ‘कदम कदम बढाये जा’ हें आ. हिं. फौजेचें गीत घराघरांतून कांही काळ लहान मुलेंसुद्धा गुणगुणूं लागलीं. या आनंदाच्या वादळांत सत्य-अहिंसेच्या तत्वांना जागणारा असा एकच पुरुष होता व तो म्हणजे म. गांधी हा होय. शिपायांनीं शपथ मोडली हा सत्याचा द्रोह आणि लढाईचा रस्ता धरला हा अहिंसेचा द्रोह. हा प्रकार म. गांधींना जाणवत होता.

त्यांनीं कधीहि या बाबतीत अवास्तव उत्सुकता दाखविली नाही. १९३० सालीं पेशावरांत सविनय कायदेभंगाची चळवळ ठेचून टाकण्याठी गढवांली हिंदू शिपायांना चळवळीच्या जमावावर बंदुकांची फैर झाडण्याचा ब्रिटिश अंमलदारांनीं हुकुम दिला असतां तो शिपायांनीं ऐकला नाही; तेव्हां त्या शिपायांना लष्करी कोर्टांमार्फत कडक शिक्षा देण्यांत आल्या. म. गांधींना त्या शिपायांचें कृत्य अभिनंदनीय वाटलें नाहीं; उलट, निषिद्ध वाटलें व त्यांनीं १९३१ सालीं व्हॉइसरॉयाशीं केलेल्या समेटाच्या करारांत शिपायांच्या सुटकेचें कलम घातलें नाहीं म्हणून लोकांचा दोषहि पत्करला. त्यांची तीच वृत्ति आ. हि. फौजेच्या जयजयकाराच्या वेळींहि कायम होती. अहिंसेचें तत्त्व म. गांधी व काँग्रेसचे इतर पुढारी यांच्यापैकीं कोणांत किती बाणलें होतें, याची छाननी या प्रसंगानें करता येते.

हिंसावादाचें सिंहावलोकन

म. गांधींनीं हिंसेच्या उच्चाटनाचा भगीरथ उद्योग चालविल्यापासून अधिकाऱ्यांच्या हिंसेचे कट कमी कमी होत चालले याचें एक कारण त्यांच्या शिकवणीपेक्षां चळवळीमध्ये सांपडणारें आहे. जनतेची जागृति, संघटना व आपल्या उद्दिष्टाकरितां प्रचंड संख्येची चळवळ या प्रकाराची ओळख हिंसावाद्यांना ब्हावी तशी नव्हती. आपापल्या पुरते कटवाले हिंसावादी जागृत झालेले होते, देशाच्या स्वातंत्र्यासंबंधीं त्यांची तळमळ निःस्वार्थ व प्रखर होती याबद्दलहि शंका बाळगतां येणार नाहीं. ब्रिटिश राज्यकर्त्यांचें अति सावध आणि जागरूक राज्ययंत्र, गुन्हेगार नात्यानें त्यांच्या तावडींत सांपडल्यावर सोसाव्या लागणाऱ्या भीषण यातना व शेवटीं काळ्या पाण्याचा नरक अथवा फांसावरील मृत्यु या सर्व गोष्टींचें ज्ञान असूनहि हिंसावाद्यांच्या हातून घडणारीं कृत्यें देशभक्तीच्या त्वराशील अतिरेकाचीं म्हणून लोकांच्या हृदयांत त्यांच्याविषयीं प्रेम उत्पन्न करित असत, हें समजण्याला कठिण नाहीं. परंतु त्यांच्या पाठीशीं जनतेचीं सक्रिय जागृति नसल्यानें त्यांचीं कृत्यें विशेष परिणामकारक ठरलीं नाहींत. म. गांधींनीं जेव्हां साक्षर-निरक्षर आबालवृद्धांच्या चळवळीचा वणवा पेटविला तेव्हां साहाजिकच हिंसावादाच्या अधूनमधून होणाऱ्या स्फोटांचें तेज

ढोळ्यांत भरण्यासारखें राहिलें नाहीं. म. गांधींच्या चळवळीच्या नगान्या-समोर हिंसावादाचीं कृत्यें पिपाणीसारखीं भासूं लागलीं. सरकारी संशयानें किंवा कोर्टांच्या निकालानें तुरुंगांत खितपतणाऱ्या हिंसावादी तरुणांनाहि जनतेच्या सार्वत्रिक चळवळीच्या सामर्थ्याशीं आपल्या कृत्यांची तुळना करून आपलीं मते बदलण्याला म. गांधींनीं अशा रीतीनें सवड मिळवून दिली. हिंसाप्रिय तरुणांबद्दलची म. गांधींना सदैव आस्था वाटत असल्यानें त्यांनीं त्यांच्या सुटकेसाठीं सरकारांत आपलीं भीड जोरानें खर्ची घातली व त्यायोगानें शेंकडों तरुणांना बंधमोचन अथवा जीवदान लाभलें हा वृत्तांत फारसा प्राचीन नाहीं. भगतसिंगाला जीवदान मिळावें म्हणून म. गांधींनीं केलेल्या खटपटीचा उल्लेख मागे आला आहे. १९४२ च्या आंदोलनांतील अष्टी चिमूरचे आरोपी म. गांधींनीं फांसावर चढवू दिले नाहींत, याचीहि आठवण ताजी आहे. तुरुंगांतून सुटलेल्या हिंसावाद्यांपैकीं पुष्कळजण कम्युनिस्ट पंथांत शिरले तर पुष्कळजण म. गांधींच्या कार्याचे भागीदार बनले.

हिंसावादाचे बाहेरचे कट मागसणें व हिंसावादाचे हृदयांतून निर्मूलन होणें या दोन गोष्टी अगदीं भिन्न आहेत. म. गांधींनीं हिंसेचा उग्रड प्रचार व आचार थांबविला, परंतु हिंसेच्या परिणामकारकतेबद्दल लोकांना अगदीं सहजपणें वाटणारा विश्वास त्यांना लोकांच्या अंतर्गतांतून हाकलतां आला नाहीं. हिंदी राष्ट्रवादाच्या वेगवेगळ्या प्रवाहांच्या धारा तपासल्यास याविषयी निर्णय करतां येतो. हिंदी समाजाचे हिंदु मुसलमान हे दोन मुख्य विभाग आहेत. काँग्रेस ही प्रामुख्यानें राजकारणाची हिंदु संस्था तर मुसलमानांची सर्वस्वी मुस्लिम लीग ही राजकीय संस्था. मुसलमानांत अहरार, जमियत-उल्-उलेमासारख्या दुसऱ्या संस्था होत्या व आहेत; परंतु प्रत्यक्ष राजकारणांत हिंदूंच्या हिंदुसभेइतकाच त्यांचाहि परिणाम दिसत असे. मुस्लिम लीगला अर्थात् मुसलमान समाजाला अहिंसेचें तत्त्व कधींच मान्य नव्हतें. त्या समाजाचे सालोसाल होणारे दंगे त्यांचें हिंसाप्रेम किती उत्कट आहे याविषयी संशय राहूं देत नाहींत. म. गांधींचा अहिंसेचा प्रचार व हिंदु-मुसलमानांतील दंग्यांचा भर यांचें साहचर्य केव्हाहि दिलावले नाहीं. १९२१-२२ सालांतील मलबारी मोपत्यांच्या

दंग्यापासून मोजदाद करुं लागल्यास गणनीचा कंटाळा यावा इतके दंगे गेल्या पंचवीस वर्षांत झाल्याचें दाखवितां येईल. हे दंगे एकतर्फी नव्हते. मुसलमानांवर हिंदूदेखील हिंसेचा प्रयोग करण्याची दिकत बाळगीत नव्हते. याचा अर्थ हिंदूंमध्ये अहिंसा बाणली नव्हती असाच निघतो. हिंदुसभेचे पुरस्कर्ते अहिंसा तत्वाबद्दल उघड उघड अनादर प्रकट करीत असत. प्रत्यक्ष राजकारणांत त्यांचा प्रभाव दिसत नसला तरी त्यांच्या अधिवेशनाला हिंदूंच्या गर्दीची उणीव कधीच पडली नाही व या गर्दीतल्या कोणाहि हिंदूंनीं केव्हांहि सभापुढाऱ्यांच्या अहिंसाविषयक अनादराचा निषेध केल्याचा दाखला नाही. म्हणून सामान्य हिंदूंच्या हृदयांत अहिंसेच्या दिशेने योग्य परिवर्तन झालें असें म्हणतां येत नाही.

मुसलमान व हिंदु या दोन्ही समाजाची प्रत्येकी शेंकडा ९० ९५ इतकी प्रचंड संख्या अहिंसाव्रताला पारखी राहिल्यावर त्यांच्यातील पक्ष-उपपक्षांच्या श्रेयांत अहिंसेच्या अनुष्ठानाला किती अवसर असेल, याची विशेष कसून पाहणी करण्याची गरज नाही. कम्युनिस्ट पक्ष हिंसाप्रिय नसला तरी अहिंसेचा एकांतिक भक्त नाही. काँग्रेसमधील सोशलिस्ट पक्षसुद्धां अहिंसाचरणावर विश्वास ठेवणारा नाही. याचा प्रत्यय १९४२ च्या चळवळीनें आणून दिलेला आहे. याच आंधानें काँग्रेसच्या चळवळीतील काहीं हिंसेचीं कृत्यें येथें निवेदन केल्यास या विवेचनाचा हेतु अधिक स्पष्ट होईल. १९१९ मधील गुजरात, पंजाब प्रांतांतील रौलटबिलाविरोधी सत्याग्रहाचें पर्यवसान हें या संबंधाचें पाहिलें उदाहरण आहे. म. गांधींनीं त्या पर्यवसानाकडे पाहूनच सत्याग्रहाला रजा दिली. यानंतर हिंदु-मुसलमान एका बाजूस व पारशीसमाज दुसऱ्या बाजूस अशा तऱ्हेचा मुंबईस ब्रिटिश युवराजांच्या आगमनप्रसंगी दंगा झाला. १९२२ मध्ये चौरीचौरा (संयुक्तप्रांत) येथील दंग्यानें म. गांधींनीं बारडोलीच्या सत्याग्रहाचा नाद सोडला, हा अनुभव तर संस्मरणीय आहे. चौरीचौरासारखेंच महाराष्ट्राच्या कोकणपट्टीतलें मुंबई नजीकचें चिरनेर प्रकरण आहे (१९३०). ही यादी आणखी वाढवितां येईल. मग म. गांधींच्या अहिंसेला अवकाश कुठें मिळाला, या प्रश्नाचें उत्तर हेंच कीं काँग्रेसच्या नेतृत्वाचे जे निश्चित स्वरूपाचे कार्यक्रम असतील त्या कार्यक्रमांत अहिंसाव्रतापासून काँग्रेसच्या

निष्ठेचे लोक ढळले नाहीत. मुंबईतल्या सीमा-मिरवणुकीवर पोलिसांचे हल्ले झाले; मिठागरांवरील काँग्रेसच्या धाडीला किंवा दारूबंदीच्या स्वयंसेवकांना पिटाळण्याकरितां पोलिसांनी लाठीमार केला; अशा प्रसंगी काँग्रेसच्या लोकांनी अहिंसाव्रत सोडले नाही, हे खरे अदि; पण काँग्रेसवाल्यांखेरीज इतर जनता अहिंसाव्रताने बांधली गेलेली नव्हती; तिचे हिंसाप्रधान उपद्रव अनेक शहरांतून चालत असत. असे उपद्रव करण्याचा अभ्यास शहरीशहरी इतका माजला, की १९४२ नंतर ट्रॅमगाड्या जाळणें, ट्रॅमच्या चौक्या जाळणें, मोटारी व बसेस जाळणें, रस्त्यांवरील छायेची झाडे तोडणें, वाहनांवर दगड फेकणें, रस्त्यांचे दिवे फोडून टाकणें, लोकांच्या टोप्या व टोंय भस्मसात् करणें, दुकानें लुटणें, चाळीचाळीतून जबरदस्तीने लुटा लुटीचा धाक दाखवून द्रव्य उकळणें, असल्या कृत्यांना निदान मुंबईपुरतें बोलावयाचें झाल्यास कसलाच धरबंद उरला नाही. अलीकडे कोणत्याहि कारणानें शहरांत अस्वस्थता पसरण्याचीच खोटी, की वरच्यासारख्या अत्याचारांचा धुमाकूळ कुठें ना कुठें सुरू झालाच म्हणून समजावें. हिंदी नाविक दलाच्या असंतोषानें बंडाचें स्वरूप धारण केल्यावर मुंबई शहरांत गुंडगिरीचा जो कहर उसळला तो जवळच्या भूतकाळातील असल्यानें मुद्दाम जास्त उगाळायला नको.

म. गांधींच्या अहिंसात्मक देशकार्यावर 'कायदा व शांतता' यांच्या बचावाखातर सरकार जे उपाय योजीत असे, ते हिंसाप्रधान होते. लाठीमार, गोळीबार यांचा चळवळीच्या काळांत जिकडे तिकडे सर्रास उपयोग केला जात होता. पोलिसांचा प्राण धोक्यांत आला यामुळें गोळीबार करवा लागला, तरीमुद्दा शक्य तेवढें कमी बळ खर्चून काम भागविलें, अशा ठराविक शब्दांच्या खुलाशानें सरकारा उपायांचें समर्थन केलें जात असे, हे सर्वांच्या परिचयाचें आहे. सरकारी उपायांच्या अंमलबजावणीनें चिडून काँग्रेसच्या प्रेमाचे पण काँग्रेसच्या कामगिरीबाहेरचे लोक पोलिसांवर दगड-फेक करूं लागत आण सरकारला आपल्या सामर्थ्याचें प्रदर्शन करायला निमित्त सांपडे. काँग्रेसच्या अहिंसात्मक कार्यपद्धतीभोवतीचें सारें वातावरण हिंसेनें अतिशय दूषित झालेलें असल्याचें यावरून दिसून येईल.

हिंदुस्थानच्या बाहेर नजर टाकल्यास राजकारणाची हिंसा ही प्रकृतीच असावी असे वादू लागतें. म. गांधींनी हिंदी राजकारणाचीं सूत्रें जेव्हां प्रत्यक्ष हातीं घेतलीं तेव्हां पहिलें महायुद्ध संपून तद्वाच्या वाटाघाटी सुरू होत्या. त्यापूर्वी हिंदुस्थान देशाचें नशीब फ्लॅंडर्सच्या रणमैदानावर ब्रिटिशांच्या विजयानें उघडेल अशा भावनेनें गांधीजी गुजरातमध्ये सैन्यभरतीकीरतां जिवापाड श्रम करीत होते. त्या श्रमामुळें ते शेवटीं अतिशय आजारी झाले. आजारांतून उठतांच त्यांनी रौलट-बिलाच्या निषेधाचें काम पत्करलें; पण त्या महायुद्धाचा शेवट झालेला नव्हता. महायुद्ध १९१८ च्या नोव्हें-बरांत आटोपलें. इंग्लंड, फ्रान्स, अमेरिका व जर्मनी यांनी आपल्या लष्कराचे सामने थांबविले एवढाच महायुद्ध बंद पडल्याचा अर्थ होता. सगळीकडच्या हिंसापर्वाची इतिश्री घडली असें महायुद्ध थांबल्याचें तात्पर्य नव्हतें. कारण रशियांत क्रांति-प्रतिक्रांतीच्या लढाया सुरू होत्या व तुर्कस्थानानें ग्रीसबरोबर लढाई चालू केली होती. १९२४ पर्यंत युरोपांत शांतता नव्हती; नंतर वरून शांतता दिसली तरी नव्या अशांनीचा पाया इटली व जर्मन या देशांमध्ये फासिस्ट व नाझी पक्षांच्या उदयानें भरला जात होता. जर्मनीत हिटलर व इटलीत मुसोलिनी यांच्या चळवळी यादवीचा रक्तपात घडवून आणीत होत्या. १९२७ मध्ये पूर्वेकडे चीनमध्ये जपानच्या कलर चढाईचा उपक्रम झाला तो दुसऱ्या महायुद्धानें २० वर्षांनंतर निकालांत काढला. रशियांत कम्युनिस्ट राज्यकर्ते, जर्मनीत हिटलर व इटलीत मुसोलिनी हे लोक आपल्यास विरोधी वाटणाऱ्या पक्षांच्या अधुनमधून कत्तली उडवीत होते. याशिवाय जर्मनीत ज्यू समाजाचा जो अनन्वित्र छळ करण्यांत आला, त्याला तोडच सांपडायची नाही. नंतर स्पेनमध्ये यादवीचें रणकंदन माजलें; अँबिसीनिया देश इटालीनें पादाक्रांत केला. असल्या हिंसामय धामधुमीचें पर्यवसान महायुद्धांत होणार हें भाकीत १९३९ च्या सप्टेंबरांत खरें ठरलें. पुनः फ्रान्स-इंग्लंड एका बाजूस व प्रथम जर्मनी नंतर इटाली दुसऱ्या बाजूस असे तट पडून दुसऱ्या महायुद्धाच्या तोफांचा गडगडाट होऊं लागला. युरोपातील परिस्थितीचा हा धांवता आढावा अहिंसेच्या शिकवणीला एकंदर राजकीय वातावरणाची कशी घोर प्रतिकूलता होती, याची कल्पना येण्या-साठी दिलेला आहे. स्वदेशांत व परदेशांत हिंसेची चलती असतांना एकटे

म. गांधी मात्र अहिंसेची विद्या हिंदी जनतेला अद्याहासाने पटवीत होते. सभोवती सर्वत्र हिंसेचा घोर काळोख पसरलेला असतां म. गांधी हे एकटेच काय ते अहिंसेचा प्रकाश दाखवीत होते. परंतु हिंसेच्या काळोखांत हिंदु-स्थानांतील व इतर देशांतील जनता दिवाभीतांच्या स्वभावाने आनंदोत्साह-पूर्वक आपले राजकीय उद्योग साधित असतां म. गांधींच्या अहिंसेची विचारपूस कित्येक लहानथोर व्यक्तींकडून हें काही तरी अद्भुत आहे अशा आश्चर्याच्या वृत्तीने व्हावी, यांत अस्वाभाविक तें काय आहे ? गांधीजींना आपल्या सभोवती काय चाललें आहे याचें ज्ञान होतें. परंतु मानवाच्या स्वभावाच्या मुळाशी जाऊन विचार करणाऱ्या गांधींची आज नाही तर उद्या, पण केव्हातरी सत्य-अहिंसेच्या तत्त्वांचा विजय होईल, अशी धारणा हिंसेच्या घुमघडाक्यांत टिकून राहिली, हें त्यांच्या धीरोदात्त वृत्तीचें प्रत्यंतर अतिशय विस्मयजनक आहे. आपल्या जन्मभूमीत सत्य-अहिंसेचें बीज फुटून त्याचा महान् वृक्ष झाला कीं तो साऱ्या मानवसृष्टीला सुखशांतीची छाया पुरवील असा त्यांचा जो दृढ विश्वास तो अदृढ होता; एवढेंच नव्हे, तर वाढत होता.

हिंदु महासभा

हिंदु महासभा ही संस्था लाला लजपतराय यांच्या व पं. मालवीयांच्या पुढाकाराने प्रथम अस्तित्वांत आली. १९२२ ते १९२४ या वर्षांत दिल्ली, गुलबर्गा, नागपूर, लखनौ, अलाहाबाद, जबलपूर वगैरे शहरांतून हिंदु-मुसलमानांचे भयंकर दंगे झाले. त्यांतल्या त्यांत कोहटचा दंगा तर विशेषच भयंकर होता. अशा प्रत्येक दंग्यांत हिंदूंना सर्व प्रकारें फार नुकसान सोसावें लागलें. या संकटांतून हिंदूंचा बचाव करावा, त्यांची संघटना व मजबुती करावी असा उद्देश धरून वरील दोघा पुढाऱ्यांनी हिंदु महासभेला जन्म दिला. लालाजी हे कष्टर आर्यसमाजी होते व पंडितजी सनातन हिंदु धर्माचे पुरस्कर्ते होते. काँग्रेस ही निर्मळ राजकारणाचा विचार करणारी संस्था असली, तरी तिचे पुढारी काँग्रेसच्या कार्याबाहेर आपापल्या संप्रदायाची कामे उत्साहाने करित असत. आर्यसमाजाचा अवतार हिंदु समाजाचा उद्धार करून तो समाज मुसलमानांच्या आडमुठेपणाचा समाचार घेण्या-

इतका बळकट बनविण्यासाठी झालेला होता. बाटून मुसलमान झालेल्या हिंदूंना पुनः हिंदु समाजांत घेण्याची चळवळ हिंदु महासभेच्या अनुरोधाने स्वामी भ्रद्धानंदजी करीत असल्याचें सर्वांना विदित आहे. या चळवळीचें नांव 'शुद्धि व संघटन' असें होतें. मुसलमानांच्या 'ताश्मि तबलिघ' या शब्दांचा हा तर्जुमा असल्याने हिंदु महासभा ही मुस्लिम लीगची हिंदु पडछाया म्हटल्यास चूक होणार नाही. काँग्रेसमधील हिंदु पुढाऱ्यांची वेडी-वाकडी अगर सुधारलेली स्वधर्मनिष्ठा हिंदु समाजाच्या राजकारणांत हिंदूंच्या धार्मिक वर्चस्वाचा गंध निर्माण करीत होती व त्यामुळें पारशी, ख्रिस्ती वंगेर समाज या प्रकारानें बुजले नसले तरी मुसलमान समाज साशंक झाला होता. बंगालचा ब्राह्मसमाज, मुंबईचा प्रार्थनासमाज या संस्थांनी हिंदूंची सुधारणा—हिंदु हें नांव टाकून—आरंभली तरी त्यांच्याकडे मुसलमानांनी कधी लक्ष दिलें नाहीं. रामकृष्ण—विवेकानंदांची कामगिरी हिंदूंच्या महतीची होती. काँग्रेसच्या जोडीनें भरणाऱ्या सामाजिक परिपदेचे अहवाल चाळल्यास त्या परिषदेत फक्त हिंदूंच भाग घेत असल्याचें दिसतें. गोरक्षणासारख्या चळवळी हिंदूंच्या हेतूबद्दल मुसलमानांच्या मनांत संशय उत्पन्न करणाऱ्या होत्या. हिसावादी पंथांत बहुतेक सारे हिंदूच होते. त्यांची कालिकापूजा त्या हिंदू-त्वाचीच साक्ष देणारी आहे. शिवाजी-गणपतीचे उत्सव महाराष्ट्रातील समाजांमध्ये हिंदुधर्माची प्रतिष्ठा फैलावीत होते. हा धर्माचा, सार्वजनिक कार्यातला बडेजाव सर्व जातींच्या राष्ट्रीय ऐक्याला विघातक झाला नसता तर आश्चर्य ठरलें नसतें. ब्रिटिश राज्यकर्ता धर्मभेदांचा फायदा घेण्याला टपलेलाच होता. त्यांनीं मुसलमानांना सवतासुभा देऊं केल्यावर धर्मभेदांना तीव्रता चढून मुसलमानांमार्गोमाग पंजाबांत शीख, महाराष्ट्रांत ब्राह्मणे-तर व सर्वत्र अस्तृश्य या समाजांनीं आपल्या विभक्तपणाचे डाव मांडून राष्ट्रीय ऐक्याचा भक्कमपणा केवळ दिखाऊ आहे, असें वाटायला लावणारी परिस्थिति उत्पन्न केली.

मुसलमानांना राजकारणांत सवतासुभा दिला गेल्यावर काँग्रेस ही संस्था केवळ हिंदूंची आहे असें मानून तिनें फक्त हिंदूंची सेवा करावी अशा सूचना १९१०-११ सालीत बऱ्याच वृत्तपत्रांतून प्रसिद्ध झाल्या होत्या. परंतु काँग्रेसच्या कामापुरता धर्माभिमान बाजूला ठेवून काँग्रेसमधील

पुढारी आपलें काम करीत राहिले, हा त्यांचा उदार विवेक इतिहासांत सुवर्णाक्षरांनी लिहिला जावा असा आहे. पण एकाद्या वेळी काँग्रेसच्या व्यासपीठावर हिंदु-मुस्लिम धर्माचे प्रश्न उभे रहात. याचा एक मासला कोकोनाडा येथील काँग्रेसच्या अधिवेशनांत अनुभवास आला. महंमदअलींनी अध्यक्षाच्या अधिकारांत काँग्रेसच्या मंगलाचरणानें संगीत बंद करावें, असें पं. विष्णु दिगंबर पलुस्करांना फर्मावलें. पंडितजींना हा काँग्रेसचा उपमर्द वाटला व त्यांनी महंमदअलींना झणझणीत उत्तर देऊन आपला संगीताचा उपक्रम शेवट्यास नेला. १९२१ साली अहमदाबादेस मोपल्यांच्या अत्याचारांचा निषेध करायला काँग्रेसमधाल मुसलमान तयार नव्हते, हें अशा मामल्याचें दुसरें उदाहरण आहे. परंतु असली उदाहरणे फारशी दिसली नाहींत, याचें कारण काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांची उदारता हेंच होय. असली उदाहरणे हिंदूंची स्वतंत्र संघटना पाहिजे असें मानणारांना उत्तेजन देणारी होती. म. गांधींच्या नेतृत्वाचा कंटाळा येईपर्यंत पुष्कळजण काँग्रेसमध्ये राहिले, कंटाळा आला-व कंटाळा येण्याचें कारण स्वतःच्या पुढारीपणाला काँग्रेसमध्ये कोणी धूप दाखवीत नाही ही जाणीव-तेव्हा त्यांनी हिंदुसभेच्या मांडवांत आपली सोवळी-भांडी टाकली. चमत्कार असा की, हिंदु महासभेचे मूळ विधाते जे लालाजी व पंडितजी ते दोघे मात्र या संस्थेला रामराम ठोकून १९२७ साली कायमचे बाहेर पडले; व त्यांच्याहून कर्तबगारीने व म्हणूनच योग्यतेने कमी अमलेली माणसे हिंदु महासभेच्या आश्रयास चिकटली.

हिंदु महासभेचें राजकारण अगदीं साधें व सोपें होतें. मुसलमानांच्या शिरजोरीला प्रतिबंध झाला पाहिजे व तो काँग्रेस करीत नाही; उलट, काँग्रेस मुसलमानांना हिंदूंच्या डोक्यावर मिरे वाटायला संधी देत आहे, हिंदु समाजाचा श्रेय करीत आहे ही विचारसरणी घोकून घोकून हिंदु जनतेच्या कानी घालावयाची व तिच्या पुण्यार्थ म. गांधींना शिष्या द्यावयाच्या. मुस्लिम लीगचे पुढारी जी गर्जना करतात तिचा प्रातिध्वनि काढायचा. 'हिंदूंनी पानिपतचा संग्राम विसरूं नये; तेव्हा त्यांची कशी कत्तल उडाली हें ध्यानांत ठेवावें' असे मुस्लिम पुढारी बोलले, की 'मुसलमानांना उदगीरच्या लढाईचा धडा शिकवूं' असा हिंदु पुढाऱ्यांनी उच्चार करावा. याहून हिंदु महासभेनें प्रत्यक्ष

निराळी क्रिया कधीच निदर्शनास आणली नाही. काँग्रेसची व गांधींची मनमुराद बदनामी, मुसलमानांची त्या मानाने सौम्य नालस्ती, अंतिम राजकीय ध्येयासंबंधी उदासीनता, अशी हिंदु महासभेची सामान्य नीति होती. या संस्थेला काही वर्षांनी चांगल्या नांवाजलेल्या व्यक्ती पुढारी या नात्याने मिळनाशा झाल्या तेव्हा मुस्लिम लीगचा जसा कित्येक वर्षे एकच एकच पुरुष अध्यक्ष राहिला तसाच एक पुरुष सालोसाल हिंदु महासभेचा अध्यक्ष होत गेला. हिंदु महासभेजवळ साक्षात् कृतीचे राजकारण नव्हते. एकदांच हैद्राबाद संस्थानात सत्याग्रहाचा हिऱ्या तिनं करून पाहिला. त्या सत्याग्रहात जोर काय तो एक उत्तर भारतीय आर्य समाजी मंडळींचा होता. नांव घेण्यासारखे पुढारी त्यांत कोणीच नव्हते. महाराष्ट्रांतून दुय्यम दर्जाची काही माणसे तिकडे गेली. त्यांचे तुरुंगात हाल झाल्याची वर्तमाने झळकली, पण पाहिल्यापासून या सत्याग्रहाचे अवसान बेताचे असल्यामुळे तो लवकरच संपुष्टात आला. या संस्थेची माणसे कायदे मंडळांत मोठ्या संख्येने कधीच जाऊ शकली नाहीत. यामुळे काँग्रेसने दुसऱ्या महायुद्धाच्या दिवसांत प्रांतिक राज्यकारभार सोडल्यावर आपण काही करावे, असे हिंदु-महासभेला वाटू लागले. सिंधमध्ये सभेच्या लोकांना मुस्लिम लीगविरुद्ध वागण्याची नामी संधि एकदां लाभली असता त्यांनी मुळीच हातपाय हालविले नाहीत. सिंधच्या कायदेमंडळांत पाकिस्तानसंबंधी ठराव मुसलमानांनी पास केला तेव्हा जिथ्हा गोठून गेल्याप्रमाणे सभेचे गण स्वस्थ बसले होते. एरवी लीगशी आपला उभा दावा असल्याचे सभा मासवीत असली तरी महायुद्धाच्या काळात सभेने लीगशी समेट करून राज्यकारभारांत शिरकाव करून घेण्याची इच्छा धरली होती व इतस्ततः किंचित् साधली देखील होती. यावरून हिंदूंच्या कल्याणऐवजी काँग्रेसचा घात हे सभेचे धोरण उघड झाल्याशिवाय राहात नाही. १९४० साली व्हाइसरॉय-साहेबांनी इतर अनेक संस्थांबरोबर सभेच्या अध्यक्षाला पाचारण केले तेव्हा मात्र 'एकदांचे गंगेत घोडे न्हाले' अशा भावनेच्या समाधानाचे मुस्कारे सोडण्याला व 'जितं जितं'च्या धन्यतेने छाती ठोकायला सभावाल्यांना मोका मिळाला. व्हाइसरॉयबरोबर सभेच्या अध्यक्षाचे ठरल्यावेळी बोलणे झाले व सभेचा अध्यक्ष स्वस्थानी रिकामे हात हालवीत परतला ! पुढे ज्या

घंडामोडी महायुद्ध संपल्यावर झाल्या त्यांत सभेचें कुणी नावाहि काढलें नाहीं. कर्तृत्व नाहीं, ध्येय नाहीं, तत्त्वज्ञान नाहीं, झटकन् चित्त वेधून घेईल, विश्वास निर्माण करील, असा पुढारी नाहीं, अशा संस्थेची लोकांत व सरकारांत अवहेलना व्हावी हें क्रमप्राप्तच आहे.

शिखांचीं दलें

१९११ सालच्या शिरागणतीनें शिखांना हिंदु समाजांतून फोडलें. शीख ही हिंदूपैकी पोटजात असतां मुसलमानांना विभक्त केल्यावर पंजाबांत त्यांच्या कारमारांत खीळ घातली जावी या इराद्यानें शिखांना अल्पसंख्य जमातींत लोटून विभक्तपणाच्या हक्काचे वारसदार करण्यांत आलें. हिंदू, शीख व मुसलमान असा तिरंगी खेळ पंजाबांत ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनीं उत्पन्न केला. १९२० नंतर शिखांत अकाली दल नांवाची शाखा फुटली व तिनें आपल्या गुरुद्वारांतील भ्रष्टाकार नाहींसा करण्यासाठीं चंग बांधला. गुरुद्वारांचे महंत बावन्नकशी शीख नव्हते. त्यांचें वर्तनहि इतर महंतांप्रमाणेंच होतें. म्हणजे तारुण्य, संपत्ति, निरंकुशता इत्यादिकांच्या प्रभावाला सहज बळी पडणारे हे महंत होते. अकाली शिखांनीं त्यांना उखडून लावण्याचा उद्योग आरंभला. दोन तीन वर्षे अकालींची चळवळ सुरू होती. शिखांनीं या चळवळींत आर्हिसाव्रताच्या सहनशीलतेची पराकाष्ठा दाखविली. अखेरीस त्यांच्या मनाजोगा निर्णय झाला. गुरुद्वारा—शिरोमाणि—प्रबंधक—मंडळ हें त्या निर्णयाचें फळ आहे. गुरुद्वारांच्या शुद्धीत हिंदूंचें नुकसान झालें, पण अकाली शिखांच्या प्रेमानें आंधळ्या झालेल्या हिंदूंना तें दिसलें नाहीं. गुरुद्वारांच्या आसपास हिंदू-देवदेवतांचीं मंदिरे होती. महंतांबरोबर अकाली शिखांनीं त्यांचीहि सफाई करून टाकली! हिंदूंनीं या प्रकाराची दाद घेतली नाहीं!!

शीख विभक्त केला जातांच त्याला आपल्यासाठी हक्क पाहिजेत असा तोहि मुसलमानांच्या अनुकरणानें हट्ट धरूं लागला. हक्काचें भांडण हा विभक्तपणाचा स्वभावच आहे. मुसलमानांचा एकजिनसी कारभार नसावा या हेतूप्रमाणें ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनीं त्यांना मंत्रिमंडळांत जागा दिली. मुसलमान हे एकदां हिंदुस्थानांत राज्यकर्ते होते या बहाण्यानें जसे त्यांचे ब्रिटिशांनीं

लाड पुरविले तसे शिखांचेहि पुरविले. ब्रिटिशांना हिंदी समाजाच्या जेवढ्या फळापा पडतील तेवढ्या हव्याच होत्या. शीख एकदा पंजाबांत राज्य करीत होते. तसेच ते गेली शंभर वर्षे हिंदी फौजेत मोठ्या संख्येने जाऊन इंग्रजांना हि मदत करीत होते. ब्रिटिशांना त्यांच्याबद्दल यासाठी आपुलकी वाटत होती. त्यांचे मन राजी राखण्याचा उपाय म्हणून त्यांचे चोचले प्रथम पंजाबांत व नंतर हिंदुस्थान-सरकारांत पुरविले गेले. लगाम आपल्या हाती राखणारा ब्रिटिश राज्यकारभाराच्या रथाला नवे नवे घोडे किती जुंपायचे याची पर्वा कशाला करील ! शिखांच्या समाधानासाठी त्याने त्यांच्यापैकी एक नवा घोडा जोडला. शीख हा नोकरीने ब्रिटिशांना जवळचा वाटला तरी धर्माने तो हिंदू समाजाला जवळचा आहे, त्यामुळे काँग्रेसच्या राजकीय ध्येयाशी तो कधी विशेष फटकून वागला नाही. मात्र एकंदर चळवळीच्या परिणामांत 'माझी वाट काय' या प्रश्नाची टोंचणी त्याला काँग्रेसच्या राजकारणाशी कधीच पूर्णपणे समरस होऊ देत नव्हती. शिवाय त्याच्या राजकीय गतीला खुंटविणारी फाटाफूटहि ह्या समाजांत आहे. शीख हा पंजाबांतील रहिवासी; पंजाब मुसलमानांच्या पाकिस्तानाचा बालेकिल्ला; पंजाबांतील मुसलमानांच्या हालचालींवर नजर ठेवूनच शिखांच्या संस्था त्या त्या प्रसंगापुरत्या आपले धोरण आखित असत. त्यांना अखिल भारतीय दृष्टि कधीच लागली नाही. शिखांनला कोणीहि पुढारी काँग्रेसच्या अध्यक्षस्थानी विराजमान होण्याचा योग आला नाही, याचा उलगाडा शिखांचा पंजाबपुरत्या स्वाहितपर दृष्टीचा विचार केल्यास होणारा आहे. आपल्या हक्कांची वाटणी जो कबूल करील त्याच्या राजकारणाला शिखांचा विरोध नसतो हे ओळखून मु. लीगच्या पुढाऱ्यांनी शिखांची आंजारणी-गोंजारणी केव्हा केव्हा करून पाहिली, पण शिखांचे अंतःकरण वश करण्याइतके विश्वासाचे वर्तन मुस्लिम लीगने केव्हाहि केले नसल्याने लीगच्या गोड भाषेने शीख भुलले नाहीत व नेहमीच काँग्रेसच्या मार्गे राहिले.

अस्पृश्यांचे संघटन व आंदोलन

हिंदू समाजांत राष्ट्रीयत्वाचे वारे खेळले लागताच त्याला अटकाव होण्यासाठी ब्रिटिशांनी मुस्लिम समाजाला आपल्या कब्जपी लावले.

१९१६ साली काँग्रेस व मुस्लीम लीग यांचा संमेलन झाल्याचे दिसताच मॉटेग्यू व चेम्सफर्ड या दोघां ब्रिटिश मुत्सद्दयांमध्ये हिंदूंतल्या असृष्ट्याचा प्रेमा उच्चंबळला व त्यांनी असृष्ट्यांना राजकीय सुधारणांच्या विचारांत स्थान देणे अवश्य आहे, असा नवा दावा आपल्या सुधारणेच्या अहवालांत दाखल केला व तेव्हापासून असृष्ट्य किंवा सरकारी भाषेतील शेडथूल्ड कास्ट हा एक नवा संप्रदाय हिंदी राजकारणांत दृष्टीस पडू लागला. १९२० च्या मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड राज्यसुधारणांची ही देणगी आहे व असा उपकार करतांना आपल्या आश्रयाखाली हिंदूंतली संख्येने मुसलमानांच्या जवळजवळ बरोबरीची असलेली जात ओढून हिंदी राजकारणांत एक नवी धोंड उभी करण्याचा राजकर्त्यांचा हेतु असला पाहिजे, असे त्यांच्या पूर्व-परंपरेकडे पहातां स्पष्ट कळणारे आहे. म. गांधी हे असृष्ट्यतानिवारणाचे बडे पुरस्कर्ते, त्यांच्या उद्योगाने असृष्ट्यतेचा नाश झाल्यास हिंदू स्वराज्य-वादाचे संख्याबल अखंड राहील, तेव्हा त्या बळांत खिंडार पाडण्याशिवाय गत्यंतर नाही, असा निश्चय झाल्यामुळे हरउपायाने आपल्या राज्याची पाळेमुळे सदैव खोल व घट्ट रजलेली रहावी यासाठी धडपडणाऱ्या धूर्त ब्रिटिश राजकर्त्यांना १९२० मध्ये असृष्ट्यांच्या हिताच्या कळकळीने संपाटावे हे त्यांच्या राज्यनीतीला शोभणारे होते. या सुमारास महार जातीचा एक बुद्धिमान विद्याभ्यासंगी पुरुष परदेशच्या श्रेष्ठ पदव्या संपादन स्वदेशी महाराष्ट्रांत परत आला होता व मुंबई शहरांत आपल्या योग्यतेने उदयाला येत होता. त्याला पुढारीपणाची महत्त्वाकांक्षा असल्यामुळे त्याच्या गळ्यांत शेडथूल्ड कास्टच्या नेतृत्वाची माळ पडावी हे सरळच झाले.

डॉ. भीमराव आंबेडकर हे या वर्गाचे अद्वितीय पुढारी होत. हिंदु समाजाने आपल्या कोट्यवधि बांधवांची असृष्ट्य या नात्याने शतकानुशतके चालविलेली दैना हा हिंदु धर्माचा कलंक आहे, तो खरडून, धुऊन साफ केला पाहिजे, म्हणून अतिशय निकराचा सत्याग्रह म. गांधींनी सुरू ठेवला असता म. गांधीजींची मनसोक्त निंदा करणे हे आंबेडकरांच्या दिनचर्येचे एक प्रमुख अंग होऊन बसले होते. तथापि, म. गांधींनी आंबेडकरांकडून होणारी निंदा कधी मनावर घेतली नाही. हिंदु धर्माने हजारों वर्षे केलेल्या

छळाचा हा प्रातःवादि आहे व त्या छळाकडे पहाता तो अगदी क्षम्य आहे, असे म. गांधींनी त्या निंदेवर पांघरूण घातल्याचंही दिसून येईल. गांधीजींच्या औदार्याला आंबेडकरांकडून कालपरवापर्यंत शिष्याशापाचा मोबदला मिळत होता. गांधीजींसंबंधात आंबेडकरांची जशी अविश्वासाची भावना होती, तशी ब्रिटिशांबद्दलही होती. इंग्रजी राज्याने आपला मुळांच उद्धार केला नाही, असे त्यांनी १९३० साली स्वजनांना बजावून स्वराज्याशिवाय आपल्याला बरे दिवस दिसण्याची आशा नाही, अशी स्वराज्यप्राप्तीची महतीदखील गाहली आहे. मात्र स्वराज्यप्राप्तीच्या चळवळीला हातभार लावण्याची बुद्धि आंबेडकरांनी दाखविली नाही. हिंदु समाजाला धर्मातराच्या धमकाने भेवडावून स्वजनोद्धाराचा लभ्याश पदरात पडल्यास पहावा, असाहि प्रयत्न त्यांनी एकदा करून पाहिला. हिंदूंतला महार या नात्याने त्यांना जे महत्त्व ब्रिटिश राज्यातील भेदनीतिने दिले होते ते महत्त्व धर्मातराने ते कोणत्याहि समाजात गेले असते तरी गमावले असते. नव्याने बाटून दाखल झालेला विद्वान बॅरिस्टर मुसलमानांत किंवा शिखांत असे कोणते पुण्याईचे वजन वाढविणार होता ? पण खरे भय जर किंचित हिंदु समाजात डोकावून गेले असेल, तर आंबेडकरांबरोबर त्यांची सारी जात धर्मांतर करील की काय, अशा शंकेचे होते. आंबेडकरांची धर्मांतराची घोषणा ऐकून काही शिख, मुसलमान व हिंदुसभावाले त्यांच्या अंतरंगाचा ठाव काढण्यासाठी येरझारा करू लागले. या धर्मांतराच्या घोषणेत नव्या धर्माची दक्षिा घेणारांना त्या धर्माच्या लोकांनी व सरकारने निराळे हक्क द्यावेत असा एक सूर होता व महाराष्ट्रात शिख जमात हजारांच्या संख्येने निर्माण करता आल्यास तसे हक्क मिळतील अशी उमेदही होती. आंबेडकरांनी घोषणेनंतर विलायतेस प्रयाण केले; परंतु गोलमेज-परिषदेमार्फत निरनिराळ्या जातिधर्माच्या हक्कांची जी तरतूद केली आहे तिच्यात रतिभरसुद्धा फेरफार होणार नाही, असे सरकारने जाहीर करून निराळ्या हक्कांच्या उमेदीवर पाणी ओतले व हे धर्मांतराचे चहातील वादळ लवकरच शांत झाले. धर्मांतराच्या धामधुमीचे स्मारक मुंबईचे खालसा कॉलेज आहे. पण डॉ. आंबेडकरांचे श्रद्धेस गौतम बुद्ध असून त्याच्या नावाचे सिद्धार्थ कॉलेज आंबेडकरांच्या मनोरचनेवर निराळ्या तऱ्हेचा उजेड टाकणारे आहे.

१९३२ साली जातवारीच्या हक्काचा निवाडा प्रसिद्ध झाल्यावर अस्पृश्यांना हिंदु समाजातून फुटून देण्यासाठी म. गांधींनी उपोषण आरंभलें, त्यावेळीं डॉ. आंबेडकरांनी पडतें घेऊन जो करार केला, त्यानिमित्त, म. गांधींचे प्राण वांचले म्हणून, आंबेडकरांना दुवा दिला जात असतो. आंबेडकर जर हद्दासच पेटते तर म. गांधींचे प्राण धोक्यांत सांपडण्याचा संभव होता. परंतु आंबेडकरांनी अस्पृश्य लोकसंख्येच्या मानानें पुष्कळ जास्त व सरकारी निवाड्याच्या जवळ जवळ दुप्पट इतके अस्पृश्य उमेदवार निवडले जातील असा त्या कराराचा फायदा पाहून त्या कराराला मान्यता दिली. त्यांच्या अशा स्वार्थचतुर समंजसपणाबद्दल त्यांना धन्यवाद मिळाला. पुण्यास करार झाला, तथापि मनांतली अढी कायम असल्याप्रमाणें त्यांचें राजकारण सुरू होतें. १९३९ साली मुस्लिम लीगनें काँग्रेसची प्रांतिक सरकारें गेलीं म्हणून जो मुक्ततादिनाचा सोहळा साजरा केला, त्याची डॉ. आंबेडकरांनी शोभा वाढविली. मुस्लिम लीगशी त्यांची एकदां सलग्नी होती व मुस्लिम लीगला जोंवर मुसलमान हें एक स्वतंत्र राष्ट्र आहे, अशा कल्पनेची बाधा झालेली नव्हती तोंवर आपल्या सावलीत सगळ्या अल्प संख्याकांनी येऊन रहावें, त्यांचे आपले हितसंबंध सारखे असल्यामुळे सर्व अल्पसंख्य जातींची जूट झाल्यास उत्तम, अशा धोरणाची कावेबाज भाषा मुस्लिम लीगचे पुढारी मिठासपणानें कांहीं दिवस वापरीत होते. परंतु ही परस्परप्रीति 'गांठ पडली ठका ठका' अशा थाटाची असल्यानें तिचा राजकारणांत मुळींच उपयोग झाला नाहीं. डॉ. आंबेडकरांनी लीगच्या डावपेचांचा अभ्यास करून मुसलमानांप्रमाणें दांडगाई केल्यासच हिंदु नरमतो व आपलें मागणें पदरांत टाकतो असा सिद्धांत ठरविला व त्याचा कित्येकदां उच्चारहि केला. त्यांच्या स्वयंसेवक दलानें हा सिद्धान्त कृतीत आणल्याचे दाखले आहेत. त्यांना सरकारी मान्यतेचा टिकका १९४० साली हिंदु महासंभेबरोबरच लागला. आपण राजकीय दृष्ट्या वयांत आलों, असें त्यांनाहि तेव्हां समाधान झालें असेल ! १९४२ मध्ये त्यांनी पुनः एकवार मुसलमानांसारख्या विभक्तपणाच्या वृत्तीनें आपला दर्जा मुसलमानांच्या बरोबरीचा समजण्यांत यावा असें

सरकाराने बोलणें लावलें होतें. महायुद्धाच्या काळांत मजूरखात्याचें मंत्रिपद त्यांना भोगायला सांपडलें.

हिंदी राजकारणांतला अस्पृश्यांची चळवळ हा एक लहानसा ओघ असला तरी ब्रिटिशांच्या भेदनीतीनें व म. गांधींच्या हिंदुत्वप्रेमानें त्याला महत्त्व आलें. म. गांधी हे अस्पृश्यांना हिंदुसमाजपुरुषाचा एक अवयव मानीत असले, तरी डॉ. आंबेडकर आपण व आपला समाज हिंदु नाही, असेंच ठामून सांगत असतात. आपण हिंदु नाही तर कोण याचा त्यांच्या संशोधकी विद्वत्तेला अजून पत्ता लागलेला नाही. तथापि, हिंदूंच्या जागा पदरांत पडतांना त्यांनी पुणें-कराराच्या वेळी बिलकूल दिक्कत बाळगली नाही. आपल्या लोकसंख्येला न शोभण्याइतक्या अधिक प्रमाणांत त्या जागा आहेत हा विचार त्यांच्या न्यायबुद्धीला मुळांच शिवला नाही. अस्पृश्यांना दिलेल्या हक्कांचा विषाद हिंदूंना वाटूं नये हें स्वाभाविक आहे. विषाद असला तर आपण अहिंदु या समजुतीनें अस्पृश्यांना अधुन-मधून हिंदूंना उपद्रव द्यावासा वाटतो, या परिस्थितीचा आहे. परंतु म. गांधी सांगतात त्याप्रमाणें हिंदुसमाजानें या प्रकारांना आपल्या प्राचीन कर्मांचें प्रायश्चित्त मानावें. म. गांधींनी स्वयंप्रेरणेनें अस्पृश्यतानिवारणाचें कार्य हातीं घेऊन व ब्रिटिशांनी भेदनीतीच्या संधानांत अस्पृश्यांना हातीं धरून हिंदु समाजावर उपकारच केले आहेत. या उपकारांत ब्रिटिशांनी परस्पर वैमनस्याचें जें व्यंग उत्पन्न केलें, त्याचे परिणाम आणखी कांहीं काळ भोगावे लागतील.

मुस्लिम लीगचा पाकिस्तानवाद

इंग्रज राज्यकर्त्यांना हिंदुस्थानांतील धर्मभेदाच्या जोरावर आपलें राज्य 'यादचंद्रदिवाकरौ' जिवंत ठेवण्याची मनीषा असल्यानें पेशवाईचा स्वाहाकार घडतांच त्यांनी 'फोडा व झोडा' या तत्त्वाच्या अंमलबजावणीला सुरवात केली. १९व्या शतकाच्या शेवटी शेवटी त्यांनी मुसलमानांना प्रेमांत घेऊन आपलें 'फोडा व झोडा' हें घोरण अगदीं सरळ स्पष्ट स्वरूपांत आणलें. १९०६ मध्ये मुस्लिम लीगची स्थापना केली. १९१३ पर्यंत लीगला राजकीय ध्येय नव्हतें. त्यावर्षाच्या अधिवेशनांत तिनें हि

वसाहतीच्या स्वराज्याचें ध्येय स्वीकारलें. लीग व कॉंग्रेस यांच्यांत द्वैत राहूं नये असा पुढील वर्षीत प्रयत्न झाला. कॉंग्रेस लीगची अधिवेशने एकाच शहरी व एकाच वेळीं भरूं लागलीं. परंतु ब्रिटिश नोकरशाहीला या समाजाचें राजकीय दृष्ट्या ऐक्य ब्हावयास नको असल्यानें १९१५ सालीं मुंबई शहरी लीगच्या बैठकींत पोलिसादेखत गुंड घुसले व त्यांनीं बैठक उधळून लावण्याचा खेळ केला ! तरी ऐक्याची भावना ओसरली नाहीं व १९१६ सालीं लखनौस कॉंग्रेस-लीगची गट्टी जमली. त्यानंतरचा लीगचा इतिहास १९२७ पर्यंत नजरेंत भरण्याजोगा नाहीं. त्यावर्षीं सायमन-कमिशनवर बहिष्कार घालावा कीं न घालावा यावरून लीगचे तुकडे पडले. त्याच वर्षीं मुसलमानांतील भेदभाव मिटवून कॉंग्रेसवरोवर पुनः समेट करावा, या हेतूनें लखनौस दुहेरी परिपदा भरल्या. १९२८ च्या नेहरू-रिपोर्टावर अनेक वजनदार मुसलमान पुढाऱ्यांनीं सहाय्य केल्या. एकटे बॅ. जीना मात्र त्या रिपोर्टानिमित्त जळफळत राहिले. तरीसुद्धा हें लक्षांत ठेवणें अवश्य आहे, कीं जीनामीयाचें माथें ठिकाणावर होतें. त्यांचा १९३७ नंतर जसा ताळ सुटला तसा तेव्हां सुटलेला नव्हता. त्यांच्या दृष्टवादांतहि समंजसपणाचा अंश त्या काळांत दृष्टीस पडत होता. १९३७ पासून ते हिंदू समाजाबद्दल निर्भेळ द्वेषाची भाषा बोलूं लागले. 'नाम्हींनीं ज्यूंची जी अवस्था जर्मनींत केली, ती अवस्था मुसलमान लोक हिंदूंना भोगायला लावतील' अशी उघड धमकी देण्यापर्यंत त्यांच्या हिंदुद्वेषाची मजल १९३७ च्या पुढील काळांत गेली. मुसलमान हिंदूबद्दल कांहींहि बोलले तरी त्यांना ते सारे माफ, या वृत्तीचें सरकारी वर्तन असल्यामुळें त्यांच्या दुष्ट प्रलापांना कसलीच अटक नव्हती. हिंदु मुसलमानांच्या दंग्यांत मुसलमानांना वाटेल तें करूं घावयाचें, व हिंदूंना मात्र दडपायचें हाच अनुभव लीगवाल्या पुढाऱ्यांच्या द्वेषाच्या विपारी वक्तृत्वासंबंधांत येत होता. हिंदूंचा द्वेष लीगच्या अंतरंगांत आपल्या बडोजावाचें समर्थन होण्यासाठीं नव्या नव्या कल्पना सुचवीत होता. पाकिस्तान ही अशीच कल्पना असून १९३० नंतर ती लीगच्या कारभारामध्ये धूळ खात पडली असताही तिचा उर्जित काळ आला. मुसलमान हें एक स्वतंत्र राष्ट्र आहे, हिंदुस्थान हें एक अखंड राष्ट्र कधींच नव्हतें, मुसलमानांच्या उदयापासून येथें शेंकडो वर्षे हिंदु व मुसलमान अशीं दोन राष्ट्रे

अस्तित्वांत आहेत; मध्यंतरी इंग्रजी राज्यकारभारानें घोटाळा केला, नाही तर हा दोन राष्ट्रांचा देश असेंच सर्वांच्या प्रत्ययाला आलें असतें, वगैरे लटपटीचें विवेचन करून पाकिस्तानाच्या कल्पनेला बॅ. जीनांनीं सडकून उजाळा दिला. जिनांच्या द्विराष्ट्रवादाला हिंदु महासभेकडून दुजोरा मिळाल्याचें प्रासिद्धच आहे. काँग्रेसला हा द्विराष्ट्रवाद कबूल नव्हता. ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनाहि तो पटला नाहीं. पण जीनांनीं त्याचा घोष सतत चालू ठेवला. १९४२ मध्ये काँग्रेसनें ब्रिटिशांना 'चले जाव' म्हणून ठोठावतांच जीनांनीं 'चले जाव, पण हिंदुस्थानाचे तुकडे करून' असा अनुवाद केला. १९४० सालीं लगिनें पाकिस्तानाच्या प्राप्तीचा ठराव केला व दरसाल त्याची धोकंपट्टी चालविली. पाकिस्तान उत्पन्न झालेंच पाहिजे, अशी जीनांची जीं जीं अधिकाधिक वर्षे लोटत गेलीं तीं तीं खात्री वाटत चालली.

बॅ. जीनांचा हिंदु-द्वेष हें एक इतिहासाचें गूढ आहे. जीना हे एकदां हिंदूप्रमाणेंच राष्ट्रीय वृत्तीचे होते. 'मी प्रथम हिंदी म्हणून स्वतःला ओळखतों व मागाहून मी मुसलमान असल्याचें माझ्या ध्यानांत येतें.' असे त्यांच्या तोंडचे उद्गार त्यांच्या भाषणांतून आहेत. पहिल्या युद्धाच्या काळांत टिळकांबरोबर युद्ध-परिषदेतून उठून जाणारे, १९१८ सालीं विलिंग्डन-स्मारकाला विरोध करणारे जीना पुढें १०।१५ वर्षांनीं हिंदु-समाजाचे कष्टे शत्रु बनतील असें जर कोणी तेव्हां भाकीत केलें असतें, तर लोक त्याला वेडाच समजले असते. हिंदु-मुस्लिम-ऐक्याच्या आशावादाचें एकमेव स्थान मानले जाणारे जीना पुढें हिंदुस्थानच्या चिरफाडीचे पुरस्कर्ते झाले. खिलाफतीच्या चळवळींत ते मुळींच चमकले नाहींत. खिलाफतीच्या बचावाची विलायतेस ब्रिटिश सरकारकडे शिष्टाई करण्यासाठीं गेलेल्या मुसलमान पुढाऱ्यांबरोबर जीना अमूनहि हिंदुस्थानांतल्या चळवळींत त्यांनीं कसलाच भाग घेतला नाहीं. जीना हे फेरोजशा मेथाच्या तालमीत काहीं वर्षे होते. काँग्रेसच्या चळवळीचें लोण ब्रिटिश जनतेमध्ये पांचविण्याच्या कामगिरीवर त्यांची एकदां नेमणूक झाली होती. पण लोंगच्या अद्वितीय पुढारीपणाच्या आसनावर चढताक्षणीं त्यांची वृत्ति बिथरली, दृष्टीहि फिरली. जे जीना कधीं मुसलमान सणाच्या दिवशीं उघड्या जागेवरील सामुदायिक

प्रार्थनेत दिसायचे नाहीत, तेच जीना माळ्या आस्थेने त्या प्रार्थनेच्या सोहळ्यात मुसलमानी थाटाचा पोशाख घालून बसू लागले ! सणानिमित्त पाकिस्तानाच्या पालुपदाचे संदेश आपल्या समाजाला देऊ लागले. पूर्वीच्या चरित्राचें स्मरणसुद्धा राहू नये अशा दक्षतेचा गुण त्यांच्या स्वभावात शिरला. फेरोजशहा मेथांच्या पुण्यस्मरणाचा मुंबईला समारंभ झाला, तर फेरोजशहाचे एका वेळचे सहकारी स्नही म्हणून त्यास पाचारण केले असता त्यांनी त्याचा अनादर केला. अकबर बादशहाच्या स्मरणाचा उत्सव झाला, पण या उत्सवांत हिंदु-मुसलमानांच्या एकीचे पोवाडे गाइले जातील, हें जाणून त्यांनी त्या उत्सवाची व पर्यायानें त्या बादशहाची साफ उपेक्षा केली.

जीनांच्या राजकारणांत माणुसकीच्या सद्गुणांना किंमत नाही. पंजाबचे मुख्य प्रधान सर सिकंदर हयातखान अकस्मात् मरण पावले, त्यांच्या निधनाचें दुःख जीनांनी व्यक्त केलें नाही. म. गांधींच्या पत्नी कस्तुरबा वारल्या तेव्हांसुद्धा जीनांकडून गांधींच्याकडे दुःखवट्याची एक ओळहि गेली नाही. हिंदु-मुसलमानांच्या दंग्यांत जेव्हां मुसलमानांना सपाटून मार बसल्याचें दिसेल तेव्हां ते मुसलमानांच्या कैवारानें डरकाळ्या फोडीत, परंतु हिंदूंच्या कत्तलीचा खेद त्यांच्या हृदयांत संचरल्याचें एकसुद्धा उदाहरण नाही. ब्रिटिश राज्यकर्तृत्वाशी टक्कर घेण्याची हिंमत त्यांनी कधीच दाखविली नाही. १९४३ मध्ये गांधींनी मला पत्र लिहावें, तें अडविण्याची सरकारची छाती नाही, ही बढाई त्यांनी मुकाट्यानें मिटवून टाकली ! काँग्रेसच्या सिद्धीला विघ्न करीत गेल्यानें आपलें काम होणारें असता जीनांनीं लीगला सरकारशीं झगडण्याच्या संकटांत कां घालावें ? काँग्रेस-लीगचें मतैक्य असल्याशिवाय हिंदुस्थानाला स्वराज्य द्यावयाचें नाही, या ब्रिटिशांच्या हद्दी संकल्पांतच जीनांच्या यशाची गुरुकिल्ली होती व त्या किल्लीचा त्यांनी उत्तम उपयोग करून घेतला. चढेल अहंकार हा त्यांचा मोठा स्वभावविशेष दिसतो. मौ. आझादांना 'तुम्ही काँग्रेसच्या गोटांतले एकाद्या नाच्यापोल्यासारखे आहां' असें तारेनें कळवून त्यांचा उपमर्द केला ! म. गांधींसारख्या जगद्वंद्व पुरुषाला जीनांनी आपल्या घरीं दोनदां खेटे घालायला लावले हा जीनांच्या अहंकाराचा दाखला सर्वांना सुपरिचित आहे. जीनांचें समाधान करण्याचा

पं. जवाहरलाल नेहरू, बाबू राजेंद्रप्रसाद, राजगोपालाचारी, भुलाभाई देसाई यांनी उद्योग केला. शेवटच्या दोघांची खटपट पाकिस्तानाला संमति देऊन चालली होती, परंतु सर्वांचा उद्योग वाया गेला. आपल्याला नेमकें काय हवें तें निश्चित स्पष्ट शब्दांनी सांगायचें नाहीं आणि शक्य तेवढ्या घर्मेडीच्या भाषेत रिकामा घोळ घालीत बसायचें व इतक्या उपर बाजू उलटते असें वाटल्यास प्रतिपक्षाला झिडकारून वादांतून माघार घ्यावयाची, अशी त्यांची कोणताही मुसलमानी हक्काचा प्रश्न सोडविण्याची रीत होती ! यामुळें कसलाच निर्णय होऊं नये व सदैव आपलें तक्रारीचें गुरगुरणें चालूं राहावें, अशी सवड जीनांना मिळत राहिली. जीनांचें राजकारण हें ब्रिटिशांच्या भेदनीतीनें पोसलेलें, पण ब्रिटिशांच्या आटोक्याबाहेर निघालेलें भस्मासुरी फळ आहे, असें त्याचें थोडक्यांत वर्णन करतां येईल. हिंदु-मुसलमानांच्या दुहीचें पाप ब्रिटिशांनीं बुद्धिपुरस्पर केलें, असा आरोप ऐकतांच अलीकडे पुष्कळ जबाबदार ब्रिटिश राज्यकर्ते उद्वेगानें आपल्या कानावर हात ठेवून या दुहीशीं आपला कांहीं संबंध नाहीं, असा त्या आरोपाचा निषेध करीत असतात. परंतु गेल्या शंभर वर्षांच्या इतिहासाची साक्ष या आरोपाला सर्वथैव दुजोरा देणारी आहे. ब्रिटिशांनीं आपला आधार योग्य वेळीं काढून घेतला असता, तर मुस्लिम-लीगचे ताबूत थंड व्हायला उशीर लागला नसता. यादवीचा रक्तपात टळला नसता, पण पाकिस्तानचें भूत खाचित गाडलें गेलें असतें.

लीगच्या कारभाराचे डंके झडत असतां मुसलमानांत हिंदुस्थान हें एकच अखंड राष्ट्र या सिद्धान्ताचा पुरस्कार करणारे हजारों लोक होते. त्यांतल्या खुदा-ई-खिदमतगारांचा निर्देश येथें न केल्यास अन्याय होईल. वायव्य सरहद्दीवरील पठाणांत एका सद्भावनेच्या जाग्रत पठाणानें हा पंथ स्थापन केला. १९२५ सालीं कानपूर-काँग्रेसच्या अधिवेशनांत त्यांनीं म. गांधींचें दर्शन घेतलें, त्यांच्या शिकवणीचा अभ्यास केला व परत गेल्यावर आपल्या पठाण-जमातीला सत्य-अहिंसेचा मंत्र पढविला. १९३० मध्ये खुदा-ई-खिदमतगारांच्या तत्त्वनिष्ठेची परिक्षा झाली. एरवीं पठाण जीं कृत्यें कमालीचीं अपमानास्पद समजतो व त्यांचा वचपा काढण्यासाठीं प्रतिपक्षाचा जीव घेतो किंवा त्याच्याशीं त्वेषानें लढून स्वतःचा

जीव घालवितो, तीं कृत्ये त्यानें शांतपणें सहन केलीं. हीं कृत्ये ब्रिटिशांच्या दडपशाहीचीं होती व एकदां खुदा-ई-खिदमतगारांचा तोल मुटला असता कीं ब्रिटिशांनीं त्यांना शोडपून काढण्यासाठीं आपल्या हत्यारखान्यातलीं एकाहून एक दारुण शस्त्रे त्यांवर चालवून पुनः गांधींच्या शिकवणीचीं यथेच्छ टप्पाळीं केलीं असती. पण खुदा-ई-खिदमतगारांच्या शांत वृत्तीनें ब्रिटिशांचे दांत खट्टे केले. दडपशाहीला रुद्रावतार धारण करून येमान घालतां आले नाही. या दडपशाहीच्या वेळीं खुदा-ई-खिदमतगारांनीं मदतीसाठीं मुस्लिम लीगला प्रथम हाक मासली. लीगनें या हाकेचा मान राखला नाही. परंतु काँग्रेस मात्र मदतीची हाक मारली जाण्यापूर्वीच सरहद्दीवर धावून गेली. काँग्रेसच्या उपकाराने खुदा-ई-खिदमतगार काँग्रेसचे एकनिष्ठ सेवक बनले. वायव्य सरहद्दीच्या प्रांतांत कडब्यांतल्या कडब्या आडवाड मुसलमानांची वस्ती असताहि तेथें लीगच्या कारस्थानांना अंकुर फुटेनासा झाला. खुदा-ई-खिदमतगारांचे पुढारी खान अबदुल गफारखान यांना लोक सरहद्द गांधी अशा नांवाने ओळखूं लागले, यावरून त्यांच्या सत्वशीलतेची कल्पना होण्याला हरकत नाही.

तसेंच पाहूं लागले तर मुस्लिम लीगचा नक्षा अलीकडच्या वर्षांत (१९४२-४३) बंगाल, पंजाबमध्येहि उतरण्याचे प्रसंग घडले. पंजाबांत सिकंदर हयातखानांच्या मागून ज्यांनीं मुख्य प्रबानाचीं वस्त्रे धारण केलीं ते खिज्र हयातखान मुस्लिम लीगचे सभासद नव्हते. शेवटीं नांवाला त्यांनीं लीगचा गंडा आपल्या गळ्यांत बांधून घेतला. तरी जीनांना संतोष नव्हता. त्यांनीं खिज्र हयातखानांच्या कारभारांत खुडबूड चालविली, तेव्हा जीनांना गाल चोळीत परत जायला खिज्र हयातखानांनीं भाग पाडले. बंगालमध्ये फजलूल हक हे मुख्य प्रधान असतां त्यांचा वरचष्मा जीनांना सहन होईना. फजलूल हकाचा स्वभाव पान्यासारखा चंचल आहे. त्यांनीं आपल्या हयातींत पुष्कळशीं येरे केलीं. जीनांसमोर लीगच्या निष्ठेचीं भाषणे घसा फोडून ते करीत असले, तरी जीनांनीं त्यांच्याबद्दलचा संशय कधीं सोडला नाही. अखेरीस जीनांनीं कुठें तरी कळ दावून हकमियांना मुख्य प्रधानकीच्या उपासनाकरून सक्तीनें खाली ओढले. पुढें फजलूल हकासारख्या प्राण्यांना

बंगालच्या राज्याधिकारांत कदापि आश्रय मिळणार नाही असें जीनांनीं दर्पोक्तिपूर्वक भविष्य वर्तविलें. सिंधप्रांतांत अल्लाबक्ष नांवाच्या मुस्लिम पुढाऱ्यानें हि जीनांच्या काळजांत कांहीं काळ कंप उत्पन्न केला होता. अल्लाबक्ष हा लीगच्या तुलनेनें सवाई हिकमती ठरणारा पुरुष होता. त्याच्यापुढें लीगच्या कारवाईची मात्रा चालत नव्हती. त्यालाहि सिंधच्या गव्हर्नरानें जबरदस्तीनें कारभारांतून काढून टाकलें व नंतर त्याचा भरदिवसा पोलीस-चौकीसमोर खून करण्यांत आला. पंजाबांत खिज्र हयातखानांनीं लीगच्या संभासदांची कायदेमंडळांत संख्या वाढल्यावरहि ही आपली मांड कायम राखली. काश्मीर संस्थानांतल्या मुसलमानांनीं तर काळीं निशाणें दाखवून जीनांना आल्या पावलीं परतविलें ही माहिती लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे. १९३७ सालीं ज्या लीगला पंजाब, बंगाल, सिंध, वायव्य सरहद्द या बहुसंख्य मुसलमानांच्या मुलखांत बेताचा मान होता, तींच लीग १९४२-४३ मध्यें मुसलमानांची एकच प्रातिनिधिक संस्था व्हावी याचा खुलासा ब्रिटिश राज्यनीतीनें होणारा आहे. काँग्रेस जें करील त्याच्या उलट वागायचें, आणि जें बोलिल तेच शब्द फिरवून आपण बोलायचें हा लीगचा खाक्या पाहिल्यास तिच्याजवळ स्वतःची अशी अकल मुळींच नसल्याचें दिसून येतें. अकल नसली तरी स्वार्थाची हुषारी मात्र भरपूर होती. ‘लढनेको मेरा भाई, और खानेको हम’ या मुसलमानी म्हणीप्रमाणें काँग्रेसनें लढावें आणि कमाईत आयत्या वेळीं लीगनें आपल्या वांटाणीचें घाडें पुढें रेटावें, व ब्रिटिशांनीं त्या घोड्याला चुचकारावें असा प्रकार चालला होता. शेवटीं या घोड्यानें स्वारावर मात करावी हें ठरलेंच होतें.

हिंदी खिस्ती समाज

ब्रिटिशांनीं माजविलेल्या भेदनीतीच्या सावळ्या गोंधळांत हिंदी खिस्ती समाजानें मात्र सवत्या सुम्याच्या बदसुराचीं भर कधींच घातली नाही. त्या समाजाच्या आखिल भारतीय वार्षिक संमेलनांतून जातवारीच्या विरुद्ध भाषणें होत असत. हिंदूंच्या हातीं राज्यकारभार गेल्यास आपल्या धर्माचे हाल होतील असें भय त्यांना कधीं वाटलें नाही. ब्रिटिशांच्या नीतीला खिस्ती समाज भाळला नाही. वस्तुनः ख्रिस्त्यांप्रमाणें सर्व धर्मांच्या

समाजांना हिंदुस्थानांत निर्भयपणा वाटायला पाहिजे. हिंदु-राज्यांत कुठल्याहि धर्माला घक्का लागल्याचें उदाहरण—ऐतिहासिक वा अर्वाचीन—नसतां मुसलमानांनीं स्वधर्महानीचें नसतें भय उराशीं बाळगावें, तें भय पोसावें आणि स्वतंत्र मुलखाची राज्यासाठीं मागणी करावी, हा चमत्कार 'राजा कालस्य कारणम्' या वचनानें उलगाडतो. करोडों मुसलमान ज्या भयानें घाबरल्याचा देखावा करीत होते तेथें हिंदी खिस्ती निर्धास्त रहावेत, याबद्दल ते सदैव धन्यवादास पात्र आहेत. ब्रिटिशांना मात्र खिस्ती समाजाचें हें धोरण रुचणारें नव्हतें. त्यांनीं खिस्त्यांना १९३५ च्या राज्यघटनेंत सवता सुभा दिला. अँग्लो-इंडियनांनाहि सवत्या सुभ्याचे मिरासदार बनविले. हिंदी राजकारणांत एकजिनसीपणा नाहीं, नानाविध परस्परविरोधी समाजांचा हिंदी समाज हा एक जुडगा आहे, असें जगाला दाखविण्याचा उद्देश ब्रिटिश राज्यकर्ते पिढ्यान्पिढ्या सिद्धीस नेत होते.

१९३९ ते १९४२

१९३१ च्या सप्टेंबर ३ तारखेला इंग्लंड-फ्रान्सने जर्मनीविरुद्ध युद्ध पुकारलें. जर्मनीमध्ये हिटलर सुमारे ६ वर्षे सारखी लढाईची तयारी करीत होता. तयारी उतास जाऊं लागली तेव्हां त्यानें शेकोस्लोव्हाकियाविरुद्ध खुसपट काढलें. त्या प्रदेशाच्या सुडेटन भागांतील जर्मन-प्रजेचा छळ होत असल्या-मुळें त्यांची सोडवणूक करण्याच्या इराद्यानें हिटलरनें सुडेटनबरोबर शेको-स्लोव्हाकियाचा निःपात उडविला. यावेळीं इंग्लंड-फ्रान्स दुबळ्या प्रेक्षकांप्रमाणें हिटलरचा बकासुरी खेळ पाहून हिटलरशीं सामना होणार या खात्रीनें युद्धाच्या तयारीस लागले. १९३९ मध्ये त्यानें आपली वक्रदृष्टि पोलंडकडे वळविली व पोलंडच्या ताब्यांतलें डॅन्सिग बंदर जर्मनीचें आहे असा हट्ट शेवटास नेण्याकरितां अगाऊं संकेतानुसार पोलंडवर हल्ला चढविला व तो देश एका पंधरवड्याच्या आंत जगाच्या नकाशावरून पुसून टाकला. पोलंड पादाक्रांत करीत असतां रशियन फौजा पोलंडच्या एका भागांत शिरल्या-मुळें सगळा देश हिटलरला घशांत टाकतां आला नाहीं. पोलंडच्या बचावाची हमी इंग्लंड-फ्रान्सनें घेतली असल्यामुळें त्या देशावर स्वारी होतांच हीं दोन्ही राष्ट्रे लढाईच्या मैदानांत उतरलीं. १९४० च्या एप्रिल-पर्यंत हिटलरनें त्यांच्याकडे लक्ष दिलें नाहीं. समुद्रांत इंग्लंडच्या बोटी बुडवाव्या, एवढेंच काम हिटलरच्या पाणबुड्या करीत होत्या. एप्रिलांत त्याची नोंवेवर चढाई झाली. तिला थोपविण्याचा इंग्लंडचा यत्न वायां गेला. याच सुमारास हिटलरच्या लष्करानें डेन्मार्क, हॉलंड, बेल्जम हीं

समुद्रकिनाऱ्यावरील राष्ट्रे रगडून फ्रान्समध्ये आपली धाड आणून पोंचविली. फ्रान्समध्ये थोडेसे रणकंदन झाले. पण जून महिन्यांत फ्रान्स कोसळून पडले. या मुहूर्तावर इटालीने इंग्लंडविरुद्ध युद्ध पुकारले (१० जून १९४०). इंग्लंडने या धडाक्यांत आपल्या शौर्याची व धैर्याची शिकस्त करून जवळ जवळ साडेतीन लाख सडो माणसे स्वदेशी सुरक्षित आणली. युद्धाचे सर्व बहुमोल साहित्य फ्रान्समध्येच टाकून देणे इंग्लंडला भाग पडले. फ्रान्सचा पाडाव केल्यावर हिटलरला स्वर्ग दोन बोटें उरल्याप्रमाणे धन्यता वाटून त्याने इंग्लंडविषयी धमकीची भाषा वापरली. इंग्लंड देशाने ती धमकी जोराने लष्कराची वाढ व तयारी करण्याच्या दृष्टीने मनावर घेतली. फ्रान्सचा आपल्या मनाजोगा बंदोबस्त केल्यावर १९४० च्या ऑगस्टपासून नोव्हेंबर-पर्यंत इंग्लंडचा युद्धनिश्चय दिला व्हावा व त्याने कंटाळून धाबरून जाऊन शरण यावे, या उद्देशाने हिटलरचे विमानदळ दर दिवशी वाढत्या संख्येने इंग्लंडवर बॉम्बगोळ्यांचा वर्षाव करित होते. त्या योगाने इंग्लंडचे नुकसान पुष्कळच झाले; पण हिटलरच्या विमानदळालाहि इंग्लंडचे आकाश वाटले होते तसे अगदीच मोकळे नसून इंग्लंडची विमाने आपला प्रसंगी सपाटून धुव्वा उडवू शकतात असा कटु अनुभव आला.

युद्धस्थितीचे निरीक्षण

नोव्हेंबरांत इंग्लंडवरील विमानाचे हल्ले कमी करून हिटलरने आपला मोर्चा बाल्कन राष्ट्रे व ग्रीस यांच्याकडे वळविला. ग्रीसमध्ये इंग्लंडशी हिटलरला झटापटी कराव्या लागल्या. या झटापटींत इंग्लंडला शेवटी हरावे लागत असले तरी शत्रूचे वेळापत्रक विस्कटून त्याला आपल्या शक्तीची ओळख करून द्यावयाची एवढे काम साधत असे. बाल्कन राष्ट्रे बगलेत मारण्याचा हिटलरचा हेतु रशियावरील आक्रमणाला कसलाच अडथळा राहू नये हा होता, हे १९४१ च्या जून अखेरीस स्पष्टच झाले; पण त्या पूर्वीमुद्धा तो हेतु इंग्लंडच्या लक्षांत आला होता. बाल्कन राष्ट्रांना, विशेषतः ग्रीसला कुमक पोंचविता न आली तरी इंग्लंडने आफ्रिकेत इटालीन साम्राज्याचे लचके तोडण्याला सुरुवात केली होती (लिबिया १९४०-४१) व ऑव्हीसीनिया देश इंग्लंडने इटालीच्या घशातून बाहेर काढण्याचे काम पुरे केले होते

(१९४१). ईजिप्तच्या पश्चिमेस लिबियांत इटालीच्या हुकूमतीची इंग्लंडने केलेली गळचेपी जर्मन फौजेने थांबविली व ब्रिटिश लष्कराला इजिप्तच्या उंबरठ्यापर्यंत मार्गे रेटलें. जर्मनीची मदत वेळेवर आली नसती तर इटालियन पराक्रमाच्या नाड्या तिकडेहि आंखडल्या असत्या. यूरोपचा दक्षिण किनारा व आफ्रिकेचा उत्तर किनारा आपल्या ताब्यांत घेऊन इंग्लंडचा भूमध्य समुद्रांतल संचार बंद करावयाचा ही जर्मन-इटालियन योजना फिसकटली. तेव्हा जर्मनाला आपलें लष्कर रोमेल या नामांकित सेनानीसह आफ्रिकेंत पाठवावें लागलें व त्यानें आपलें नांव राखलें. १९४१ च्या मध्यापर्यंत उत्तर आफ्रिकेचें रणक्षेत्र याप्रमाणें तापलें असतां हिटलरनें रशियावरील स्वारीचा डाव टाकला. ता. २२ जून १९४१ च्या दिवशीं जर्मनीचे लाखों सैनिक रशियाचा प्रदेश तुडवीत निघाले. दोन तीन महिन्यांत रशियाची मोहीम आटपेल असा हिटलरचा अंदाज होता. पण रशियानें आपल्या लढाईचें तंत्र असें ठेवलें, कीं जर्मनीची विजयाची आशा १९४१ सालाच्या परीकडे गेली. रशियन फौजेची सारखी पोळेहाट चालली होती. जर्मनीच्या या पोळेहाटोला दाणादाण उडाल्याचें स्वरूप देतां आलें नाहीं. रशियन फौजा मार्गे सरकतांना जर्मनांच्या हातीं दाणागोटा, दारूगोळा किंवा कारखान्यांचीं यंत्रे यांपैकीं कोहीच न लागेल अशी व्यवस्था अंमलांत आणीत होत्या. त्या फौजा मजबूत ठाण्यावर थांबून जर्मन लष्कराला अटीतटीच्या सामन्यांत गुंतवून त्यांची धांव अडवीत होत्या. रशियानें १९४१ अखेरपर्यंत लाखों चौरस मैल जमीन कित्येक मोठालीं शहरे गमावलीं; पण सेनाशक्त शाबूत ठेवला. त्या वर्षाच्या ऑक्टोबरांत रशियन हिवाळ्याला प्रारंभ होताच आतिशय कडक थंडी व बर्फाची दलदल यांतून पुढें दौड करणें जर्मनीला अशक्य झालें. रशिया आपल्यासारखाच थकलेला असेल व त्याला हिवाळ्यांत लढण्याची हिंमत करवणार नाहीं. असा जर्मनांचा भरंवसा होता; परंतु रशियानें हिवाळा ऐन भरांत असतां आपल्या चढाईचे जोरदार तडाखे मारायला सुरवात केली. मॉस्को हें राजधानीचें शहर वेढ्याच्या आपत्तिमिधून यावेळीं मोकळें झालें. १९४२ मध्ये रशियांत दक्षिणेकडे जर्मनीनें मुसंड्या मारल्या पण रशियाचा खुर्दा उडविण्याच्या अवसानाच्या त्या मुसंड्या नव्हत्या. लढलेंच पाहिजे या भावनेच्या हद्दी उपायांतल्या त्या मुसंड्या होत्या.

जपानचा युद्धप्रवेश

१९४१ च्या डिसेंबरांत जपान देश जर्मनीच्या बाजूने युद्धांत शिरला व त्याच्या विजयाचा वेग व मुलुखागिरीचा पल्ला जर्मनीपेक्षाहि जास्त दिसून आला. हां हां म्हणतां फिलिपाइन्स, इंडोचायना, सयाम, मलाया, ब्रह्मदेश हा प्रदेश त्यानें काबीज केला. जावा, सुमात्रा हीं डच बेटें त्याच्या पोटांत उतरलीं. तिकडे ऑस्ट्रेलिया व इकडे हिंदुस्थान या दोन्ही देशांतील ब्रिटिशांची सत्ता केव्हां जाईल याचा भरंवसा नाहीं, असा देखावा जपानच्या स्वारीनें उत्पन्न केला. १९४२ सालांत हिंदुस्थानांत जपानी व जर्मन फौजांनी एकमेकांस भेटावयाचें आणि जिकलेल्या दुनियेची आपसांत वांटणी करावयाची असा जपान-जर्मनीचा संकल्प असल्याची कुजबूज जिकडे तिकडे सुरू झाली. इंग्लंड, फ्रान्स, अमेरिका हे म्हातारे देश आहेत, तेथील जनता आजवर भोगलेल्या वैभवानें मर्दुमकीत मागासली आहे. एकाद्या जोराच्या धपाट्यानें तिचे प्राण कासावीस होऊन शरणार्थीनें आपल्या पायाशीं ती जनता लोळण घेईल, अशा कल्पना हिटलरनें स्वतःच्या उराशी बाळगल्या व जर्मनीत यथेच्छ पिकवल्या होता. जपानी साम्राज्या नेत्यांनासुद्धा ह्याच कल्पनांनीं घेरलें होतें. दोन्ही देशांची युद्धनीति सारखीच होती. प्रातिपक्षाला आपल्या उद्देशाचा सुगावा लागून तो सावध व सज्ज होण्यापूर्वीं त्याला रक्तबंधाळ करावयाचें हें धोरण राशीयाच्या बाबतींत जर्मनीनें व अमेरिकेच्या बाबतींत जपाननें बिनचूक पाळलें. परंतु पाहिल्याच तडाख्याला प्रातिपक्षी बेशुद्ध पडेल ही अपेक्षा सपशेल चुकीची आहे असा अति कडवट अनुभव इंग्लंड-अमेरिकेनें जपानला व रशियानें जर्मनीला चाखायला भाग पाडलें. अमेरिकेनें पाहिल्या सहामाहींत आपल्या बळाची व शौर्याची चुणुक जपानला दाखविली. रशियांत जर्मनांची स्थिति इसापनीतीतला 'कावळा व मेंढरुं' या दोन गोष्टी-सारखी करून सोडली. गरुडानें मेंढराला उचलून अस्मानांत नेल्याचें पाहून कावळ्यालाहि तसेंच करावेंसे वाटलें. कावळ्यानें मेंढरावर झडप टाकली. आपल्या पायाचीं नखें मेंढराच्या अंगांत रोवलीं, पण मेंढरुं उचलेला, तेव्हां पाय सोडवून उडून जाण्याची धडपड चालविली. पण पाय लोकरीच्या गुंता-ड्यांत असे अडकले होते कीं, ते कांहीं केल्या सुटेनात. अखेरीस धनगराच्या नजरेस हा प्रकार येऊन त्यानें कावळ्याचें काडांत काढलें. जर्मनीला गरुडाचा

गौरव देता येईल; पण रशिया हे हेकोस्लोव्हाकिया, पोलंडसारखे मेढरून नाही; तो अस्वल आहे. याचें भान सुटल्यामुळे जर्मनीला रशियांत सिजून मरण्याची पाळी १९४२ पासून आली.

हिंदी जनमनाची पाहणी

दुसऱ्या महायुद्धाची ही कथा हिंदुस्थानांतील भल्याबुऱ्या घडामोडींचा आढावा उकलण्यासाठी थोडक्यांत सांगितली आहे. युद्ध सुरू होताच हिंदी जनतेमध्ये इंग्लंडच्या पराभवाची भाकिनें वर्तविली जाऊ लागली. ब्रिटिश साम्राज्याच्या चिंधड्या उडून आपला देश रशिया किंवा जपान यांच्या तावडींत जाणार ही नव्या गुलामगिरीची भाषा मोठ्या चवीनें हिंदी साक्षर व सुशिक्षित समाजांत सर्वत्र बोलली जात होती. हेकोस्लोव्हाकिया, पोलंड या देशांचा जर्मनीनें सहज चुटकीसरशीं चुराडा केला, आतां त्यापुढें इंग्लंड-फ्रान्सला कसा दम घरवतो, या समजुतीनीं हिंदी प्रजा दर दिवशीं आपलें मनोरंजन करीत होती. १९४० एप्रिल-मे-जून या तीन महिन्यांत नोंवेपासून फ्रान्सपर्यंत सारे देश जर्मनीच्या जवड्यांत गेले व लाखों ब्रिटिशांनीं डंकर्क येथून स्वदेशी धूम ठोकली, हा जर्मन विजयाचा झपाटा हिंदुस्थानाला अभिमानदीप वाटला. ब्रिटिशांच्या गुलामगिरीचा कंटाळा हिंदी मनोरंजनेला असा विशिष्ट आकार आणीत होता. १९४० च्या उत्तरार्धांत जर्मन विमानांच्या धाडी इंग्लंडवर सुरू झाल्या तेव्हाच्या हिंदी हृदयाचे ज्यांना स्मरण असेल, ते हिंदुस्थानांत दर घडीस हवेमध्ये उठणाऱ्या वार्तालहरींची कल्पना देऊ शकतील. लंडनचा होम झाला, ब्रिटिश बादशहा गुप्तपणे हिंदुस्थानांत येऊन राहिला आहे, चर्चिल कानडांत जाऊन लपला आहे, अशा बातम्यांचा येथे कर्णोपकर्णो बेफाम खप सुरू होता. जर्मन रेडिओ ऐकण्याचा नियम धर्मप्रताच्या अभंग निष्ठेनें पाळणारे हरीचे लाल किंवा अल्लाचे प्यारे घोरोघर होते; रेडिओ व आपला कान यांमध्ये फाजील अंतर राहिल्यास न जाणो जर्मन प्रवक्त्याच्या तोंडचा एकादा महत्वाचा शब्द निसटायचा अशा धास्तीनें जर्मनीतल्या बातम्यांचे प्रेमी-अशांची संख्या फारच मोठी होती-रेडिओला कान लावून जर्मनीतून सांगितल्या जाणाऱ्या बातम्या अत्यंत अद्वेनें ऐकत असत. पण १९४० मध्ये इंग्लंडचा नाश झाला नाही, व

१९४१ तहि तसा नाश होण्याचें चिन्ह नाहीं, असें दिसूं लागल्यावर खंतावत चाललेल्या हिंदी चित्ताला जर्मनीच्या रशियावसील स्वारिनें एकदम हुरूप चढला. रशियाला तीन चार माहिण्यांत शेवटचा घोर लागणार यावद्दल हिंदी माणूस मुळींच शंकित नव्हता. रशिया जिकतांना जर्मनीला जेवढी घाई असेल त्याहून जास्त घाई जर्मनीकडून रशिया जिकला जावा म्हणून हिंदी माणसामध्ये दिसत होती. आफ्रिकेत जर्मन सेनापति रोमेल यानें ब्रिटिशांच्या सैन्याला कैरो शहराच्या परिसरापर्यंत माघार घ्यायला लावली तेव्हां तर जर्मनांनी त्याच्या स्तुतीचे पोवाडे गाहले नसतील अशा थाटाचे पोवाडे हिंदुस्थानांत घरोघर गुणगुणण्याचा प्रघात पडला. १९४२ मध्ये जेव्हां जपानचें सैन्य हिंदी पूर्वसीमेशीं येऊन उभे राहिलें, तेव्हां जणुं काय आपला कोणी चिरापेक्षित त्राताच आल्यासारख्या हर्षाच्या लाटा हिंदी जनतेत उसळल्या. सरकारी कायद्यामुळें त्या लाटांचें उघड प्रदर्शन करणें अशक्य होतें; पण ज्यानें त्यानें आपल्या तत्कालीन मनःस्थितीचा झाडा घेतल्यास वरील विधानें अत्युक्तीचीं नाहींत असेंच कबूल करावें लागेल.

हिंदी राजकारणाचे हेतूकावे

हिंदी राजकारणाची या पावणेदीन वर्षांच्या काळांत काय स्थिति होती ! १९३९ अखेरपर्यंत काँसेसचे प्रांतिक पुढारी १९३५ च्या राज्यघटनेस अनुसरून ती राज्यघटना अमान्य असूनहि शिताफीनें आपापल्या प्रांताचा राज्यकारभार चालवीत होते. युद्धाचा भडका उडतांच म. गांधींना व्हाइसरॉयांनीं भेटीस बोलावले. म. गांधींची सहानुभूति फ्रान्स-इंग्लंडच्या बाजूस होती. लंडनच्या प्राचीन प्रख्यात इमारतीचा विध्वंस होणार हें दृश्य मनासमोर येतांच त्यांचें हृदय गांगरून गेलें, असें त्यांनींच सांगितलें आहे. पं. जवाहरलाल नेहरू हे जगाच्या राष्ट्रशृंखलेतला हिंदुस्थान हा एक दुवा आहे, अशा व्यापक दृष्टीनें विचार करणारे म्हणून त्यांनीं 'जुनें जग मेळें, नवें जग जन्मास येणार, अशा वेळीं आपणदेखील नव्या जगाच्या जन्माचें स्वागत होण्यासारखें वागलें पाहिजे,' असा खुलासा केला. पण आपल्या देशाची वाट काय ! हा प्रश्न काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांच्या अंतःकरणांत यावेळीं सहजगत्या उभा राहणारा होता. इंग्लंड जर लोकशाहीच्या रक्षणासाठीं

जर्मनीशी लढणार, तर त्याने हिंदुस्थानांत हिंदी जनतेच्या राज्याला संघि देऊन 'बोले तैसा चाले' अशा बंध मार्गाचा अवलंब करावा, त्या योगाने आपले नैतिक बळ वाढवावे; हिंदुस्थानला स्वराज्य दिल्यास इंग्लंडला हिंदी जनतेचा एवढा प्रचंड सहकार लाभेल, की त्यापुढे जगाची सारी राष्ट्रे लपटपटील. इंग्लंडचे नांव जगाच्या इतिहासांत निरंतर उज्ज्वलतेने तेवत राहील, वगैरे विचार गांधीजी व इतर पुढारी ब्रिटिश राज्यकर्त्यांच्या कानावर घालू लागले. पंतु या विचारांचा ब्रिटिश राज्यकर्तृत्वांत प्रवेश होण्याची आशा नव्हती. म्हणून १९३९ च्या अखेरीस काँग्रेसने आपली प्रांतिक प्रधान-मंडळे बरखास्त केली व नैतिक सत्याग्रह अंमलांत आणावा अशी योजना म. गांधींनी आखली (१९४० अखेर). 'ब्रिटिशांना युद्धांत मदत करावयाची नाही,' या आशयाचे भाषण करण्याचे स्वातंत्र्य असावे, असा या सत्याग्रहाचा रोख होता. परिणामी एका वर्षांत सुमारे पांच हजार काँग्रेसचे कामकरी तुरुंगाच्या भिंतीआड लोटले गेले. त्यांत काँग्रेसचे प्रांतिक मंत्री, जवाहरलाल, मौलाना आझाद, वल्लभभाई यांसारखी मोठी माणसे होती. पं. नेहरूंना कोर्टाने चार वर्षांची सक्त मजुरीच्या कैदेची शिक्षा ठोठावून लोकांच्या प्रक्षोभाला चांगलेच इंधन पुरविले. १९४१ अखेरीस बहुतेक सारे पुढारी सुटले.

ब्रिटिशांचे 'ये रे माझ्या मागल्या !'

हिंदी राजकारणाची गांठ जास्त जास्त कांटेरी व बळकट होत असता ब्रिटिश राज्यकर्ते आपल्या जुन्यापुराण्या बुरसलेल्या अडचणीचा पाढा त्याच त्याच स्वरांनी व शब्दांनी पुनः पुनः वाचीत होते. १९४० ऑगस्ट ८ रोजी गव्हर्नर जनरलाने भले जंगी वक्तव्य जाहीर केले. त्यांत हिंदुस्थानच्या निर-निराळ्या पक्ष-प्रतिपक्षांतून बरेच लोक निवडून त्यांचे एक सल्लागार मंडळ नेमण्याची कल्पना होती. ब्रिटिशांनी आपले युद्धाचे हेतु स्पष्ट करावे व त्यांत हिंदी राजकीय भवितव्याचे चित्र कसे रेखाटले जाईल ते कळवावे, हा हिंदी राजकीय पुढाऱ्यांचा तगादा योग्य प्रकारे विचारांत घेतलेला नव्हता. मोघम गुळमुळीत भाषेने त्याची वासलात लावली होती. काँग्रेसने आपली निराशा व उद्दिष्टता व्यक्त करून ब्रिटिश सरकार विस्तवाशी खेळत अस-

त्याचा इशारा दिला. देशातील वृद्ध, वजनदार विचारवंतांना राजकीय वातावरणात वाढणारा विघाड टाळण्याचें स्फुरण चढून त्यांनी समानशीलाची एक परिषद् भरवून हिंदुस्थानाला स्वराज्य देण्याची होच वेळ आहे, असें बजावले. काँग्रेसची मागणी व या जुन्या सनदशीर राजकारणाच्या तालमी-तल्या वृद्ध विचारवंतांची स्वराज्याची कल्पना यामध्यें महत्वाचें अंतर असलें, तरी त्यांच्याहि तोंडावर ब्रिटिशांकडून वाटाण्याच्या अक्षता फेंकण्यांत आल्या. आपल्या सत्तेत तसूभर कमतरता होऊं घावयाची नाही, हा निश्चय न सोडतां जगाला मात्र आपण उदार आहों, असें भासविण्याकरितां येथें आणि इंग्लंडांत ब्रिटिश राज्यप्रमुख 'हिंदुस्थानांत जातवारीचें व वर्गवारीचें असाध्य वैमनस्य आहे' या पालुपदाचें रडगाणें या काळामध्यें गात राहिले. आंतून मात्र त्यांना काहींतरी बेमालूम तोडगा काढल्याशिवाय देशातील परिस्थिति कावूंन ठेवतां येणार नाही, याची जाणीव झालेली होती. म्हणून त्यांनी १९४० ऑगस्टनंतर सुमारे एक वर्षां हिंदुस्थान-सरकारांत नव्या आठ असामींची नेमणूक केली. त्या नेमणुकीनें ब. जीनांच्या तळपायाची आग मस्तकाला गेली. आपल्याला विचारल्या-शिवाय मुस्लिम लीगचीं माणसें सरकारांत ओढली हें त्यांच्या मस्तकशूळाचें कारण होतें. सहा कोट अस्पृश्यांना डावलून या नेमणुका झाल्या, याबद्दलचा संताप डॉ. आंबेडकरांनीं निदर्शनास आणला. या अष्टकांत आपल्या समाजा-ची वर्णी लागली नाही म्हणून शीखांचें मन खटूट झालें. काँग्रेसच्या गोटांतली ध्येयनिष्ठा या नेमणुकींनीं बिलकूल हादरली नाही. आठ जणांपैकीं श्री. माधवराव अण्याचें नांव किंचित् विस्मयकारकं घाटणारें होतें.

चिनी जोडण्याचें आगमन

१९४१ च्या अखेरीस काँग्रेसचे सगळें सत्याग्रही बंधमुक्त झाल्यावर म. गांधींनीं ताबडतोब काँग्रेसच्या कार्यकारिणीची बैठक भराविण्याचा आग्रह धरला. या वर्षांत रशियावरील जर्मनीची मोहीम व जपानची महायुद्धांतली जर्मनीच्या बाजूची उडी, या दोन घटनांनीं युद्धाच्या छाया हिंदुस्थानापर्यंत येऊन पसरल्या होत्या. ब्रिटिश सत्ताभान्यांची काळजी वाढली होती. अशा वेळीं हिंदी जनतेच्या कर्तव्याची मीमांसा असंदिग्ध रीतीनें व्हावी म्हणून

बारडोलीस कार्यकारिणीची बैठक भरली व तिने पुनः एकवार आपले राजकीय उद्देश ठासून मांडले. जपानच्या युद्धप्रवेशाने कालाचे चक्र जलद फिरू लागले. कार्यकारिणीचे व तन्निमित्त बारडोलीस जमलेले लोक आपापल्या घरी पोचले असतील नसतील तोंच हिंदुस्थानात विजेप्रमाणे चियांग-कै-शेक पतिपत्नी आल्याचे वर्तमान चमकले. चीन देश पूर्वी कित्येक वर्षे जपानशी लढत असता त्याविषयीच्या हकिकती जपान लढाईत पडण्यापूर्वी वृत्तपत्रांना दिल्या जात नव्हत्या. कारण जपानला असे करणे रुचले नसते असे भय होते. पण जपानने शत्रूची भूमिका घेताच इंग्लंडच्या स्नेहाचे पारडे फिरले. चीन देशाच्या पुढाऱ्याला प्रेमाने मिठी मारण्याची इंग्लंडची उत्सुकता अशा रीतीने फळास आली. हिंदी जनतेमध्ये या चिनी जोडप्याच्या स्वागतानिमित्त उत्साह उत्पन्न झाला. पूर्वीच्या वर्षात पं. नेहरू चीनचा फेरफटा करून व चियांग-कै-शेक यांचा पाहुणचार भोगून आलेले होते. दोघांच्या गांठीभेटाचा पुनः योग आला. जर्मनी-जपानबद्दल हिंदी जनतेत असलेल्या अनुकूलतेला विरजण लावण्याची कामगिरी या चिनी पाहुण्यांनी जपानी अत्याचारांचा पाढा वाचून बजावली. याशिवाय लढाईच्या दृष्टीने हिंदुस्थान-सरकारशी खलबते झाली. पाहुण्यांना स्वदेशी लवकर जावयाचे असल्याने त्यांनी शांतिनिकेतनसारखी स्थळे पाहून कलकत्त्यास प्रयाण केलं व तेथे जाण्याच्या घाईत म. गांधींनी त्यांची भेट घेतली. ता. ९ ते २३ फेब्रुवारीपर्यंत चियांग-कै-शेक हिंदुस्थानात होते. त्यांतले पाहिले १० दिवस त्यांनी दिल्लीत घालविले.

क्रिप्सची शिष्टाई

फेब्रुवारीच्या सुरुवातीस हिंदी राज्यकारभाराच्या प्रश्नाला तोंड लावून सर स्ट्रॅफर्ड क्रिप्स यांनी ब्रिटिश-प्रधानमंडळात यासंबंधी काहीतरी शिजत असल्याचा वास उत्पन्न केला. क्रिप्स ही व्यक्ती आधी एकदा (१९३९ नोव्हेंबर) हिंदी पुढाऱ्यांच्या मुलाखती घेऊन हिंदुस्थानात हिंडून गेली होती. क्रिप्सची स्वारी पुढे रशियाच्या ब्रिटिश वकिलातीवर गेली व त्यांनी इंग्लंड-रशियाची मैत्री जुळविल्यामुळे ते इंग्लंडला परत आले तेव्हा त्यांचा गौरव मुसद्दी या नात्याने वाढलेला होता. क्रिप्स हे समाजसत्तावादी, मजूर-

पक्षांतलें एक प्रस्थ, यामुळें त्यांच्या विचारसृष्टींत इंग्लंडच्या हुजूर व उदार पक्षाचे दोष नसतील असें सर्वांना वाटत होतें. फेब्रुवारीच्या अखेरीला पुनः एकदां पार्लमेंटांतील चर्चेंत क्रिप्स यांनीं हिंदी प्रश्न चघळून स्वतःबद्दलच्या आशेला दुजोरा आणला. मार्च १० तारखेला हिंदी प्रश्नाविषयी मुख्य प्रधान मि. चर्चिल खुलासा करणार आहेत असें बोलून त्याच वेळीं त्यांनीं त्या तारखेकडे सर्वांचे कान, डोळे वेधून घेतले. त्याप्रमाणें चर्चिलसाहेबांचा खुलासा जगासमोर आला. आपली निश्चित योजना घेऊन क्रिप्स हिंदुस्थानांत जाणार असल्याची घोषणा झाली व २३ मार्च रोजी सर स्ट्रॅफर्ड दिल्लीस आले. उभयपक्षां वादविवादाला रंग चढला. पण विलायतेतून जें घबाड म्हणून आणलें, तें काँग्रेसच्या मागणीपुढें चिपाड ठरलें ! त्यांत हिंदी जनतेला खरे स्वराज्याधिकार मिळण्याची तरतूद नव्हती. ३० मार्चलाच काँग्रेसतर्फें त्या पोकळ देणगीचा धिक्कार झाला होता. पण तो सर स्ट्रॅफर्ड यांच्या विनवणीवरून षट्कर्णी होऊं दिला नाहीं. त्या मूळच्या देणगिला पुढें ठिगळें लावण्यांत आली तरी तें सोंग काँग्रेसच्या मनांत भरेना. एप्रिलमध्ये अमेरिकेचें कॅ. जॉन्सन या नांवाचें एक पात्र या वाटाघाटींत घुसलें व त्याकरितां काँग्रेसला आणखी कांहीं दिवस झुलत राहण्याची पाळी आली. ता. १० रोजी काँग्रेसचा नकार जगजाहीर झाला. सर स्ट्रॅफर्ड यांनीं तत्काळ आपला बाडविस्तरा गुंडाळून विलायतचा रस्ता धरला. ता. १२ एप्रिल रोजी त्यांनीं हिंदुस्थानला रामराम ठोकला. त्यांनीं हिंदुस्थानांतून जाऊं नये अशा अर्थाचा निरोप अमेरिकन राष्ट्राध्यक्षाकडून अगदीं हिंदुस्थानांतून निघण्याच्या वेळीं त्यांना आला होता; पण 'वेळ गेली' असें बोलून सर स्ट्रॅफर्ड चालते झाले, असें म्हणतात. सर स्ट्रॅफर्ड यांनीं आणलेली देणगी दृष्टीस पडतक्षणीं असल्या बुजगावण्याकरितां हिंदुस्थानच्या प्रवासाची तसदी घेण्याचें कारण नव्हतें, असें सरसाहेबांस म. गोधींनीं सांगितलें अशी एक आख्यायिका आहे. क्रिप्स-योजना एकाहि पक्षाला पसंत नाहीं, तेव्हां एकट्या काँग्रेसकडे तिला झिडकारल्याचा दोष येत नाहीं.

काँग्रेस-पुढाऱ्यांची धरपकड (१४९२ ते १९४४)

सर स्ट्रॅफर्ड गेल्यावर यापुढें ब्रिटिशांची गय केल्यास निभाव लागणार नाहीं,

अशा खात्रीने काँग्रेसचे पुढारी बोलू लागले. हिंदी राजकारणातील परस्पर-विरोधी पक्षांना ब्रिटिशांची फूस आहे, त्यांनी निष्कारण पक्षभेदांचे स्तोम उभे केले आहे, मुस्लिम-लीगच्या आडमुठेपणाला ब्रिटिश राज्यकर्ते पुष्टि देत आहेत, ब्रिटिशांनी आपली सत्ता सोडल्याखेरीज पक्षभेदाचे पीठ उकलण्याला सवड मिळायची नाही, जांवर ब्रिटिशांचे वर्चस्व राहिल तोंवर साहजिकच प्रत्येक त्यांच्या तोंडाकडे पहातो, समेटाकरिता एकमेकांच्या तोंडाकडे पाहण्याची गरज ब्रिटिशांमुळे कोणत्याही पक्षाला वाटत नाही, याकरिता कसलीही भीडसुर्वत न बाळगता ब्रिटिशांना 'आतां तुमचा वरचष्मा पुरे, तुम्ही येथून चालते व्हा' असे सांगण्याची प्रवृत्ति म. गांधींच्या हृदयात स्फुरली व त्यांनी 'किट् इंडिया'चा मंत्र जनतेला शिकविला. ब्रिटिशांना 'चालते व्हा, येथून काढो करा' असे बजावणारा हा मंत्र असून त्याचा प्रतिध्वनि प्रत्येकी करोडो हिंदी हृदयात दुमदुमू लागला. नुसते 'जा' म्हटल्याने ब्रिटिश जाणार नाही, त्याला सत्ता सोडायला लावण्याकरिता आपण चळवळ केली पाहिजे, असेहि विचार म. गांधींच्या हृदयात डोकावू लागले. काँग्रेस-कार्यकारिणीने यासंबंधाचा ठराव केल्यावर १९४२ ऑगस्टच्या पहिल्या आठवड्यात, सुंबईस ओल इंडिया काँग्रेस कमिटीची सभा भरविण्यात आली. काँ. कार्यकारिणीच्या ठरावाचा या सभेत कसून खल झाला. म. गांधींकडे पुनः एकवार नेतृत्व सोंपविले गेले. त्यांनी आपल्या भाषणात आपण 'व्हाइसरॉयला पत्र पाठवून भेटणार आहो. हा कार्यभाग संपल्यावर चळवळीला प्रारंभ होईल' अशी सूचना घातली होती. मुस्लिम-लीगच्या पुढाऱ्यांना वळविण्याचाहि त्यांचा उद्देश होता. ता. ९ ऑगस्ट रोजी या ठरावाच्या चर्चेबरोबर एकंदर सभेचे काम संपले. त्याच रात्री सरकारने बहुतेक सान्या महत्त्वाच्या पुढाऱ्यांना पकडून निरनिराळ्या कैदखान्यात रवाना केले. सरकारची काँग्रेसला दडपून टाकण्याची तयारी बरेच दिवस चालली होती. काँ. कार्यकारिणीच्या सभासदांना अहमदनगरचा किल्ला दाखविला. बाकीच्यांना येरवड्यात ठेवले. म. गांधींची सोय पुण्याजिकच्या आगाखानांच्या महालात लावली. काँग्रेस-पुढाऱ्यांना हिंदुस्थानभर अशाच रीतीने भराभर पकडून तुरुंगात टाकले. या धांदलीत ज्यांना पोलिसच्या हातावर तुऱ्या देता आल्या, त्यांना भूमिगत असे नांव प्राप्त झाले.

देशांतील दंगे

दुसऱ्या दिवसापासून आठपंधरा दिवस सऱ्या देशांत दंगे उसळून सरकारी किंवा सार्वजनिक इमारती जाळणें, आगगाड्यांचे रुळ उखडणें, तारा तोडणें, पोलीस ठाण्यावर हल्ला करणें, प्रसंगां पोलीसांना व इतर अंमलदारांना ठार मारणें असल्या अत्याचारांना ऊत आला. हिंदुस्थान-सरकारनें पुढाऱ्यांना तुरुंगांत टाकण्याचें जें समर्थन केलें त्यांत काँग्रेस दंग्याऱ्यांच्या चळवळीची तयारी करीत होती, व तिला वेळींच पकडलें नसतें तर ही तयारी वाढली असती ' असा युक्तिवाद आहे. हा युक्तिवाद शिळीच असून पुनः त्याची पोपटपंची केली जावी हें सरकारी बुद्धीच्या निकसपणाचें लक्षण ठरलें. पण काँग्रेस ही संस्था एकमुखी सत्तेची भक्त आहे, तिला देशांतील इतर पक्ष व हितसंबंध आपल्या वरचढपणाखालीं चिरडून टाकावयाचे आहेत, इत्यादि अवास्तव आरोप काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांवर लादून सरकारनें आपली बाजू कशी पोकळ आहे हें चांगलेंच उघडकीस आणलें. म. गांधींनीं सरकारी समर्थनाचें खंडन करतांना काँग्रेसच्या निःस्वार्थ धोरणाचे दाखले सरकारावर फेकले आहेत व जनतेची खात्री पटण्याला ते पुरेसे आहेत. म. गांधींनीं तुरुंगांतून सरकाराशीं केलेला पत्रव्यवहार सरकारी दप्तराच्या अंधेरांत बराच काळ पडून राहिला. यांतलें एक पत्र जर ताबडतोब प्रसिद्ध झालें असतें तर काँग्रेसच्या नांवानें जो जाळपोळ, लुटालुट, रक्तपात यांचा धुमाकूळ माजला होता, त्याला गांधींची मान्यता नसल्याचें लोकांना समजून त्यावर दाब पडण्याचा संभव होता. तें पत्र म. गांधींनीं फेब्रुवारी १९४३ मध्ये २१ दिवसांचें उपोषण आरंभलें तेव्हां लोकांपुढें आलें व त्यावेळींच श्री. राजगोपालाचारींनीं ' तें पत्र अप्रसिद्धीत टाकून लोकांच्या अत्याचारांना आळा घालण्याची संधी सरकारनें दवडली ' असा ठपका सरकारला एका पत्रकाच्या द्वारे दिल्याचें पुष्कळांच्या आठवणींत असेल. म. गांधींनीं लोकांच्या अत्याचारांचा दोष सरकारच्या माथी रोयला असून ' पुढाऱ्यांना एकदम पकडल्यानें लोक भडकले, माणुसकी विसरले, सरकारच्या हिंसात्मक उपायांनीं ते जास्तच बिथरले व त्यांच्या हातून हिंसेची कृत्ये घडली ' अशी आपली धारणा नमूद केली आहे.

महात्मार्जीचे सहकारी व जनता

म. गांधी हिंसेला प्राण गेला तरी उत्तेजन देणार नाहीत, ही गोष्ट कुणालाहि समजणारी होती; परंतु त्यांचे सहकारी स्वातंत्र्यसाधनाच्या ईर्ष्येनें मुंबईचा ठराव होण्यापूर्वी आपल्या भाषणांतून जी विधानें करीत होते, तीं लोकांना अहिंसेच्या मर्यादेत राखणारीं नव्हतीं. एका सहकान्याचें अहमदाबादेस विद्यार्थ्यांसमोर भाषण झालें. त्यांत त्यानें तारा तोडणें, आगगाड्या उलथून पाडणें, पोस्टाच्या कामाला अडथळा करणें वगैरे कृत्यांना राजरोस प्रोत्साहन दिल्याचें वृत्त तेव्हाच प्रसिद्ध झालें होतें. मुंबईत काहीं काँग्रेस पुढाऱ्याचें वक्तृत्व इतकें स्पष्ट नसलें, तरी त्याच मासल्याचें होतें. म. गांधी प्रत्येक वेळीं अहिंसेची शपथ घेऊन व इतरांना घालून आपल्या भावी कार्याचें विवेचन करीत होते यांत बिलकुल संशय नाही व त्यांच्या अंगी हिंसेचें पाप चिकटविणें हा बुद्धीचा आततायीपणाच म्हणावा लागेल. पण 'पुढें जें करण्याचें घाटत आहे तें उघड बंड आहे. तें निकालपर्यंत चालू ठेवावयाचें आहे. पुढारी तुरुंगांत कोंडले गेले कीं ज्याचा तो पुढारी. प्रत्येकांनें आजच आपण स्वतंत्र झालों, अशा निश्चयानें वागायला सुरुवात करावी' अशा आशयाचा मजकूर 'हरिजन' साप्ताहिकांतून व मुलाखतींतून छापण्याचा घडाका चालला होता. सामान्य नागरिकांवर याचा परिणाम काय होत असेल, हें त्या दिवसांत घरोघर चालणाऱ्या चर्चेचें नीट स्मरण केल्यास ध्यानांत येणारें आहे. 'हें उघड बंड आहे, ज्याचा तो पुढारी, करा किंवा मरा' ही वचनें ग्रहण करतांना लोक त्यांचें अहिंसेच्या शपथेंतून गळून ग्रहण करीत नव्हते. म. गांधींना अहिंसेचें तत्त्व लोकांच्या हाडींमार्फी पूर्णपणें मुरलें नसल्याचें माहीत असूनहि जेव्हां त्यांनीं 'अहिंसा लोकांच्या अंगीं बाणली नसली, तरी गेल्या २० वर्षांत आम्हीं जी पुण्याई कमावली आहे तिच्या जोरावर चळवळ केली जाईल. कदाचित् दंगेघोषे होतील, पण बिनहत्तयारी लोकांच्या दंग्यामुळें हत्यारबंदीच्या दंग्याइतकी हिंसा होणार नाही,' वगैरे अर्थाचे शब्द उच्चारले व प्रसिद्ध केले, तेव्हां सामान्य माणसाला शेंकडा शेंभर टक्के अहिंसा नसली, तरी म. गांधींना तें पतकरिल असें वाटलें असल्यास आश्चर्य नाही. गांधींनीं बंडाळीचा हेतु पुकारला त्यां

दिवसांत जपान हिंदुस्थानावर स्वारी करील असें भय सर्वत्र पसरलें होतें इंग्रजांची सत्ता घालवायची व जपानशीं लढायचें असें म. गांधींचे दोन उद्देश एकत्र बोलले जात होते; परंतु म. गांधी जपानला अनुकूल आहेत असा लोकांत समज पसरल्याची गोष्ट पं. नेहरूंनी त्यांना सांगितल्याने त्यांनीच एका लेखांत नमूद केलें आहे. म. गांधींच्या एका मुलाखतीच्या वर्णनांत वृत्तपत्राच्या बातमीदारानें म. गांधींच्या तोंडीं त्यांनीं न उच्चारलेले शब्द घातले व एकदोन विधाने पदरचीं जोडलीं; आणि त्या वर्णनाने सरकाराची दिशाभूल झाली, असा प्रकार म. गांधींनीं सरकारी आरोपांना सविस्तर तपशीलवार उत्तर देतांना उघडकीस आणला आहे. हीं दोन उदाहरणें लोकांत बातम्या सोयीच्या विपर्यासानें कशा फैलावतात, हें ध्यानांत घेण्यासाठीं घेतलेलीं आहेत. यांच्याबरोबर 'हरिजन' मध्ये ९ ऑगस्ट १९४२ रोजी प्रसिद्ध झालेला महादेवभाई देसाईचा व त्यानंतर बऱ्याच उशीरा श्री. मश्रूवाला यांचा असे दोन लेख व आंध्र काँग्रेस कमिटीचें पत्रक वगैरे साहित्य पाहिल्यास लोकांनीं केलेल्या दंग्याघोष्यांमागील गैरसमज कोणता उद्भवले असतील याविषयी तर्क करतां येतो. श्री. मश्रूवाला हे महात्माजींचे अत्यंत निकटवर्ती मित्र व सहकारी असूनहि त्यांचीं गांधीजींजवळ चालणाऱ्या चर्चेनें फसगत झाली, तर वृत्तपत्रांतून प्रसिद्ध होणाऱ्या बातम्या फारशे कांटेकोरपणानें न वाचणाऱ्या व गोळाबेरजेनें आपल्या आवडीला घट्टा लागूं देतां ऐकणाऱ्या सामान्य माणसानें म. गांधींच्या हेतूविषयीं भलताना ग्रह करून ध्यावा यांत आश्चर्य कसलें ? यापूर्वी (१९४०) युद्धाच्या परिस्थितींत अहिंसेला रजा देण्याचा एक ठराव काँग्रेसच्या सूत्रधार मंडळींना पास केल्याचें ध्यानांत ठेवल्यास या विषयावर आणखी प्रकाश पडण्यास हरकत नाही. तो ठराव म. गांधींना मुळींच पसंत नव्हता. श्री. राजाजींच्या युक्तिवादानें त्या ठरावाकडे काँग्रेसच्या सूत्रधारांचें बहुमत ओढलेलें होते स्वराज्यासाठीं अहिंसा व परचक्रासाठीं हिंसा असा या ठरावाचा दुटप्पा भावार्थ होता. फ्रान्सच्या पाडावानें हा परिणाम घडवून आणलेला होता अहिंसाहिंसेच्या मिश्रणातील या दोन तत्त्वांना एकमेकांपासून विलग ठेवणाऱ्या सूक्ष्म भेदरेषा सामान्य जनतेच्या स्थूल दृष्टीला उमगणारी नव्हती.

जपानी चढाईची धग

जपानच्या विद्युत्गति विजयाने हिंदी जनतेची व पुढान्यांची मनःस्थिति अतिशय गढूळ करून सोडली. १९४१ च्या डिसेंबर ७ रोजी लढाईत शिरलेला जपान हजारे मैलांचा मुख्य जिंकून अवघ्या चार महिन्यांच्या अवधीत हिंदुस्थानाच्या उंबरठ्यांत उभा राहतो, या चमत्कारिक योगायोगाने जपानची युद्धसामग्री व मर्दुमकी यांबद्दल हिंदुस्थानांत अनुकूलतेचे वारे वाहू लागले. सिंगापुरास ब्रिटिश, ऑस्ट्रियन व हिंदी असे बहुजिनसी लष्कर एका झटक्यास नादार झाले. सिंगापुरापासून ब्रह्मदेशापर्यंत आणखी पुष्कळसे सैन्य गमावले असलेच पाहिजे. आतां जपानी लष्करांना हिंदी सरहद्दीवर अडवून धरण्याचे सामर्थ्य इंग्रजांपाशी उरलेले नाही. मग एप्रिलात जपानची मोहीम ब्रह्मदेशांतच का थांबली, या प्रश्नाचे 'फौजांची पुनर्घटना व पिछाडीहून रसद पोचण्याची निर्विघ्न व्यवस्था करण्यांत जपान गुंतलेले आहे' असे उत्तर तर्काने काढले जात होते व ते अंशतः खरेहि होते. शिवाय त्याच्यामागील सगळा मुख्य निर्विघ्न झालेला नव्हता, तरी ता. ६ एप्रिल १९४२ रोजी जपानच्या विमानांनी विजगापट्टण, कोकोनाडा या समुद्रकिनार्याच्या शहरांवर हल्ला केला. आतां जपानच्या ताकदीबद्दल लोकांना शंकाच उरली नाही. या हल्ल्यांत जपानी विमानदळांला सर्वथैव सुरक्षितपणे परत जातां आले नाही अशी उत्साहजनक माहिती पुरविण्यांत आली असली, तरी तिच्यावर विश्वास न ठेवतां लोकांनी घबराट वाढविणाऱ्या कल्पनांचा एकमेकांत भरपेट बटवडा चालविला होता. प्रतिपक्षांच्या मुलखांत विमानहल्ल्यांनी गोंधळ माजवून त्यांची लढाईची तयारी ढिली करावयाची, असा एक डाव दुसऱ्या महायुद्धाने उदयास आणला होता. जपानने ज्या दिवशी लढाई सुरू केली, त्याच दिवशी टोकियोच्या रेडियोवरून हिंदी जनतेला 'मुंबईवर विमानांचा हल्ला अमक्या तारखेस होणार आहे, तेव्हां नागरिकांनी शहर सोडून लांब जावे' अशा मतलबाचा इशारा देण्यांत आला होता. पण रेडियोतून देशोदेशी फेकले जाणारे शब्द म्हणजे प्रत्यक्ष विमाने नसल्यामुळे त्या शब्दांच्या खरेपणाचा अनुभव पूर्वेकडील दोन बंदरांना फक्त संबंध लढाईत एकदांच आला व तोहि सौम्य स्वरूपाचा होता. जपानच्या अंतिम विजयाबद्दल शंका नसणाराना

त्या अनुभवानें समाधान झाल्याची प्रमाणें प्रत्येकाला तत्कालीन परिस्थितीच्या स्मरणांत पहायला सांभडतील. पूर्वेकडील मद्राससारखी शहरें रिकामी व्हावी अशी सरकारतर्फे सूचना मिळाल्यावर लोकांच्या अस्वास्थ्याला सुमारच उरला नाही. मुंबई शहराच्या वस्तीलाहि जोराची गळती लागली. उन्हाळ्याच्या तीन महिन्यांत सुमारे ४ लाख लोकांनी मुंबई शहरांतून पळ काढला, अशी तेव्हाची अटकळ होती. महाराष्ट्राचे धनिक आपल्या जडजवाहिराची व्यवस्था कशी, कुठें करावी याविषयी ज्या सल्लामसलती एकमेकांना देत असत त्या मासलेवाईक होत्या. आपले जिनस विभागून वेगवेगळ्या संस्थानांतून ठेवावे, ह्या योगानें ते जपानपासून बचावतील; जपानचा संस्थानांवर डोळा नाही, ब्रिटिश हिंदुस्थानावर आहे, कारण ह्यांचें ब्रिटिशांशी वांकडें आहे; असा या व्यवस्थेचा भाबडा खुलासा केला जात होता.

म. गांधींच्या विचार-लहरी

हिंदुस्थानांतील ब्रिटिशांच्या सत्तेचें आमिष नाहीसें झालें की जपानला हिंदुस्थानवर स्वारी करण्याला कांही कारणच रहात नाही, अशी एक समजूत म. गांधींच्या तत्कालीन लेखांतून आलेली आहे. त्या कल्पनेच्या वर्गांतलाच हा धनिकांचा खुलासा गणावा लागता. मुंबईला जपानच्या बागुलबोवाची घडकी सिंगापूर पडल्यापासूनच भरली होती. नंतरच्या काळांत ती घडकी ग्लूच फुगली. हिंदुस्थानचा बचाव इंग्लंडला करता येणार नाही; म्हणून इंग्लंडने हिंदी राज्यसूत्रें लोकांच्या हवाली करावी; तसें केल्यास लोक आप-खुशीने इंग्लंड अमेरिकेला हजारपट जास्त मदत करतील, असे विचार लोकांना व सरकारला म. गांधी सांगत होते. या धोरणाचा ठराव त्यांनी काँ. कार्यकारिणीकडे रवाना केला असता तो जपानला अनुकूल आहे असा पं. जवाहरलाल नेहरूंचा ग्रह झाला. या प्रकरणाचें साहित्य चाळीत असतां म. गांधी आपल्या मनोगतामध्ये वेळोवेळी फेरबदल करीत असल्याचें दिसून आल्याशिवाय रहात नाही. युद्ध हा हिंसाचार म्हणून त्यांना मुळातच नको होता; तथापि इंग्लंडला आपला पाठिंबा आहे असें जाहीर केल्यावर तो केवळ 'नैतिक' स्वरूपाचा, अशी त्याबद्दल सुधारणा केली. लढाईच्या कामांत इंग्रज-अमेरिकनांची गैरसोय अथवा अडवणूक करावयाची नाही, हा मुद्दा

या 'नैतिका'तच सामावलेला होता. पुढे ब्रिटिश व अमेरिकन हे दोघेहि या नैतिक पाठबळाला पात्र नाहीत असे त्यांनी ठरविले. ब्रिटिशांनी हिंदी राज्य-कर्तृत्व सोडले तरी त्यांच्या फौजा नव्या हिंदी स्वराज्य-सरकाराच्या परवानगीने राहतील व जपानशी लढतील; हिंदी फौजा बरखास्त केल्या जातील, या विधानाचा अर्थ आजच्या ब्रिटिशनिष्ठेच्या हिंदी फौजा बरखास्त केल्या जातील, वगैरे असल्याचे म. गांधींनी तुरुंगांतून सरकारी आक्षेपांना पाठविलेल्या उत्तरांत स्पष्ट केला आहे. एकदां त्यांनी हिंदी शिपायाला 'भाडोत्री' म्हटले, नंतर त्यांनी 'धंदेवाईक' या शब्दाने त्यांची संभावना केली ! म. गांधींच्या अहिंसेला लष्कराचे शल्य वाटत असल्याने त्यांच्या पूर्ण अहिंसामय मनोराज्यांत लष्कराला जागा नव्हती व त्याच धारणेस अनुसरून त्यांनी हिंदी फौजा बरखास्त करण्याची भाषा वापरली असल्याचा संभव आहे. स्वराज्य आणि जपानच्या स्वारीचे संकट यांचा मेळ कसा घालावयाचा, याविषयी त्यांचे विचार स्वराज्याच्या मागणीइतके निश्चित नव्हते. इंग्रजांची सत्ता गेल्यावर जपानच्या हिंदी स्वारीमधील ब्रिटिशांच्या द्वेषाचा दंश मोडेल व मग आपल्याला जपानशी तहाचे बोलणे करता येईल. तसे न साधल्यास जपानच्या आक्रमणाला संपूर्ण असहकाराच्या अहिंसात्मक उपयांनी जेरीस आणावयाचे, असा उपदेश त्यांनी चालविला होता. इंग्लंडवर जर्मनीची स्वारी होईल अशी चिह्ने दिसत असता त्यांनी ब्रिटिशांना असाच उपदेश केला असून तो प्रस्तुत संदर्भात पाहण्याजोगा आहे. इंग्रजांचा लढाईत पराजय होईल का, असे कोणी विचारल्यास 'पराभव होणार नाही किंवा विजय होईल' यापैकी कोणतेच निश्चयाचे उत्तर देण्याऐवजी 'इंग्रज फार टणक आहे, चिवट आहे. तो मारायला फार कठिण आहे; त्याचा पराजय व्हावा असे मी इच्छित नाही; पण त्याला विजय मिळायला नको असे मला वाटते,' वगैरे अर्थाचा जबाब म. गांधी पृच्छकाला देत होते. परंतु जपानच्या आक्रमणाचा त्यांना इंग्रजी वर्चस्वाइतकाच तिटकारा होता, यामुळे मात्र संशयाला त्यांच्या लेखांतून वा मुलाखतींतून जागा सांपडायची नाही. 'इंग्रजी वर्चस्व शुगारून देण्याच्या शिक्षणातच जपानी आक्रमण निष्फळ करून सोडण्याचे सामर्थ्य आहे' अशा दाव्याच्या आवेशाने ते स्वराज्याच्या मागणीचा पुरस्कार करीत होते. हिंदी स्वराज्य पाश्चिमेस रशियाला व पूर्वेस चीनला पराजयच्या

‘आपत्तांतून सोडवील’ असा हि त्यांचा विश्वास होता. या सैन्या विचारसरणीचा परिणाम ना. ८ ऑगस्ट १९४२ चा ठराव होय.

हिंदी राजकीय वातावरणाची आंच इंग्रजांच्या एकान्तिक विरोधानें म. गांधी व काँग्रेसचे पुढारी—विशेषतः म. गांधी—जों जों वाढवीत गेले, तों तों जपान-जर्मनींतल्या रेडियोंतून आनंदांच्या उकळ्या फुटूं लागल्या. ब्रिटिशांच्या राज्यकारभाराची नालस्ती त्या देशांतील रेडियोचे वक्ते जोरानें करूं लागले. आपला उद्देश हिंदुस्थानाला इंग्रजी प्रभुत्वाच्या मगर-मिठांतून सोडवून स्वराज्याचें स्वर्गसुख द्यावयाचा आहे, हें स्वर्गसुख लवकर मिळवावयाचें असेल तर इंग्रजांची सर्वत्र अडवणूक केली पाहिजे; म. गांधी व काँग्रेसचे पुढारी जें करीत आहेंत, तेंच उत्तम असून त्याला सर्व प्रकारें टंकू देण्यांतच हिंदी जनतेचें कल्याण आहे, असा पोक्त सल्ला जर्मनी-जपानकडून राजाच्या राज रेडियोमार्फत हिंदी जनतेच्या कानावर घातला जात होता. त्याला सुभाषबाबूंच्या नांवाचा दुजोरा मिळाला. हिंदुस्थानांत याचें प्रायः सर्वत्र तत्परतेनें व विश्वासानें श्रवण होत असे. इंग्रजांच्या बातम्या सपसेल खोट्या व जर्मनी-जपानच्या बातम्या अक्षरशः खऱ्या, असें मानण्याची हिंदी चित्ताला पक्की संवयच झालेली होती. काँग्रेसचे पुढारी ऑगस्ट ८, १९४२ च्या ठरावानंतर तुरंगांत पडले त्यावेळीं झालेल्या दंग्याचा रोख इंग्रजांविरुद्ध होता. जपानशीं लढण्याची ती रंगांत तालीम नव्हती. ऑगस्टपासून तीन चार महिने लोकांची हुलड मोठ्या प्रमाणांत चालू होती. नंतर तिला किरकोळ स्थानिक स्वरूप प्राप्त झालें. तेव्हाच्या सरकारी दडपशाहीचा अंदाज पुढील आंकड्यांनीं होईलः— ६०२२९ लोक गिरफदार केले. हिंदरक्षणाच्या कायद्याप्रमाणें अटकेंत टाकले १८०००; गोळीबारांत ९४० जण मेले आणि १६३० जखमी झाले. एकूण ६० ठिकाणीं लष्कर बोलवावें लागले. ५३८ वेळां पोलिसांनीं गोळोबार केला. विमानांतून पांच ठिकाणीं मशीनगन्सचा मारा लोकांवर करण्यांत आला. (हे आंकडे ९ ऑगस्ट ते ३१ डिसेंबर १९४२ पर्यंतचे आहेत.) लोकांच्या चळवळीचा वृत्तान्त पुढीलप्रमाणें आहेः— ५०० रेल्वे स्टेशनांचा नाश. ५०० पोस्ट ऑफिसांवर हल्ला; त्यांतील ५० जाळून टाकलीं. संयुक्त प्रांताच्या पूर्व भागांतील व बिहारांतील रेल्वेची वाहतुक पुष्कळ दिवस नीट चालू

नव्हती. दळणवळणाच्या इतर साधनांतहि देशभर अडथळा उत्पन्न झाला होता. १९०० पोलीस ठाणी व दुसऱ्या सरकारी इमारती यांवर हल्ले झाले. थोडेसे अधिकारी, कांहीं गेरे शिपाई व ३० पोलीस शिपाई ठार झाले. समुदायाच्या मानसाचा अभ्यास करण्यासारखा तो प्रसंग होता. अर्थात् त्यामध्ये शोकडा ७५ टक्के अचरटपणाचे प्रकार असतील हे सांगायला नको. ज्याच्या मनाला जे सुचेल ते त्याने करावे, असा अराजकाचा देखावा कुठे कुठे उत्पन्न झालेला होता. ब्रिटिश राज्यकर्ते थोडेसे सतावले गेले असतील पण हिंदी जनता त्यांच्याहून कितीतरी पटीने जास्त सतावली जात होती. मोठाल्या शहरांतून गुंडांचे तांडे हिंदु-मुसलमानांच्या दंग्यांतून निपजत होतेच. आता त्यांना आपले अत्याचार घटवायला उत्तम संधि मिळाली. राज्यकर्त्यांनी लष्करी बळाने या हुलडीचा बंदोबस्त केला. क्वचित् देशभक्तीच्या नांवावर चाललेल्या गुंडगिरीला पूर्णपणे आळा घालणे राज्यकर्त्यांना शक्य झाले नाही; एकंदर देशाच्या मानाने शुद्ध ठरणारे असे कांहीं अपवाद वगळल्यास लोकांचे व्यवहार लवकर सर्वत्र सुरळित चालू झाले. ब्रिटिशांचे राज्य संपुष्टांत आले नाही व जपानचेहि आक्रमण झाले नाही. सरकारला काँग्रेसचे पुढारी कैदेत टाकल म्हणूनच पैशांचा व माणसांचा तुटवडा सुळीच भासला नाही. जर्मनी-जपानच्या पराक्रमाचा भपका हिंदी वृत्तपत्रांतून मात्र शेवटपर्यंत दिसत होता. त्या काळातल्या लोकप्रिय हिंदी वृत्तपत्रांतील युद्धविषयक समालोचने पाहिल्यास याबद्दल खात्री पटेल. हिंदी वृत्तपत्रांना कधी ब्रिटन, अमेरिका अथवा रशिया यांचा जय दिसलाच नाही.

हिंदी व्यापारी व काळा बाजार

युद्धाची पहिली तीन वर्षे अन्नवस्त्राच्या दृष्टीने लोकांना फारशी जाचली नाहीत. १९४२ पासून धान्याची टंचाई उत्पन्न होऊन सरकारने धान्यवाटपाची पद्धति अमलात आणली. पुढे वस्त्रांचे नियंत्रण अस्तित्वांत आले. क्रमाने बहुतेक सान्या जीवनीपयोगी वस्तूंचे सरकारी नियंत्रण सुरू झाले. १९४३ मध्ये बंगालमध्ये अन्नाच्या भयंकर दुष्काळाने जवळजवळ पसतीस लाख माणसांची खानगी यमलोकी झाली. बंगालच्या मंत्रिमंडळाच्या नालायकीची ही साक्ष होती. पण ते मंत्रिमंडळ सुरक्षित राहिले. व्हाइसरॉय

छिनालियगो यांनीं हि दिल्लीचें निवासस्थान सोडलें नाहीं. वेव्हेलसहेबांनीं नंतर व्हाइसरॉय या नात्यानें लष्करी मदत पुरवून दुष्काळग्रस्तांना सक्रिय सहानुभूति दाखविली, तेवढीच काय ती विचारांत घेण्याजोगी होती. सरकारी नियंत्रणांमुळें काळा बाजार असा बोकाळला की त्याला कुठें मर्यादाच दाखवितां येणार नाहीं. केवळ बड्या लाखोपतींनींच काळ्या बाजारांचा खेळ मांडला असें नसून मध्यम स्थितींतल्या सुशिक्षितांनाहि आपापल्या परीनें काळ्या बाजाराचा लोभ बाधला, हें हिंदी जनतेच्या एकंदर मानसिक अधोगतीचें प्रमाण आहे. सरकारी दुकानांतला जिनस विकत घेऊन तो आपल्या उपयोगाचा नसल्यास किंवा दुसऱ्याची गरज जास्त असल्याचें आढळल्यास गरजूला तो जारत किमतीनें विकण्याची शरम मध्यम वर्गाच्या इसमाना वाटेनाशी झाली. नियंत्रणाच्या अंमलांत लांचलुचपतीच्या प्रयोगाशिवाय काळा बाजार चालणें शक्य नसल्यानें तो प्रयोग सर्व्हा वरपासून खालपर्यंत होत रहावा हें सरळच म्हणावें लागतें. या प्रकाराला स्वदेशाभिमान म्हणावयाचें की त्याचा अधमपणा सिद्ध होण्यासाठीं दुसरें नांव द्यावयाचें हें वाचकानींच ठरवावें. हिंदुस्थानांतला व्यापारी-वर्ग हा इंग्रजी राज्यांत बिघडला, पूर्वी तो देशबाधवांचा कैवारी होता, असें इतिहासावरून दिसत नाहीं. शेवटच्या बाजीरावाच्या कारकीर्दींत पुणेंप्रांतीं दुष्काळानें माणसें अन्नाला महाग होऊन मरत आहेत, असें पाहून त्यांच्या मदतीसाठीं मुंबईहून इंग्रजांनीं धान्य पाठाविण्यास सुरुवात केली. तें धान्य कबजांत येतांच पुण्याचे अधिकारी आणि व्यापारी यांनीं आपसांत संगनमत करून अन्नार्थी गरीब प्रजेला लुबाडण्याची पर्वणी साधली. इंग्रजांनीं याविषयीं आश्चर्य व्यक्त केलें. तो प्रसंग उलटवून आतां इंग्रजी कारभारांत 'काळा बाजार' कां उत्पन्न व्हावा, या झोकाचा सवाल एका बड्या महाराष्ट्रीयानें विचारला होता. आजसुद्धां काळाबाजार हिंदी अधिकारी आणि व्यापारी यांच्याच मेथकुटानें चालला आहे, इकडे त्या सवालकाराचें लक्ष गेलें असतें तर त्याला अप्रत्यक्षपणेंहि काळ्या बाजाराचें मंडन करतां आलें नसतें. महायुद्धामध्ये हिंदी राज्यकारभार देशी अधिकारीच फार मोठ्या प्रमाणांमध्ये करीत होते, हें विसरून काळ्या बाजाराची छाननी करणें योग्य होणार नाहीं. काँग्रेसच्या नांवानें देणग्या काढायच्या व लष्करी कंत्राटांनें आपलें उखळ पादरें करावयाचें हीं

काळ्या बाजारवाल्यांची तऱ्हा आतां जनतेला अगम्य राहिलेली नाहीं. द्रव्या-
र्जनाच्या उपास्यापुढें बहुसंख्य दरिद्री स्वजनांचा बळी द्यावा लागला तरी
हरकत नाहीं, इतक्या खालच्या पातळीवर हिंदी व्यापारी-कारखानदारांचा
द्रव्यलोभ आलेला आहे.

भेकडपणाचा दुर्गुण

कमालीचा भेकडपणा या आणखी एका हिंदी—विशेषतः हिंदु स्वभाव-
दोषाचा निर्देश सन १९४२च्या प्रारंभाच्या हालहवालांत झालेला आहे.
कलकत्ता, मद्रास हीं शहरें जपानी विमानांच्या टप्प्यांतील असल्यानें तेथील
राहिवाशांनीं पळ काढला याची थोडी तरी तरफदारी करतां येईल. पण
मुंबईच्या लोकांनीं पळावें, याचें भेकडपणाशिवाय कांहींच कारण दाखवितां
येत नाहीं. लोकांचें भय वाढाविणें हा शिकल्यासवरल्यांचासुद्धां एक धंदाच
झाला होता. बाँबच्या मान्याखालीं मरण येऊं नये, याकरितां जो तो धडपडत
होता. युद्धाच्या प्रदेशांतून विमानांच्या हल्ल्याखालीं मोठालीं शहरें अंशा-
अशांनीं जमीनदोस्त होत असल्याचीं वर्तमानें वाचीत व ऐकत असतां त्या
शहराचीं रोजचीं कामें बंद पडलेलीं नाहींत; विमानांच्या मान्यांतहि जगणारां-
ची संख्या मरणाराच्या मानानें अति प्रचंड असते, याचें भान हिंदी
बहुसंख्य सज्जनांनीं कधींच ठेवलें नव्हतें. त्यांना मरणाचा परिचय नव्हता
असें नाहीं. देवी, महामारी, हेग, इन्फ्लुएंझा, विषमज्वर, दुष्काळ, भूकंप,
वादळ, विद्युत्पात, महापूर, आपसांतले दंगे, हीं मृत्यूचीं कारणें हिंदी
जनतेच्या परिचयाचीं आहेत; इतकीं कीं त्यांच्या बाबतींत ‘अतिपरिचयात्
अवज्ञा’ या सूक्तार्थाचा अनुभव येतो; पण विमानांतल्या बाँबखालचें मरण
कधींच पाहण्याची पाळी आलेली नसल्यानें त्याचें विलक्षण भय येथील
जनतेनें निदर्शनास आणलें. मुंबईतून चार लाखांहितके लोक बाहेर गेल्यानें
मुंबई ओस पडली नाहीं. सर्वांनाच मुंबई सोडणें शक्य नव्हतें, व ज्यांनीं
सोडली तेच परत आले असें नव्हे, तर दहा लाखापर्यंत नव्या लोकांचा लोंढा
मुंबईत पोटानिमित्त शिरला व कायमचा स्थिरावलाहि. १९४४च्या एप्रिलच्या
१४ तारखेला मुंबईच्या बंदरांत एका बोटींतील दारुगोळ्याचा स्फोट होऊन
फार मोठी प्राणहानि आणि वित्तहानि झाली. त्या दिवशीं व पुढील कांहीं

दिवशीं मुंबईतून हातीं लागेल तेवढ्या सामानासह हजारों गोरगरिबांची जो यात्रा नाशिक-पुण्याच्या रस्त्यावरून वाहत होती, तिचें दर्शन जसें करणाजनाक तसेंच राष्ट्रीय चारित्र्याच्या दृष्टीने विचार करण्यालायक होतें. वकील, डॉक्टर, शिक्षक वगैरे शिक्षितांनीं स्फोटाच्या भीषण गडगडाट कार्नी पडताच 'जरानचा हल्ला' अशी त्यासंबंधी कल्पना करून घेतली व मागाहून घडलेल्या नुकसानीचीं अफाळ-विक्राळ अशीं शाब्दिक चित्रे एकमेकांसमोर 'चक्षुर्वै सत्यं' या अधिकारानें रेखाटलीं जाऊं लागलीं. बुद्धि ठिकाणावर ठेवून भीतिग्रस्तांचें काळीज सांवरून धरण्याचा यत्न केला जात नव्हता, असा निष्कर्ष येथें निवेदन केल्यास चूक होणार नाही. जो कोणी असा प्रयत्न करील तो वेडा, असा ग्रह त्याच्याबद्दल बहुधा करून घेतला जात असे. बुद्धिजीवी पांढरपेशांची ही अवस्था अत्यंत शोचनीय ठरणारी आहे.

द्रव्यलोभ हिंदी प्रकृतीमध्ये प्राचीन काळापासून दिसला तरी भेकडपणा शंभर वर्षांमागे स्वराज्यकाळीं आजच्यासारखा व आजच्याइतका नव्हता, हें खाचित. जेव्हां रस्ते नव्हते, पूल नव्हते, दर दिवशीं लुटारुंशीं व जंगली जनावरांशीं गांठ पडत होती, तेव्हां भेकडपणानें जगणेंहि शक्य नव्हतें. यामुळें तेव्हांचीं माणसें—स्त्रिया व पुरुष दोन्ही—ज्या निर्भयपणानें आपला व्यवहार करीत होती, त्या निर्भयपणाला इंग्रजी राजवटींत बुद्धिजीवी पांढरपेशा वर्ग अतिशय अंतरला. त्याला शहराच्या बंदोबस्तांत सुवानें पोलिसांच्या भरंवशावर निर्धास्त जगण्याची गेल्या तीनचार पिढ्या सत्रय लागलेली आहे. या संवर्षांपायीं मरणाच्या भीतीनें त्याच्या काळजांत ऐसपैस बिऱ्हाड थाटलें. परिणामी जरासें खुट्टे झालें कीं चटकन् थरथरण्या-इतकें त्याचें काळीज अशक्त बनलें. स्वावलंबनाचा मानसिक कणखरपणा शिक्षायाची व्यवहारांत सवड राहिली नाही; त्यांत पुनः इंग्रजांनीं त्याच्या दृष्टीस हत्यार पडणार नाहीं, मग तें हातांत वागाविण्याची गोष्ट तर लांबच, अशी व्यवस्था करून त्याला शेणामेणाचा करून सोडलें. स्वराज्यांत—मग त्या स्वराज्याचें स्वरूप कितीहि अंदाधुंदीचें असो—प्रत्येक बारीकसारीक हाल-चाल स्वतःच्या विश्वासानें व बळानें करावी लागत होती. यामुळें हरघडीस मरणाचें भय बाळगून चालणारें नव्हतें. थोरल्या माधवरावांच्या अव्वल कारकीर्दींत निजामी लष्कराची धाड पुण्यावर आली असता गोपिकाबाईनें

पुणें न सोडण्याचा हट्ट धरला हें उदाहरण तेव्हाच्या स्त्रियांची निर्भय मनो-
वृत्ति सिद्ध करण्याला पुरेसे आहे. तेव्हा स्वराज्याच्या रक्षणाचें आणि विस्ताराचें
कर्तृत्व माणसाच्या अंतर्गतातून मरणाच्या भीतीला ह्दपार करीत होतें.

स्वराज्याला निर्भयता अवश्य

पण आतां स्वराज्यप्राप्तीचें कर्तृत्व तितकेंच, किंबहुना, त्याहून अधिक
महत्त्वाचें असूनहि स्वराज्यवादी शिक्षित समाज भेकड आढळतो, याचें मूळ
राजकीय पारतंत्र्यांत आहे. कारण कितीहि बलवत्तर असलें तरी ज्वलज्ज्वाल
स्वराज्यवाद्याला तें शोभणारें नाहीं. 'इंग्रजी राजवटीचें तळपट झालें पाहिजे,
स्वराज्याशिवाय घडणार नाहीं,' या निकराच्या सिद्धान्तावर पोंचल्याप्रमाणें
रोज घरीदारी तोंडपिटी करणारांनी निर्भयतेच्या गुणाकडे सदैव डोळेझाक
करावी, हा हिंदी स्वभावाचा विशेष चमत्कार दिसतो. याचें कारण स्वराज्य
आपल्या हयातींत होणार नाहीं अशी भावना, हें होय. शिकलेलीं माणसें
जपानी स्वारीकडे मोठ्या आशेनें डोळे लावून बसलीं होती! असें कां म्हणून
विचारलें व एकाद्यानें प्रामाणिकपणें उत्तर दिलें तर "स्वराज्य कसलें घेऊन
बसलां आहां! आजवर इंग्रजांची गुलामगिरी केली, यापुढें जपानची करूं;
गुलामगिरीचा स्वाद तर बदलें!" अशा भावार्थाचें तात्पर्य त्यांच्या उत्तरांत
बिनचूक सांपडलें असतें. इंग्रजांविषयी तिटकारा दाखविण्यापुरताच ज्यांचा
इतरांनीं चालविलेल्या स्वराज्यप्राप्तीच्या उद्योगाबद्दल प्रेमा होता, त्यांच्या
हृदयांत वरच्यासारखीं मतांचीं संतानें वाढावीं हेंच स्वाभाविक आहे.
पेशव्यांचें राज्य, मोगलांचें राज्य, हैदराचें राज्य हीं जशीं एकाद्या वंशाचीं
किंवा व्यक्तीचीं राज्यें, त्यांतलेंच इंग्रजांचें राज्य, या भावनेचा प्रभाव
शिक्षितांच्या स्वराज्यवादांत दिसून येईल. उद्यां स्वराज्य झाल्यास तें
कॉंग्रेसच्या पुढाऱ्यांचें स्वराज्य असेल, त्यांच्यांत तुमच्या आमच्यासारख्या
सामान्य माणसांचा हात कितीसा राहणार, या प्रश्नानें स्वराज्य म्हणजे
आपल्यांतल्या महत्त्वाकांक्षी कर्तबगारांची गुलामगिरी, अशी समजूत पुष्कळजण
उघडकीस आणीत होते. स्वराज्य हा राजकीय पारतंत्र्याचा स्वदेशी प्रकार
असें मानणारांना इंग्रज, जपानी व कॉंग्रेसवाले हे सारखेच वाटावेत
आणि कॉंग्रेसवाल्यांना स्वराज्य मिळणार नाहीं, इंग्रज तर येथें
क्षणभरहि राहायला नको, या पेंचातून सुटण्याकरितां त्यांनीं जपानच्या

आक्रमणाच्या शक्यतेचें चिंतन स्वीकारलें होतें. जपानांची स्वारी गांधींच्या वाददिवशी सुरू होईल; पहिल्या आठवड्यांत बंगाल जिंकून नागपूर मार्गाने तिची दौड दुसऱ्या आठवड्यांत मुंबईस पोचेल, असा गंभीरपणें इशारा देणारी पत्रके मुंबईत वाटली गेल्याचें पुष्कळांस आठवत असेल. कित्येकांनी उद्यां जपानी राज्य झालें म्हणजे आपापल्या नोकरीची अडचण राहूं नये म्हणून मोठ्या दूरदर्शीपणानें जपानी भाषा शिकण्याला मनापासून आरंभ केला होता ! शेतकरी बोलत, की कुणाचेंहि राज्य झालें तरी आमचे काबाडकष्ट असेच कायम राहणार ! कामगारहि त्यांचा तसाच अनुवाद करीत. कारकून-वर्गाच्या मनोदशेची माहिती सादर केलीच आहे. सारांश, देशव्यापी लोकजागृती झाली असतां हि हिंदी स्वराज्यवाद हा जाणत्या म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्यांच्या ठिकाणी अगदीं वरवर बाणलेला होता व हेंच जाणत्यांच्या भेकडपणाचें एक कारण समजावें लागतें. एरवीं गुलामागिरीच्या जीवनाची इतकी अकृत्रिम आस्था खऱ्या कळकळीच्या कर्त्या स्वराज्यवाद्याला धरवलीच नसती. स्वराज्याच्या अभिमानाचे लोक कसे वागतात, याचे दाखले इंग्लंड, रशिया, जर्मनी या देशांच्या वर्तनांत युद्धकाळां स्वच्छ दिसत असूनहि त्यांचें अनुकरण हिंदी स्वराज्यमूलक जागृतीला स्वयंरफूतीनें करतां आलें नाहीं क वृत्तपत्रांनीं लोकांना तशी दिशा दाखविली नाहीं.

म. गांधींची शिकवण

म. गांधी हा एकटाच पुरुष स्वराज्याला व स्वातंत्र्याला अवश्य असणाऱ्या गुणांनी संपन्न असल्याचें दाखविता येतें. त्यांच्या आधींच्या हिंदी राजकारणात सर्वांगीण स्वावलंबनाच्या तत्त्वाचा फारसा—कदाचित् सुळीच—पगडा नव्हता. केवळ स्वदेशी मालापुरतेंच स्वावलंबनाचें स्तोत्र तेव्हां गाईलें जात असे. म. गांधींनी स्वदेशीतील स्वावलंबनाची कल्पना जास्त व्यापक केली. इंग्लंड, अमेरिका वगैरे देशांतून आपल्या मतांचा प्रसार झाला पाहिजे, त्यांची अनुकूलता संपादन केली पाहिजे, हे विचार व त्यासाठी होणारा खर्च म. गांधींनी बंद केला. 'राज्यकर्त्याची नड ही आपली सवड' या कल्पनेलाहि त्यांनी मूठमाती दिली. राज्यकर्ता अडचणीत असतां स्वार्थाची रोटी भाजून ध्यावयाची ही दुबळेपणाची रीत त्यांना मान्य नव्हती; राज्यकर्त्यांना आपण काय करणार आहों, याची अगोदर सूचना देऊन आपल्या कर्तव्याचा मार्ग चोखाळ-

व्याचा प्रघात म. गांधींनी निर्भय आत्मविश्वास वाढविण्याकरितांच उत्पन्न केला होता. भय व दास्य ही एकाच स्थितीचीं पाठपोटासारखीं अंगे आहेत. मेकड व गुलाम हे एकमेकांचे पर्याय आहेत. म्हणून दास्यातून सुटायचें असल्यास आधी निर्भय व्हा, असा उपदेश ते जनतेला करीत होते. अर्थात् मेकडांच्या पळापळीला त्यांच्या विचारसरणीत थाराच नव्हता. जपानच्या आक्रमणाला सत्याग्रहाच्या असहकारानें प्रतिकार करावयाचा या कल्पनेंत प्रत्येकजण आपापल्या जागीं घट्ट उभा राहिला पाहिजे, या स्थितीचा अंतर्भाव आहे. चढाईसमोर पळायचें व चढाईनें पाठ सोडल्यास तिला शरण जाऊन वांचायचें, हा पाठ शतकानुशतके गिरविण्याच्या हिंदी जनतेला गुलामगिरीनें जगायचें हेच ठाऊक असावें यांत नवल नाहीं. पराक्रमानें मरायचें हा म. गांधींचा सत्याग्रही मंत्र लोकांच्या अंतरंगांत रुजल्याचें प्रमाण युद्धकाळांत ठळकपणें दिसत नाहीं, याचें कारण गुलामगिरीचा खरा खरा तिटकारा बहुसंख्य समाजांत उत्पन्न झाला नव्हता हेंच होय.

म. गांधी तुरंगांत गेल्यावर त्यांचा सरकारशीं सारखा पत्रव्यवहार सुरू होता. १९४३ च्या फेब्रुवारी १० तारखेपासून त्यांनीं उपोषण चालविलें तेव्हां त्या संबंधाचा व त्या पूर्वींचा त्यांचा पत्रव्यवहार सरकारनें प्रसिद्ध केला. याच वेळां 'दंग्यासंबंधी काँग्रेसची जबाबदारी' या नांवाचें एक चोपडेंहि सरकारमार्फत प्रसिद्ध झालें. म. गांधींनीं हा उपवास आत्मशुद्धयर्थ आरंभला होता. एकदोन वेळां त्यांची प्रकृति चिंताजनक अवस्थेस पोचली होती. ता. ३ मार्च रोजी त्यांनीं उपोषण संपविलें. उपोषणाबाबत झालेला गांधी-सरकारचा पत्रव्यवहार दोन्ही पक्षांच्या मनोवृत्तीचें परीक्षण करायला उपयोगी आहे. उपोषणाची अशक्तता ओसरतांच म. गांधी त्या सरकारी चोपड्याच्या समाचाराकडे वळले. गांधीजींच्या जबाबावर ता. १४ मे ही तारीख असली तरी तो जबाब ता. १५ जुलै रोजी सरकारांत खाना झाला. तो पोंचल्याचें सरकारी उत्तर २० सप्टेंबरचें आहे. नंतर ऑक्टोबरांत आणखी अभयतांत पत्रापत्री झडली. याच दिवसांत कस्तुरबा गांधी यांचा आजार विकोपास जाऊं लागला. म. गांधींच्या उपोषण-काळांत त्यांच्या प्रकृतीचा प्रविधाड डॉक्टरांच्या लक्षांत आला. औषधोपचार चालू होत, पण प्रकृति सुधारली नाहीं. अखेरीस १९४४ च्या फेब्रुवारी ता. २२ रोजी कस्तुरबांचें

देहावसान घडलें. तुरुंगांत अतिशय जिद्दाळ्याच्या माणसाचा मृत्यु पाहाण्याचा गांधीजींवर हा दुसरा प्रसंग होता. तुरुंगांत गेल्यावर एक आठवड्यानें म. गांधींचे परमप्रिय शिष्य व निष्णात चिटणीस महादेवभाई देसाई हृदयविकारानें अकस्मात् वारले, हा तुरुंगवासाच्या मानसिक क्लेशाची तीक्ष्णता वाढविणारा पहिला प्रसंग होता. कस्तुरबांच्या मृत्यूनंतर दोन महिन्यांनीं म. गांधी तुरुंगांतून सुटले (६ मे १९४४).

१९४३ ऑक्टोबर १९ रोजी लॉर्ड लिन्लिथगो यांनीं विलायतेस प्रयाण केलें आणि वेव्हेलसाहेब-पूर्वीचे सरसेनापति-त्यांच्या जागीं आले. म. गांधींचा त्यांच्याशीं पत्रव्यवहार सुरू झाला. म. गांधी व सरकार यांच्यांतील मतभेद या पत्रव्यवहारानें मिटले नाहींत. पूर्वी जपानच्या स्वारीला गांधींची अनुकूलता असल्याचा जो कुतर्क सरकारानें प्रकट केला होता, त्याबद्दल वेव्हेलसाहेबांनीं निराकरण केलें, एवढी एकच गोष्ट या पत्रव्यवहारांत महत्त्वाची दिसते.

१९४५ च्या जूनमध्ये काँ. कार्यकारिणीचे सभासद बंधमुक्त करण्यांत आले. काँग्रेस-संस्थांवर लादलेला बेकायदेशीरपणा उठविण्यांत आला. इकडहळू काँग्रेसचे सगळे पुढारी सुटले. काँग्रेसश्रेष्ठींची सुटका होताच त्यांना राष्ट्रीय सरकारची उभारणी करण्यासाठीं व्हाइसरॉयकडून पाचारण मिळालें. सिमल्यास तीन आठवडे (जून २४ ते जुलई १४) काँग्रेस व लीग पुढाऱ्यांत याबद्दल खूाशी वाटाघाट होऊन ती सपशेल वाया गेल्याचें व्हाइसरॉयांनीं जाहीर केलें. काँग्रेसला बंधमुक्त करण्यापूर्वी वेव्हेलसाहेब विलायतची एक फेरी मारून आले होते.

जुलईच्या शेवटच्या आठवड्यांत इंग्लंडमध्ये पार्लमेंटच्या निवडणुकी होऊन त्यात चर्चिलपक्ष आपटला. मजूरपक्षाचे ४१७ उमेदवार निवडले गेले. चर्चिल पक्षाचे फक्त २१०च असामी विजयी झाले. साहजिकच चर्चिलसाहेबांनीं मुख्य प्रधानाचें स्थान सोडलें व अँटलींच्या नेतृत्वानें मजूरपक्ष अधिकारारूढ झाला. त्यानंतरची स्वराज्यप्राप्तीची हकिकत ताज्या आठवणीची आहे. तथापि, म. गांधींचें देहावसान स्वराज्यप्राप्तीनंतर अवघ्या पांच महिन्यांत झाल्यानें आतां त्यांच्या कामगिरीचा आढावा घेणें बरें.

आपल्या आयुष्याच्या अखेरच्या क्षणापर्यंत काम करावयाचें, ज्या वेळी देवाला आपलें काम संपलें असें वाटेल त्यावेळी तोच आपल्या जीविताचा शेवट करील, अशी महात्मा गांधींची निष्ठा प्रसिद्धच आहे. १९४४ साली त्यांची सुटका, सरकारनें ते तुरुंगांत आजारी पडले व त्या आजाराला सरकारी औषधोपचारांनी उतार पडेना म्हणून केली. देशांतलें वातावरण निवळलें होतें व सगळीकडे युरोप-आशियांतील शत्रूंचा मोड होत चालला होता, या स्थितीचाहि गांधींची सुटका करतांना सरकारला आधार वाटत असावा. आजारान्या निमित्तानें आपणास तुरुंगांतून बाहेर पडण्याची संधि मिळवी याचें म. गांधींना समाधान वाटत नसलें, तरी त्यांचाहि इलाज नव्हता. तुरुंगांतून मोकळें झाल्यावर ते उद्योगास लागले. आजार बरा होण्याकरितां त्यांनीं महाबळेश्वराच्या डोंगरावर पंचगणी येथें कांहीं दिवस मुक्काम केला. या सुमारास हिंदी राजकारण नीट मार्गी लागवें म्हणून व्हाइसरॉयसाहेबांशीं त्यांचा पत्रव्यवहार सुरू होता. याचप्रमाणें कम्युनिस्ट पक्षाबद्दलच्या संशयाचाहि झाडा घेण्यांत ते गुंतले होते. या दिवसांत राम-नामाची महति त्यांच्याकडून फार उघडपणें जनतेसमोर ठेवली जात होती. त्यांनीं रामनामाच्या किंवा रामभक्तीच्या सामर्थ्याची या वेळेसारखी प्रशंसा केल्याची उदाहरणें त्यांच्या पूर्वीच्या वाङ्मयांत अति विरळ सांपडतील.

१९४४ सालीं मे महिन्याच्या प्रारंभी म. गांधींची बंधमुक्ता झाल्यावर त्यांनीं प्रथम सर्वांच्या डोळ्यांत भरण्यासारखें जें काम हातीं घेतलें, तें हिंदु-मुसलमानांच्या ऐक्याचें होतें. सप्टेंबराच्या ९ तारखेला मुंबईस त्यांनीं जिनांची भेट घेऊन हें कार्य आरंभिलें. एक पंधरवडा आपसांत गांठीभेटी

आणि पत्रापत्री चालू होती. अखेरीस हा सारा खटाटोप वांया गेल्याचें जगाला समजलें. वाटाघाटीचें मूळ १९४३ सालीं श्री. राजाजी यांनीं जीनांची भेट घेऊन काँग्रेस लीगच्या ऐक्यासाठीं तयार केलेला मसुदा हें होय. या मसुद्यावरून राजाजीविषयी काँग्रेस-पक्षांतहि नाराजी उद्भवली होती; परंतु म. गांधींचा त्याला आशीर्वाद असल्यानें ही नाराजी कधीं थडकली नाहीं. !आतां तर गांधींच त्या मसुद्याच्या आधारानें जीनांच्या घरीं पायपिटी करूं लागले! तेव्हां कित्येकांना त्यांचा राग आला, तर कित्येकांना विषाद वाटला. जीना-मियांचा ज्या काळांत राजकीय क्षेत्रांतील भाव उतरला होता त्या काळांत त्यांची मनधरणी करून गांधी त्यांना निष्कारण महत्त्व देत आहेत, असाहि एक प्रवाद रूढ होता. हिंदुस्थानाची फाळणी करण्याच्या हेक्यापुढें म. गांधींचें कांहीं चालूं नये, हें ठरलेंच होतें व तसेंच घडलें. म. गांधींच्या सहनशीलतेला सुद्धां ताण देणारा हा प्रसंग होता. मुसलमान-समाज हें एक स्वतंत्र राष्ट्र आहे व त्याचें स्वतंत्र राज्य असावें, ही भूमिका सोडण्याला जीना तयार नव्हते. उलट, म. गांधींना मुसलमानांच्या स्वतंत्र राष्ट्राची कल्पना व मागणी कबूल करावयास भाग पाडण्याचा हिऱ्या जीनांनीं धरलेला होता. पण मुसलमान हें स्वतंत्र राष्ट्र या सिद्धांताचा पायाच इतका कच्चा होता, कीं गांधींच्या गळ्यांत तो सिद्धांत बांधण्याचें काम जीनांना साधलें नाहीं. धर्मांतर केल्यानें नवें राष्ट्र निर्माण होत नाहीं, हा म. गांधींचा ग्रह रेसभर दळला नाहीं. दोघांच्या हेतूंमध्ये असें जमीनअस्मानाचें अंतर असतां म. गांधींनीं जीनांच्या दारीं कशाला जावें याचें उत्तर सरळ आहे. जीनांना व्यक्तिशः किंवा एका बलाढ्य संस्थेचे पुढारी या नात्यानें महत्त्व नसलें, तरी ब्रिटिशांच्या सत्तालोभाचें आश्रयस्थान म्हणून त्यांना निःसंशय महत्त्व होतें. जीनांचें मन वळवितां आलें, तर ब्रिटिशांचा हा शेवटचा आधार नाहींसा होऊन स्वराज्याचा मार्ग अगदीं निर्विघ्न होईल, ही म. गांधींची कल्पना चुकीची नव्हती.

यानंतरच्या काळांत म्हणण्यासारख्या उलाढाली घडल्या नाहींत. १९४५ च्या मध्यांत काँग्रेसचे इतर पुढारी तुरुंगांतून सुटल्यावर सिमला येथें लॉर्ड वेव्हेल यांनीं ज्या वाटाघाटी सुरू केल्या, तेथून पुढें हिंदी राजकारणाचें चक्र जोरानें फिरूं लागलें. सिमल्याच्या वाटाघाटी फिसकटल्या व काँग्रेसची

नेहरूंची कामे सुरू झाली. १९४६ साल उजाडलें. देशांत कायदे-मंडळाच्या निवडणुकी झडल्या. त्यांनी काँग्रेस व लीग या हिंदुस्थानांत दोनच प्रमुख संस्था असल्याचा निवाडा दिला व त्या निवाड्याप्रमाणें हिंदी स्वराज्याचें भिजत पडलेलें घोंगडें एकदां पिळून वाळत घालण्याची प्रतिज्ञा ब्रिटिश सरकारानें केली. ब्रिटिशांचे तीन मंत्री हिंदुस्थानांत आले. पुनः वाटाघाटींना भरती आली. परंतु त्यांतून काही निष्पन्न होण्याची आशा दिसेना. शेवटी काँग्रेस-लीगच्या पुढाऱ्यांचें प्रधानमंडळ नेमावें, त्यानें तूर्त राज्यकारभार हाकावा, कॉन्स्टिट्युअंट असेंब्लीनें नवी राज्यघटना तयार करावी, अशी योजना अंमलांत आणाव्याचें ठरलें. १९४६ च्या सप्टेंबर २ तारखेला नवें प्रधानमंडळ अस्तित्वांत यावयाचें होतें. लीगला ही योजना मान्य नव्हती. तिच्या लोकांनी आपल्या चाळ्यांना सुरूवात करून कलकत्ता शहरी हिंदु-मुसलमानांच्या भयंकर दंग्याची आग ऑगस्ट १६ तारखेला पेटाविली. कलकत्त्यास पाहिल्या एक दोन दिवसांत हिंदु वस्तीला मुसलमानांच्या तयारीचें स्वरूप माहीत नसल्यामुळें जास्त नुकसान सोसण्याची पाळी आली. नंतर पारडें उलटून हिंदूंनी मुसलमानांचें उड्डें काढलें. कलकत्त्याचा दंगा शमल्याची लक्षणे दिसू लागल्यावर पूर्व बंगालमध्ये नौखाली भागांत मुसलमानांनी आपल्या संख्यातिशयाच्या जोरावर हिंदूंचा सूड घेण्यास आरंभ केला. त्या हत्याकांडानें हिंदू जनतेचें लक्ष वेधलें असतां बिहार प्रांती हिंदूंनी मुसलमानांचा संहार चालविला. भावी स्वराज्याचे हे विचित्र डोहाळे पाहून या देशाचें पुढें होणार काय, या विषयी हिंदु-समाजांत सर्वत्र चिंता पसरली. ता. १ सप्टेंबरला दिल्लीस नवें सरकार अधिकारारूढ होणार म्हणून मुसलमानांना त्या दिवशी त्याचा निषेध करण्याबद्दल लीगमार्फत आदेश मिळाला होता. त्याचा परिणाम म्हणून मुंबई शहरी व अहमदाबाद येथें हिंदु-मुसलमानांचे दंगे उत्पन्न झाले. इतर प्रांतांतूनहि त्यांचे स्फोट झाले नाहीत असें नाही.

दंग्यांच्या भयानक परिस्थितीनें जर कोणाच्या हृदयाला जबरदस्त जखम केली असेल, तर ती महात्मा गांधींच्या. बिहार प्रांती हिंदूंची वस्ती मोठी व त्यांनी अल्पसंख्य मुसलमानांची कत्तल चालविली याचा खेद म. गांधींना इतका असणू झाला, कीं बिहारी हिंदू आपलें हत्याकांड न थांबावतील तर आपण प्राणांतिक उपोषण करूं, असा

म. गांधीजी निश्चय व्यक्त केला. पं. जवाहरलाल नेहरूंनी त्याकरिता बिहारांत फेरी टाकली व दंग्याच्या धुमाकुळांत शिरून हिंदूंना आवरण्याचा यत्न केला. म. गांधी कलकत्त्यास मुक्काम ठोकून बसले व बिहार शांत झाला तेव्हा त्यांनी नौखालीत दौरा काढला. हा दौरा १९४७ सालांतला आहे. त्यापूर्वी ते कलकत्त्यानजिकच्या खेड्यांतून फिरून लोकांना धीर देण्याचें काम करीत होते. नौखालीत जातांना आपल्याबरोबर संरक्षणार्थ कोणीहि नको, असें आपल्या सहकाऱ्यांना व बंगाल सरकाराला त्यांनी बजावले होते. त्यांनी संरक्षणाची अपेक्षा बाळगली नाही, तरी बंगाल सरकारानें त्यांच्या जवळपास पोलिसांचा बंदोबस्त राहील अशी व्यवस्था केली होती. गांधींच्या जीवनाचें सत्त्व याप्रसंगी विशेष रीतीनें सर्वांच्या अनुभवास आलें. त्यांनी हिंदु व मुसलमान या दोघांवरहि उपकार करण्याची बुद्धि ठेवली होती. यामुळे नौखालीत त्यांनी प्रवेश केला त्यावेळचें संशयाचें वातावरण स्वच्छ होऊन त्यांचा प्रवास मनाजोगा होऊं लागला. पुष्कळ ठिकाणीं मुसलमानांनी पश्चात्ताप दाखविला व हिंदूंना त्यांच्याबद्दल विश्वास वाटेल असें वर्तन स्वीकारलें. प्रत्येक ठिकाणीं बहुधा ते एकच मंत्र उच्चारित होते. 'भय सोडा, निर्भय व्हा' हाच तो मंत्र होय. हिंदूंना अनुलक्षून तो मंत्र होता. जातीच्या भेकडाला निराळें भय दाखवावेच लागत नाही. तो आपल्या भित्तेपणानें असतील तीं संकटें वाढवितो आणि नसतील त्यांना उत्पन्न करतो, हा म. गांधींचा अभिप्राय नवा नव्हता. 'भित्यापाठीं ब्रह्मराक्षस' म्हणतात त्यासारखी हिंदु आपली स्थिति करून घेतो, असें त्यांचें निदान त्यांनी २५ वर्षांमागे लिहिलेलें आढळते. त्याप्रमाणें हिंदूंना त्यांनी धीर दिली व मुसलमानांनाहि चीड आणली नाही. म. गांधी जीव पणास लावून हिंदु-मुसलमानांच्या एकीसाठीं झटत असतां लॉगचे पुढारी फक्त हिंदूंच्या नांवानें खडे फोडण्याशिवाय दुसरे काहीच करीत नव्हते. जीनांच्या चित्ताला ज्या वेदना झाल्या त्या बिहारच्या मुसलमानांबद्दल. कलकत्ता, नौखाली व इतर ठिकाणीं मुसलमानांनी केलेल्या अत्याचारांची वार्ता लॉग-पुढाऱ्यांच्या कानापर्यंत कधीच न पोचल्यासारखें त्यांचें वर्तन पाहून हिंदु समाजाचा क्षोभ वाढत गेला. म. गांधींविषयींच्या आदराला

ग्रहण लागत चालले. मुसलमानांच्या अत्याचारांचे अनुकरण हिंदूंनी करून नये, ही त्यांची भावना अत्युच्च मानवतेची दर्शक होती, तरी ती मनांत भरावी अशी हिंदु-मनाची स्थिति यावेळीं राहिलेली नव्हती.

१९४७ च्या मार्चमध्ये म. गांधी दिल्लीस आले. आतां दिल्लीस राजकारणाच्या मन्वंतराला विलक्षण गाति आली होती. ब्रिटिशांनी सत्तात्यागाच्या निश्चयाची घोषणा करण्याचें मनावर घेतलें. १९४७ च्या १५ ऑगस्ट रोजी ब्रिटिशांच्या सत्तेची इतिश्री होणार याबद्दल शंका राहिली नाहीं. मे महिन्याच्या सुरुवातीला स्वराज्याच्या विचारविनिमयाला तोंड लागलें. त्यापूर्वी १५ एप्रिल रोजी गांधी-जीना यांच्या सद्यांचें हिंदु-मुसलमानांनीं आपसांतील वैमनस्य सोडावें, अशा अर्थाचें एक पत्रक प्रसिद्ध करण्याची कामगिरी म. गांधींनीं सिद्दीस नेली. सरकारी दडपणापुढें जीना वांकले व गांधींच्या जोडीनें सही करण्याला तयार झाले असें म्हणतात. यानंतरच्या घडामोडींमुळे जीनांच्या सहीत फारसें तथ्य नव्हतें असें दिसून आलें. ती सही हिंदु मुसलमान हे एका राष्ट्राचे प्रजाजन व यासाठीं त्यांनीं एकमेकांचें वैर टाकावें, या भावनेची नव्हती; अपवाद टाळण्याकरितां होती, असें थोड्याच दिवसांनीं स्पष्ट झालें. हिंदु-मुसलमानांच्या समेटाशिवाय सत्ता सोडायची नाहीं, अशी ब्रिटिशांनीं अट घातलेली होती. हिंदुस्थानची विभागणी करावी हा जीनांचा इष्ट होता. शेवटीं ब्रिटिशांनीं सत्ता व हिंदुस्थानची विभागणी या दोन अनिष्टांतलें दुसरें अनिष्ट काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांनीं स्वीकारलें व ब्रिटिस सत्तेच्या अनिष्टाला खो दिला. मध्यंतरी काँग्रेस-लीगच्या पुढाऱ्यांचें सरकार अंमल करीत होतें. त्याचा विपरीत अनुभव काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांना आला. हिंदु-मुसलमान या द्वैतानें सरकारी कचेऱ्यांतून थैमान चालविलें व या दोन जमातींच्या पुढाऱ्यांना एकत्र काम करणें अशक्य वाटूं लागलें. मुसलमान-मंत्र्यांच्या कारस्थानाचा पाढा एकदां सरदार वल्लभभाईनांच लोकांपुढें वाचल्याचें पुष्कळांना आठवत असेल. अशा रीतीनें रोजच्या व दिवसानुदिवस जास्त जास्त उग्र होत जाणाऱ्या कटकटीत सरकार चालविण्यापेक्षां लीगच्या मतानुसार हिंदुस्थानची फाळणी करून लीगवाल्यांची पीडा दूर करणेंच काँग्रेसला श्रेयस्कर वाटलें. महात्मा गांधी हे फाळणीला अनुकूल नव्हते, असें त्यांनीं ता. २५ मे व २ जून या दिवशीं

हिंदुस्थानचे तुकडे न करण्याविषयी काढलेल्या सार्वजनिक उद्गारांवरून म्हणावे लागते. पण तारीख ३ जून रोजी हिंदुस्थानच्या फाळणीची ब्रिटिशांनी घोषणा केली. फाळणी टळतच नाही असे पाहिल्यावर काँग्रेसने जीनांच्या पाकिस्तानची मागणी जशीच्या तशी मान्य केली नाही. त्यांच्या पाकिस्तानाचाहि संक्षेप झाला. त्यांना ब्रिटिश राजवटीतील समग्र बंगाल व समग्र पंजाब असे दोन प्रांत त्यालगतच्या मुलुखासुद्धा हवे होते. शिवाय बंगाल-पंजाबला सांघणारी एक पट्टी हवी होती. त्यांना पंजाब व बंगाल हे दोन्ही प्रांत विभागून मिळाले, तेव्हा मधल्या पट्टीचा व या प्रांतालगतच्या प्रदेशाचा प्रश्नच मिटला. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी हिंदुस्थानांत दोन स्वतंत्र राज्ये उदयास आली. हिंदुस्थानांत सर्वत्र स्वराज्य-महोत्सव साजरे झाले.

म. गांधी मात्र व्याकुळ चित्ताने हे महोत्सव पहात होते. मिळालेल्या स्वराज्याचा त्यांना आनंद वाटत नव्हता. स्वराज्याच्या जन्मोत्सवाकळी लोकांत जो उत्साह दिसावयास पाहिजे तो आपल्याला दिसत नाही, सर्वत्र स्मशानकळा आढळते, असल्या आशयाचे त्या प्रसंगासंबंधाचे त्यांचे उद्गार प्रसिद्ध आहेत. १९१५ पासून स्वराज्याचा लढा अविश्रांत चालविला तो हिंदुस्थानाच्या विभागणीकरिता नव्हता. हिंदु-मुसलमानांच्या ऐक्याचें जगाला आदर्श वाटणारें स्वराज्य लाभारें म्हणून केलला उद्योग सपशेल वाया गेला, याचा खेद त्यांच्या थकल्या भागल्या जीवाला असह्य ताप देत होता. हिंदुस्थानच्या विभागणीने पुनः दंग्याची साथ जोरावली. कलकत्त्यास या सांधीला पुष्कळसे बळी पडलेले पाहतांच म. गांधींनी उपवास आरंभला (१ सप्टेंबर १९४७). उपवासासुद्धे दंगा थांबला व ७३ तासांनी गांधींनी उपवास सोडला. कलकत्त्याला शांतता लाभली; पण पंजाब-दिल्लीच्या कत्तलीचा भयंकर प्रसंग याच दिवसांत वाढत चाललेला होता. पश्चिम पंजाबांतल्या मुसलमानांनी अन्यायाचारांचें तंतोतंत अनुकरण पूर्व पंजाबांत हिंदूंनी चालविलें. ती कत्तलींची वावटळ खुद्द दिल्ली या राजधानींत पोचली. दिल्लीस काँग्रेसच्या सरकाराला उलथून पाडण्याचा मुसलमानांचा कट होता व ते १५ ऑगस्ट याच दिवशी आपला उद्देश सफल करणार होते. पण त्या दिवशी हिंदूंचा उत्साह इतका प्रचंड होता की सदर कटाची कारवाई क्षणाधीन धुळीस मिळाली असती. तो उत्साह मावळल्यावर

कटानें उच्चल खाल्ली व दिल्लीस हिंदूंनी मुसलमानांची भयंकर लांडगेतोड केली. दिल्ली व पूर्व पंजाब येथून मुसलमानांचा लोंढा पाकिस्तानच्या रोखानें निघाला, तर पश्चिम पाकिस्तान सोडणाऱ्या लाखों हिंदू-शीखांचा प्रवाह दिल्लीकडे आर्घाच वाहूं लागलेला होता. त्यांचा सूड अलवार, भरतपूर या जाटवाड्यांतील संस्थानांच्या हिंदूंनी उगवला. काही माहिने या प्रदेशांत दंगेलोरांचेंच राज्य होतें. आगगाड्यांतूनहि मुंसलमानांना मारण्याचे प्रकार चालले होते. पाकिस्तानवाल्यांची ही विद्या त्यांच्या जातभाईवरच इकडे उलटली होती. दिल्लीचें दंग थाबाविण्यांत सरकारचें बळ खर्ची पडत असतांना म. गांधी ता. ८ सप्टेंबर रोजी दिल्लीला पोचले. त्यानंतर त्यांचा मुकाम दिल्लीसच होता.

म. गांधींच्या मानव्यनिष्ठेची दिल्लीस कसोटी लागली व त्या कसोटीनेच त्यांच्या प्राणांचा घात झाला. दिल्लीतील मुसलमानांना वांचविण्याकरिता व मुसलमानांना शांत राखण्याकरिता गांधींनी खवळलेल्या दिल्लीत जीं साहसें केलीं तीं आश्चर्यकारक होती. एकदां ३०-४० हजार मुसलमानांच्या वस्तीत ते एकटेच गेल ! तसाच प्रकार त्यांनीं दुसऱ्या वेळीं एका मशिदीत जमलेल्या मुसलमानांमध्ये शिरून जगाला दाखविला. मुसलमानांच्या सात्वनाथ जाताना त्यांच्याबरोबर पोलिसांचा बंदोबस्त नसे. गांधी अमुक ठिकाणी गेले असें कळलें, म्हणजे पोलिस आपलें कर्तव्य बजावण्यासाठीं मागाहून उपस्थित होत असत. गांधींचें ७८ वर्षांचें वयोमान लक्षांत घेतल्यास त्यांच्या या साहसी हालचाली त्यांच्या कठोर कर्तव्यनिष्ठेची साक्ष पटाविण्याच्या ठरतात. दर दिवशीं सायंकाळीं चालणाऱ्या प्रार्थनेनंतर त्यांच्या मुखातून जो उपदेश बाहेर पडे तोसुद्धां कित्येकदां इतका तर्कशुद्ध असे, कीं सामान्यांना तो विलक्षण वाटावा. हिंदी संघराज्यांत कायद्यानें गोवध बंद करण्यांत यावा, अशी कल्पना कोणा सेठियानें उच्चारताच पाकिस्तानांत कायद्यानें मूर्तिपूजा बंद करण्यासारखाच हा प्रकार जुलमाचा ठरणारा आहे, असा म. गांधींनीं त्या कल्पनेचा ताबडतोब प्रातिवाद केला. या दिवसांत पाकिस्तानांत मालमत्ता व जवळच्या नात्यागोत्याचीं माणसें गमावून त्या दुःखानें पोळलेल्यांचे जमाव दिल्लीत भरलेले होते. त्यांच्या दुःखकथानीं दिल्लीचे इतर मुस्लिमेतर नागरिक हळहळत होते. मुसलमानां-

बद्दल्या त्वेषानें दिल्लीचें वातावरण भरलेलें असता, त्या वातावरणाच्या तापल्या तव्यावर आपल्या लोकप्रियतेची पोळी शेकून घेणारे गांधींचे सहकारी जसे वागत होते, तसे गांधी वागत नव्हते. 'मुसलमानांना तलवारबहादुरीची घमेंड असेल, तर हिंदूसुद्धा तलवारबहादुरीने त्यांचा सामना करतील'; 'हिंदूंच्या धर्मजीवी संस्था देशभक्तांच्या आहेत'; पाकिस्तानच्या वांटणीची रकम पाकिस्तानला तूर्ने मिळावयाची नाही, कारण तिचा उपयोग हिंदी संघराज्याविरुद्ध केला जाण्याचा संभव आहे' अशी अविचाराची भाषा हिंदूंच्या अंतरंगांत मुसलमानांचा द्वेष वाढवीत असता म. गांधींनी ह्या समाजाला प्रेमानें वागविण्याचा उपदेश करावा, हें सामान्य जनतेला विचित्र वाटल्यास नवल नाही. दिल्लीस दर दिवशी प्रार्थनेमध्ये ते संस्कृत किंवा गुजराती-हिंदी भाषेंतील वचनांबरोबर शीखांचे ग्रंथसाहेब, आणि कुराण, बायबल या ग्रंथांतील वाचनांचा पाठ शिख, मुसलमान, ख्रिस्ती यांना म्हणायला सांगत. या प्रघाताचा पुष्कळांना राग येत असे. दोन चार वेळां कुराणवचनांना श्रोत्यांपैकीं कित्येकांनीं विरोध केल्यामुळें म. गांधींनीं सार्वजनिक प्रार्थना बंद केल्याचेहि दाखले आहेत. व्यत्यय आणला जाणार नाही, अशी हमी घेतली जातांच त्यांनीं सार्वजनिक प्रार्थनेचा क्रम सुरू केला. म. गांधींच्या या वागणुकीचा जेवढा विपर्यास करणें शक्य होतें तेवढा विपर्यास हिंदूंचीं अनेक वृत्तपत्रें सर्वत्र करित होती. उर्दू लिपि हिंदुमात्रानें शिकावी, हा म. गांधींचा आग्रहसुद्धा त्या विपर्यासांत भर टाकीत होता. अशा विपर्यासापायीं केव्हांतरी गांधींच्या जीवावर बेतणार; असें सुचाविणारी चिन्हे मधून मधून दिसूं लागलीं होती. कलकत्त्यास असतांना एकदां रात्रिच्या वेळीं त्यांच्या वसतिस्थानावर हल्ला झाला. त्यांना मारण्याकरितां त्यांच्या रोखानें कोणा गुण्डानें एक सोटाहि फेकला. दुखापत झाल्याशिवाय तो प्रसंग टळला; पण म. गांधी हे हिंदूंच्या हिताचे महान् शत्रु आहेत व त्यांना अधिक जगू दिल्यानें हिंदूंचें आणखी किती नुकसान होईल याचा भ्रंशवास नाही, अशी विचारसरणी मात्र बळावत गेली.

गांधींनीं मुसलमानांकरितां दिल्लीला उपवास आरंभतांच (ता. १३ जानेवारी १९४८) वरील विचारसरणीच्या माथेफिरुचें डोकें फारच ठणकूं लागलें. उपवास १७३ तास चालला होता. दिल्लीत शांतता राखण्याची सर्व

पक्षांच्या पुढाऱ्यांनीं हमी घेतल्यावर म. गांधींनीं उपवासाची समाप्ति केली. म. गांधींनीं मुसलमानांच्या अनुकूलतेनें घातलेल्या अटी अगदीं साध्या व किरकोळ स्वरूपाच्या असतांही त्यावर जिकडे तिकडे जीं भाष्ये होऊं लागलीं तीं निर्भेळ अविचारी, गांधीद्विषाचीं दर्शक होती. या भाष्यांत पाकिस्तानला ५५ कोट रुपये दिले, या घटनेचाहि समावेश करून हिंदूंकडून जिझियासारखी पट्टी लादून ती रक्कम सक्तीनें उभारल्याप्रमाणे हिंदूंमध्ये तावातावाने चर्चा होत असे. म. गांधींनीं राजकारणांतून निवृत्त व्हावे, असें कोणी बोलला की त्याचा अनुवाद परोपरीनें सर्व प्रांतांमधून होऊं लागे ! म. गांधींनीं 'प्राण असेतोवर आपण आपलें कर्तव्यक्षेत्र सोडणार नाही' असें जाहीर करतांच गांधीविषयीं दारुण वैरबुद्धि बाळगणारांना मोठा पेंच पडला ! उपवासांतून गांधी उठले, नव्हे, अशा तरतरीनें उठले कीं यापुढें आपण सर्वांशीं वर्षाहून वास्त जगणार अशी उमेद त्यांना वाटू लागली ! राजकारणांतून बाहेर झूट नाहीत, व लवकर मरण्याच्या गोष्टी बोलत नाहीत, तेव्हा त्यांच्या जीविताचा नाश करणें हा उपाय महाराष्ट्रांत किंत्येकांना सुचला. वस्तुतः महाराष्ट्राचा व पंजाब-दिल्लीच्या कत्तलीचा बादरायणसंबंध लागणेंहि कठिण. महाराष्ट्रातील टिळकांच्या तालमीतला वर्ग गांधींच्या चळवळीशीं बहुधा असहकाराने 'मुखं च मे शयनं च मे' अशी वृत्ति धरून वागला. पण यावेळीं त्याच वर्गातल्या कांही जणांना 'गांधीचा नाश' या कल्पनेचा हृद्रोग जडला. ता. २० जानेवारीला प्रार्थनेच्या सभेत बाँबगोळ्याचा प्रयोग झाला. परंतु गांधी डगमगले नाहीत व सभेतहि गडबड वाढली नाही. बाँबफेक करणारा पंजाबी तरुण होता. त्यानंतर १० दिवसांनीं एका महाराष्ट्रीय ब्राह्मणाने, म. गांधी प्रार्थनेस निघाले असतां त्यांच्यावर चाल करून पिस्तुलाच्या गोळ्या झाडल्या व आपलें दुष्ट इच्छित शेवटास नेलें ! गोळीबार सायंकाळीं ५ वाजून ५ मिनिटांनीं झाला व ५ वाजून ४० मिनिटांनीं महात्माजींचें प्राणोत्क्रमण घडलें. गोळी लागतांच 'हे राम ! हे राम !' असे शब्द त्यांच्या मुखांतून बाहेर पडले. मुखांत रामनाम, चेहऱ्यावर हास्य आणि अंगावर गोळ्यांची वृष्टि, अशा स्थितीत मरण यावें ही महात्माजींची मृत्युविषयक इच्छा खरी झाल्याचें प्रत्ययास आलें. त्यांच्या देहान्तानें एका युगप्रवर्तकाचा देहान्त झाला, असें सगळ्या जगानें सिद्ध केलें.

आमच्याकडे सोल-एजन्सीने असलेली पुस्तके

१ राजनीतिशास्त्र-परिचय : आचार्य जावडेकर	३
२ महायुद्ध आणि राष्ट्रसभा : ,, ,,	११
३ आधुनिक राज्यमीमांसा (भाग १ व २) : ,, ,,	२
४ पुरोगामी साहित्य : ,, ,,	२
५ महाराष्ट्र व हिंदी राजकारण : ,, ,,	१
६ समार्हक सहकारी स्वराज्य : ,, ,,	१०
७ लो. टिळक व म. गांधी : ,, ,,	२
८ विनोबाजी भावे : साने गुरुजी	१
९ स्वराज्यसंस्थापक श्रीशिवराय : साने गुरुजी	१०
१० रामाचा खेला : साने गुरुजी	३
११ पत्री : साने गुरुजी	३॥
१२ दरबार गोपाळदास : ह. मो. जोशी	४०
१३ जीवनयोग : ना. ग. जोशी	१॥१
१४ पाकिस्तान : अँड. ग. वा. जोशी	१
१५ कारागृहाच्या भिंती : ना. ग. गोरे	३
१६ त्रिमंत्रि-योजना (भाग १ व २)	२४
१७ हिंदी रेल्वे-कामगार : वि. न. साने	१॥१
१८ डॉ. सन्यासेन : वि. म. भुस्कुटे	३
१९ साजबा साळी : सुशील परभूत	३
२० भ्रान्त जीवन : प्रेमा कंटक	२१
२१ कविता : ना. ग. जोशी	१
२२ स्वेदगंगा : विंदा करंदीकर	३

सर्व प्रकारच्या पुस्तकांकरितां प्रथम आमच्याकडे चौकशी करा.

सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमाला : : टिळक रोड, पुणे २

सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमाला
ग्रंथप्रकाशक आणि विक्रेते
टिळक रोड, पुणे २

नवी प्रकाशने
गांधीजींचें मानस

— म. गांधी

दिल्ली-डायरी

— म. गांधी

मानवजातीची कथा

— साने गुरुजी

